

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**Αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές κοσμικών και εκκλησιαστικών
αξιωματούχων σε βυζαντινούς ναούς της Λακωνίας, 9ος-15ος αιώνας**

ΑΣΗΜΙΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΣΗΜΙΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

A.M.: 4352021022

**Αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές κοσμικών και εκκλησιαστικών
αξιωματούχων σε βυζαντινούς ναούς της Λακωνίας, 9ος-15ος αιώνας**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΖΑΡΡΑΣ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ
ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΟΣ**

ΡΟΔΟΣ, Σεπτέμβρης 2023

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστίες οφείλονται στον επιβλέποντα καθηγητή Νεκτάριο Ζάρρα για την επιστημονική του καθοδήγηση και τις υποδείξεις του, καθώς και στα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, καθηγητή Μανόλη Στεφανάκη και καθηγητή Σπύρο Συρόπουλο.

Τέλος ευχαριστώ την οικογένειά μου που μου στάθηκε ηθικά και πρακτικά, αποτελώντας τον κορμό της προσπάθειάς μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	5
Εισαγωγή.....	7
Α' Μέρος	
Ιστορική Αναδρομή περιοχής	12
Β' Μέρος	
1. Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριοί Μάνη, Λακωνία (991/992).....	30
2. Παναγία Φανερωμένη, Δρύαλος, Μάνης, Λακωνία (1079).....	32
3. Άγιοι Θεόδωροι, Καφιόνας, Μάνη, Λακωνίας (1144/1145).....	39
4. Άγιος Δημήτριος (μητρόπολη) Μυστρά, Λακωνίας (1262).....	44
5. Αϊ Στράτηγος, Άνω Μπουλαριοί, Μάνη (1274/1275).....	62
6. Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ χωριό Πολεμίτα, Μάνη, Λακωνίας (1278).....	65
7. Άγιος Δημήτριος, κωμόπολη Κροκεές, Λακωνίας (1286).....	71
8. Άγιοι Θεόδωροι, Μονή Βροντοχίου Μυστρά, Λακωνίας (1290-1295).....	74
9. Οδηγήτρια - Το Αφεντικό, Μονή Βροντοχίου, Μυστράς, Λακωνία (1310).....	78
10. Άγιος Γεώργιος, Κίττα, Μάνη Λακωνίας (1321/22).....	81
11. Άγιος Γεώργιος Οίτυλος, Λακωνίας (1331/1332).....	86
12. Άγιος Γεώργιος, χωριό Λογκανίκος, Λακωνίας (1374/5).....	90
13. Παντάνασσα, Μυστρά Λακωνίας (1428).....	93
14. Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγία Ελεούσα, οικισμός Γεράκι, Λακωνίας (1431).....	96
Γ' Μέρος	
Οι φορείς των επιγραφών	
Γ.1. 9 ^{ος} – 12 ^{ος} αιώνας	99
Γ.2. 13 ^{ος} -15 ^{ος} αιώνας.....	100
Συμπεράσματα	106
Παράρτημα.....	112
Βιβλιογραφία.....	127
Βιβλιογραφία εικόνων, χαρτών, σχεδίων και πινάκων.....	135
Εικόνες.....	139

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον.

ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς.

BCH : *Bulletin de Correspondance Hellénique*

ΒυζΜελ : *Βυζαντιναί Μελέται.*

ΔΧΑΕ : *Δελτίον Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας.*

DOP : *Dumbarton Oaks Papers*

ΕΒΣ *Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών*

ΕΙΕ *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*

ΘΗΕ : *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1-13.

ΙΒΕ *Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.*

REB : *Revue des Études Byzantines.*

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΑ

[**αβγ**] Συμπλήρωση

[.....] χάσμα ορισμένων γραμμάτων

[-----] χάσμα αγνώστου αριθμού γραμμάτων

(**αβγ**) προσθήκη γραμμάτων από εκδότη

<**αβγ**> παράληψη γραμμάτων από εκδότη

{**αβγ**} γράμματα ή λέξεις που περισσεύουν

[[**αβγ**]] αποξασμένα γράμματα που είναι ευδιάκριτα

. Υπόστικτο (για τα γράμματα που σώζονται ελλιπώς)¹

¹ Leiden system 1931

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από την περιοχή της Λακεδαιμονίας έως και την Μέσα Μάνη, οι βυζαντινοί ναοί φέρουν πλήθος κτητορικών και αφιερωματικών επιγραφών. Το πλούσιο αυτό επιγραφικό υλικό αποτελεί κύριο μέρος της διπλωματικής εργασίας, με την έρευνα να επικεντρώνεται σε επιγραφές που αφορούν κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Μέσα από το πλήθος των επιγραφικών αυτών μαρτυριών που μας παρέχουν απλόχερα οι βυζαντινοί ναοί της περιοχής, επιχειρούμε να εξετάσουμε έναν μικρό αλλά ενδεικτικό κομμάτι τους. Επικεντρώνοντας την έρευνά μας στις επιγραφές εκείνες που κάνουν αναφορά σε πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη της περιοχής.

Αντλώντας πληροφορίες από την ιστορία της περιοχής, τις σχέσεις μεταξύ εκκλησιαστικής και κεντρικής διοίκησης, τις σχέσεις μεταξύ των εκκλησιαστικών και διοικητικών προσώπων, αντιλαμβάνεται κανείς το πως αυτά αποτυπώνονται στις ίδιες τις επιγραφές, επιβεβαιώνοντας αρκετές φορές τα ιστορικά γεγονότα, αλλά και τον καίριο ρόλο των προσώπων σε αυτά.

Οι επιγραφικές μαρτυρίες που ερευνώνται παρακάτω αφορούν τους ναούς της καστροπολιτείας του Μυστρά, της Μέσα Μάνης, του κάστρου του Γερακίου, και της ευρύτερης περιοχής της Λακεδαιμονίας. Οι περιοχές αυτές άλλωστε διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη ολόκληρης της περιοχής της Λακωνίας και όχι μόνο.

Η έρευνα θα επικεντρωθεί σε 14 βυζαντινούς ναούς, ενώ θα μελετηθούν 24 αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές.

ABSTRACT

From the region of Lakedaimon to the Aposciras Mani, the Byzantine churches bear a number of dedicatory and dedicatory inscriptions. This rich inscriptional material constitutes the main part of the thesis, with the research concentrating on inscriptions concerning secular and ecclesiastical officials. Through the multitude of these epigraphic testimonies generously provided by the Byzantine temples of the region, we attempt to examine a small but indicative part of them. We concentrate our research on those inscriptions that refer to persons who played an important role in the historical development of the region.

By drawing information from the history of the region, the relations between ecclesiastical and central administration, the relations between ecclesiastical and administrative persons, one can understand how these are reflected in the inscriptions themselves, confirming several times the historical events, but also the key role of the persons in them.

The epigraphic evidence investigated below concerns the temples of the castle town of Mistra, Mesa Mani, the castle of Geraki, and the wider area of Lakedaimonia. These areas, moreover, played a leading role in the development of the entire region of Laconia and beyond.

The research will focus on fourteen Byzantine temples, while twenty-four dedicatory and votive inscriptions will be studied.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περιοχή της Λακωνίας φέρει πλήθος βυζαντινών ναών, είτε μικρών μονόχωρων καμαροσκέπαστων, είτε μεγάλων περιτέχνων με πλούσιο γλυπτό και ζωγραφικό διάκοσμο. Έτσι μέσα από τους ναούς αυτούς αντλείται αντίστοιχα και ένας μεγάλος αριθμός βυζαντινών επιγραφικών μαρτυριών από τις οποίες μπορεί κανείς να συλλέξει πληροφορίες για τις ιστορικές συνθήκες και τα πρόσωπα μιας και οι γραπτές πηγές είναι ελάχιστες.

Για την έρευνα, την μελέτη και την συστηματική καταγραφή των βυζαντινών επιγραφών φαίνεται πως χρειάστηκε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα για να αποτελέσει πεδίο μελέτης. Άξιο αναφοράς αποτέλεσε το έργο του Κωνσταντίνου Κεφάλα κατά τον 10^ο αιώνα, ο οποίος με την βοήθεια του Μαγίστρου Γρηγορίου, κατέγραψε έμμετρες επιγραφές και επιγράμματα από μνημεία. Το έργο του αυτό αποτέλεσε οδηγό για τις μετέπειτα μελέτες αλλά και για το έργο της Παλατιανής ανθολογίας.² Κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα ο Nocolo de Nicoli αλλά και ο έμπορος Κυριάκος Αγκωνίτης κατέγραψαν μια πλούσια συλλογή από επιγραφές. Κατά τον 16^ο αιώνα ο Martinuw Smetius επιχείρησε να καταγράψει επιγραφές μπαίνοντας στην διαδικασία να τις ταξινομήσει σε κατηγορίες ανάλογα το περιεχόμενό τους. Κατά τον 17^ο αιώνα η Γαλλική Ακαδημία ασχολήθηκε επίσης με την συλλογή και καταγραφή των επιγραφών. Η πρώτη ουσιαστικά, προσπάθεια για μια πιο μεθοδική καταγραφή των επιγραφών με γεωγραφικά δεδομένα πραγματοποιήθηκε από τον Augustus Boeckh της Ακαδημίας του Βερολίνου, ο οποίος αποτέλεσε και τον θεμελιωτή της επιγραφικής, με το τετράτομο έργο του *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Η Ακαδημία του Βερολίνου εξέδωσε το 1828, το έργο *Inscriptiones Graecae (IG)*. Μέχρι και στις μέρες μας η Ακαδημία του Βερολίνου συνεχίζει με την επανέκδοση επιγραφών – *corpora*. Κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα υπήρξαν κι άλλα έργα, όπως η συλλογή επιγραφών του Βρετανικού Μουσείου του Charles Thomas Newton.³

Οι βυζαντινές επιγραφές από την περιοχή της Λακωνίας φέρουν πλήθος πληροφοριών για τις ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής οπότε και αποτέλεσαν σημαντικό πεδίο μελέτης για τους ιστορικούς και αρχαιολόγους μιας και οι γραπτές πηγές για την περιοχή είναι ελάχιστες. Πιο συγκεκριμένα, από εκεί μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες για τους εκκλησιαστικούς και τοπικούς άρχοντες της περιοχής, για τους καλλιτέχνες με αναφορά στα ονόματά τους, αλλά και στοιχεία που αφορούν την εκκλησιαστική περιουσία. Επομένως η μελέτη τους προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για το παρελθόν της κάθε περιοχής αλλά και εποχής. Το 1891 ο Κωνσταντίνος Ζήσιος με το έργο του *Σύμμικτα, ήτοι επιγραφαί Λακωνικής* προσπάθησε να καταγράψει και να μεταγράψει τις βυζαντινές επιγραφές των ναών της

² Οικονομάκη – Τζιφόπουλος 2015, 20.

³ Οικονομάκη – Τζιφόπουλος 2015, 21.

περιοχής ενώ λίγο αργότερα το 1899 εκδίδεται το έργο του Gabriel Millet *Inscriptions Byzantines de Mistra*. Ο συγγραφέας επιχείρησε να συλλέξει τις βυζαντινές επιγραφές των ναών του Μυστρά και να τις καταγράψει με την βοήθεια των έργων προηγούμενων μελετητών όπως και ο Κ. Ζήσιος αλλά και το *Corpus Inscriptionum Graecarum*.⁴

Φαίνεται πως τα επόμενα χρόνια η έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στην καστροπολιτεία του Μυστρά. Ο Μανόλης Χατζηδάκης ήταν ο πρώτος που κατάφερε να συγκεντρώσει σε ένα βιβλίο τις γνώσεις του για την βυζαντινή καστροπολιτεία το 1948 και επανεκδόθηκε το 1956 και 1981. Στο έργο του αυτό *Μυστράς, η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, παρουσιάζει την ιστορία, τα παλάτια τα παρεκκλήσια, το κάστρο και τα τείχη, αλλά και τους βυζαντινούς ναούς από τους οποίους δεν παραλείπει να αναφερθεί και στις επιγραφές όμως με μια απλή αναφορά κυρίως για την θέση που βρίσκεται στον ναό και τα πρόσωπα.⁵ Επόμενος ήταν ο Μανούσος Μανούσακας με το άρθρο *Η χρονολογία της κτητορικής επιγραφής του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά* του 1959. Πολλοί μετέπειτα ερευνητές που ασχολήθηκαν με τον Μυστρά επιχείρησαν να καταγράψουν και επιγραφές άλλωστε αποτελούν αναπόσπαστο και βοηθητικό κομμάτι μιας ολοκληρωμένης έρευνας. Μερικοί από αυτούς ήταν η Ροδονίκη Ετζέογλου με το έργο *Εγράφη εν τω Μυζιθρά*. Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα του 2005, η Γ. Μαρίνου με την διδακτορική της διατριβή *Άγιος Δημήτριος – η μητρόπολη του Μυστρά*, του 1991, η οποία εκδόθηκε και κυκλοφόρησε αργότερα το 2002.

Αρκετοί ερευνητές επικεντρώθηκαν σε ένα δύσκολο σημείο ιστορικής έρευνας που αφορούσε κυρίως το Σλαβικό φύλο των Μεληγγών στην περιοχή του Ταϋγέτου. Οι επιγραφικές μαρτυρίες αποτέλεσαν φάρο για την περαιτέρω διερεύνηση του, αφού ονόματα τζαούσιων συναντώνται σε επιγραφές ναών όπως στον Άγιο Γεώργιο Οίτυλου και στον Άγιο Γεώργιο Λογκανίκου. Σημαντική συνεισφορά είχε το άρθρο της ακαδημαϊκού Ελένης Γλυκατζή – Αρβελέρ *une inscription meconnue sur les melingus du taygete* του 1962 όπως επίσης και της Α. Αβραμέα λίγα χρόνια αργότερα, με τίτλο *ο τζάσις των Μελήγγων, νέα ανάγνωση επιγραφών εξ Οιτύλου* του 1974 και του Σ. Κουγέας *Περί των Μελίγκων του Ταϋγέτου εξ αφορμής ανεκδότου βυζαντινής επιγραφής εκ Λακωνίας* την ίδια χρονιά.

Ο Νικόλαος Δρανδάκης αποτέλεσε ορόσημο για την έρευνα της περιοχής της Λακωνίας μιας και ήταν έναν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με την καταγραφή και μελέτη των βυζαντινών ναών κυρίως στην περιοχή της Μάνης. Ως ο πρώτος έφορος αρχαιοτήτων στην Λακωνία, επικεντρώθηκε στην Μάνη και την Λακωνία, όπου από το 1950 ξεκίνησε σωστικές ανασκαφές τόσο στην καστροπολιτεία του Μυστρά όσο και στην Μάνη, η δουλειά του αυτή

⁴ G. Millet, 1899, 4.

⁵ Χατζηδάκης 2005, 9.

έχει δημοσιευτεί στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής εταιρείας από το 1952 έως το 1984. Από τις σημαντικότερες μελέτες του αποτέλεσε η μονογραφία *Βυζαντινές τοιχογραφίες Μέσα Μάνης* (1995), στο οποίο έργο του επιχειρεί, πέρα από την αναφορά στην αρχιτεκτονική και τον ζωγραφικό διάκοσμο των ναών, να καταγράψει και μεταγράψει τις επιγραφές του κάθε ναού.⁶ Η Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών με συγγραφέα τον Ν.Δρανδάκη και με επιμέλεια την Χ. Κωνσταντινίδη επιχείρησε να συγκροτήσει σε πέντε τόμους τις μελέτες και τα δημοσιεύματα που αφορούν την περιοχή της Μάνης και της Λακωνίας *Μάνη και Λακωνία*. Το έργο του ενέπνευσε και άλλους ερευνητές ώστε να ασχοληθούν με την μελέτη της βυζαντινής Λακωνίας και συγκεκριμένα των επαρχιακών εκείνων βυζαντινών ναών με την ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική, τον πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο και την πληθώρα επιγραφών κτητορικών, συλλογικών, αφιερωματικών.

Η Σοφία Καλοπίση – Βέρτη με το έργο της *Dedicatory inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth – century Churches of Greece* το 1992, στο οποίο επιχείρησε να καταγράψει και επιγραφές από τους ναούς της Λακωνίας. Επίσης σημαντική είναι η συμμετοχή της στους τόμους *Έρευνα στην Μάνη* σε συνεργασία με τον Ν. Δρανδάκη, αλλά και το άρθρο της *Επιγραφικές μαρτυρίες από τη Βυζαντινή Μάνη* με το οποίο επιχειρεί να συγκεντρώσει πληροφορίες που αντλεί μέσα από τις επιγραφές και αφορούν ιστορικούς σταθμούς, διοικητικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα, διαμόρφωση της κοινωνίας - προέλευση πληθυσμών.

Σημαντική συμβολή στην καταγραφή και μελέτη των βυζαντινών επιγραφών στην Λακωνία αποτέλεσε και το έργο του μελετητή Παναγιώτη Κατσαφάδου *Βυζαντινές επιγραφικές Μαρτυρίες στη Μέσα Μάνη (13^{ος} – 14^{ος} αι.)* του 2015. Ο συγγραφέας καταπιάστηκε με την καταγραφή των βυζαντινών επιγραφών που αφορούσαν συγκεκριμένη περιοχή, την Μέσα Μάνη και συγκεκριμένη περίοδο. Στο έργο του αυτό επιχειρεί να ταξινομήσει τις επιγραφές αυτές ανά τύπο.

Η περιοχή της Λακωνίας λοιπόν, αποτελεί πλούσια πηγή επιγραφών που μας παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες τόσο για την ιστορία, την κοινωνία και την τέχνη της, όσο και για τα πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαντικό στις εξελίξεις.

Η πρώτη μαρτυρία επιγραφής αφορά έναν ενεπίγραφο κοσμήτη του 9^{ου} /10^{ου} αιώνα, από το Τηγάνι της Μάνης, στον οποίο είναι χαραγμένο το όνομα ενός αξιωματούχου του αυτοκρατορικού στόλου, του κόμη Δάκιου, ο οποίος συνδέεται με την περίοδο επιδρομών των Αράβων.⁷ Χαρακτηριστική είναι και η επιγραφή στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στους Μπουλαριούς, στην οποία αναγράφεται η χρονολογία των τοιχογραφιών του ναού (991/92)

⁶ Γκιοιές, Καλοπίση -Βέρτη, Παναγιωτίδη 2006, 10-11.

⁷ Καλοπίση- Βέρτη 2008-2009, 90.

κάτι που σπάνια παρατηρείται σε ναούς της περιόδου.⁸ Στον 11ο αιώνα και 12^ο αιώνα οι σχέσεις με την κεντρική διοίκηση και τις περιοχές της Λακωνίας φαίνεται πως ακολουθούν χαλαρούς δεσμούς κάτι που φαίνεται πως επιβεβαιώνεται και από τις επιγραφές στις οποίες δεν παρατηρείται να αναφέρονται διοικητικοί αξιωματούχοι και άλλοι εκπρόσωποι της κεντρικής εξουσίας, ενώ δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε αυτοκράτορα.⁹ Αυτό αλλάζει κατά τον 13^ο αιώνα μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς και επιβεβαιώνεται και από την επιγραφή στο ναό των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα (1144/1145),¹⁰ που θα αναλυθεί παρακάτω.

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να ξεχωρίσουμε τα πρόσωπα αυτά μέσα από την έρευνα των επιγράφων, κτητορικών και αφιερωματικών, ενώ θα επικεντρωθούμε στα πρόσωπα εκείνα που σχετίζονται με εκκλησιαστικά και κοσμικά αξιώματα. Άλλωστε ο ανθρώπινος παράγοντας είναι εκείνος που διαμορφώνει και καθορίζει τις εξελίξεις.

Η έρευνα αφορά τους βυζαντινούς ναούς των περιοχών της Λακωνίας, του Μυστρά, της Μέσα Μάνης και του Γερακίου. Η επιλογή των συγκεκριμένων περιοχών αφορά κυρίως το εύρος και την διαφορετικότητα μεταξύ τους. Η καστροπολιτεία του Μυστρά με τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου (1262) παρέχει επιγραφές που σχετίζονται κυρίως με εκκλησιαστικά πρόσωπα και συγκεκριμένα με Μητροπολίτες, εν αντιθέσει με τους ναούς της Μέσα Μάνης που εντοπίζονται πρόσωπα που σχετίζονται με τα κοσμικά αξιώματα.¹¹ Οι επιγραφικές μαρτυρίες που θα μελετηθούν παρακάτω ξεκινούν από τον 9^ο και καταλήγουν στον 15^ο αιώνα. Αρχικά δίνεται το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο θα πραγματοποιηθεί η έρευνα. Η περιοχή της Λακωνίας καταλαμβάνει πέρα από την Λακεδαιμονία, την καστροπολιτεία του Μυστρά, τον οικισμό του Γερακίου, αλλά και την περιοχή της Μάνης που ανήκει στην Λακωνία δηλαδή την Μέσα Μάνη. Επίσης είναι χρήσιμο για την έρευνα να αναφερθεί και η καστροπολιτεία της Μονεμβασίας αν και δεν γίνεται αναφορά σε επιγραφή, και αυτό διότι αποτέλεσε σημαντικό κομμάτι της ιστορίας της περιοχής.

Η ιστορική αναδρομή ξεκινά από τον 6^ο και 7^ο αιώνα με τις σλαβικές επιδρομές και την ίδρυση του ανεξάρτητου Θέματος της Πελοποννήσου, καταλήγοντας στον 15^ο αιώνα όπου και ολοκληρώνεται η έρευνα με την παράδοση του Μυστρά στους Οθωμανούς. Εδώ αρχικά παρατίθενται τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου τα οποία μας παρέχουν πληροφορίες και για τον ρόλο που διαδραμάτισαν ιστορικά πρόσωπα στα γεγονότα αυτά και που τα συναντάμε και

⁸ Καλοπίση- Βέρτη 2008-2009, 90.

⁹ Kalopissi-Verti 2003, 339-346.

¹⁰ Kalopissi-Verti 1992, 66-67.

¹¹ Gerstel 2013, 348.

στις αντίστοιχες επιγραφές, όπως ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα (1144/1145) ή όπως ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Παλαιολόγος στην επιγραφή του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στον Δρύαλος της Μάνης (1079).

Το ιστορικό πλαίσιο επικεντρώνεται και στην εκκλησιαστική διοίκηση μιας και πολλές από τις επιγραφές αφορούν εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Κι εδώ η έρευνα ξεκινά από τον 6^ο με 7^ο αιώνα μιας και οι αναφορές για την εκκλησιαστική διοίκηση της περιοχής της Λακωνίας ξεκινούν από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα, με την παλαιότερη επώνυμη αναφορά σε ιεράρχη να αφορά στην Επισκοπή Λακεδαιμονίας.¹² Στη συνέχεια ακολουθεί η Επισκοπή Μονεμβασίας που ιδρύεται κατά τα τέλη του 6^{ου} αιώνα και αργότερα, στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, η Επισκοπή Μαΐνης και οι τρεις υπάγονταν στην Μητρόπολη Κορίνθου.¹³

Στο δεύτερο μέρος της έρευνας που αποτελεί και το κύριο μέρος, παρατίθεται ο κατάλογος των επιγραφών, εστιάζοντας στις αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές. Αφορά δεκατέσσερις ναούς εκ των οποίων κάποιοι από αυτούς φέρουν περισσότερες από μια επιγραφές όπως ο Ναός της Παναγίας Φανερωμένης στο χωριό Δρύαλο της Μάνης, ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά αλλά και Άγιοι Θεόδωροι στη Μονή Βροντοχίου (1290-1295). Επίσης στην έρευνα καταγράφονται επιγραφές ναών οι οποίες σχετίζονται με συλλογικές χορηγίες κάτι που δείχνει έντονη δραστηριότητα διαφορετικών στρωμάτων του τοπικού πληθυσμού. Αφού αφορούν κυρίως ιδιώτες δηλαδή χαμηλόβαθμους ιερείς με τις οικογένειές τους και κάποιους μικρούς γαιοκτήμονες, οι οποίοι αναλαμβάνουν είτε την οικοδόμηση του ναού, είτε ένα μέρος του ζωγραφικού διάκοσμου. Η Συλλογική χορηγία παρατηρείται στη Μεσοβυζαντινή περίοδο στην περιοχή της Μάνης ενώ επεκτείνεται στην υπόλοιπη περιοχή γύρω στα τέλη του 13^{ου} αιώνα.¹⁴ Οι συλλογικές χορηγίες διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη σχετίζεται με την συνεργασία μικρού ή μεγάλου αριθμού χορηγών από μια οικογένεια, η δεύτερη σχετίζεται με το σύνολο των κατοίκων ενός χωριού και η τρίτη σχετίζεται με ομάδα χωριών.¹⁵

Από αυτούς η έρευνα επικεντρώθηκε στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Λογκανίκο της Λακωνίας (1374/5), στο ναός του Αγίου Δημητρίου στην κωμόπολη Κροκεές (1286) επίσης της Λακωνίας και στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο χωριό Πολεμίτα της Μέσα Μάνη (1278).

¹² Mansi 1927, 611 – 612

¹³ Γκοβάτσος 2018, 15

¹⁴ Καλοπίση- Βέρτη 2008, 91.

¹⁵ Kalopissi-Verti 2012, 128 και Καρύδης 2016, 164.

Αρχικά γίνεται μια αναφορά στον Βυζαντινό ναό, συγκεκριμένα πέρα από την χρονολογία οικοδόμησης του ναού και την περιοχή στην οποία βρίσκεται, γίνεται μια σύντομη αναφορά και στον αρχιτεκτονικό τύπο και τον ζωγραφικό διάκοσμό του.

Στην συνέχεια παρουσιάζεται η επιγραφή και η μεταγραφή της. Για την μεταγραφή χρησιμοποιήθηκε μικρογράμματη γραφή με εξαίρεση την επιγραφή του Άγιου Παντελεήμων στους Μπουλαριούς, ενώ για την μεταγραφή χρησιμοποιήθηκαν τα επιγραφικά σημεία και σύμβολα.

Αρχικά καταγράφονται τα επιγραφικά χαρακτηριστικά της, δηλαδή η μορφή, η διάταξη/ σύνθεση, η τεχνική κατασκευής. Δίνεται η χρονολόγηση όπου αυτό μπορεί να συμβεί.

Στην συνέχεια επιχειρείται η περιγραφή και ο σχολιασμός των στίχων της επιγραφής και μια σύντομη αναφορά στα πρόσωπα.

Για την τεκμηρίωση των επιγραφών χρησιμοποιήθηκαν δημοσιευμένες εικόνες.

Το τρίτο μέρος επικεντρώνεται στην μελέτη των στοιχείων που μας δίνουν οι επιγραφές. Στοιχεία που σχετίζονται με τους εκκλησιαστικούς και κοσμικούς φορείς σε σχέση με την χορηγία συνδυαστικά με τις αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες.

Α' ΜΕΡΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Η Λακωνία αποτελεί τον νοτιότερο νομό της Πελοποννήσου και γενικότερα της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Χωρίζεται διοικητικά σε τέσσερις επαρχίες αυτές είναι η επαρχία της Σπάρτης, του Γυθείου, η Επιδαύρου Λιμηράς, και η επαρχία του Οιτύλου. Στην περιοχή εκτείνονται δύο κύριες οροσειρές, του Ταϋγέτου και του Πάρωνα. Ο Ευρώτας αποτελεί και τον μοναδικό ποταμό της.¹⁶

Στην περιοχή της Λακωνίας ανήκουν η καστροπολιτεία του Μυστρά, ο οικισμός του Γερακίου, η Μονεμβασία και η Μέσα Μάνη.

Από τα αρχαία ακόμα χρόνια ονομάζεται Λακωνική και Λακεδαιμονία με μεγαλύτερη και ισχυρότερη πόλη την Σπάρτη η οποία άκμασε κατά την αρχαϊκή και την ελληνιστική περίοδο. Το όνομα Λακεδαιμονία συναντάται στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων όπως του Ομήρου, που την ονοματίζει ως την «κοίλη Λακεδαιμονία»¹⁷, του Ηροδότου, του Θουκυδίδη, αλλά και του Στράβωνα και του Πausανία. Σύμφωνα με τον Ζακυθινό, το όνομα Λακεδαιμονία χρησιμοποιούνταν για την περιοχή τον 13ο αιώνα.¹⁸ Τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας

¹⁶ Gerstel 2013, 355.

¹⁷ Runciman 1986, 4-8.

¹⁸ Ζακυθινός 1957, 110.

στην περιοχή της Λακωνίας ανάγονται στους προϊστορικούς χρόνους. Τα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή μαρτυρούν πως κατοικήθηκε κατά τη νεολιθική περίοδο, όπως τα οικιστικά κατάλοιπα του τέλους της Νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του χαλκού. Κατά τους ιστορικούς χρόνους η περιοχή της Λακεδαιμονίας γνώρισε μεγάλη άνθηση. Πέρα από μια ισχυρή στρατιωτική δύναμη αποτέλεσε και μια ισχυρή πολιτικοοικονομική δύναμη, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής.

Στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο (4^{ος} - 7^{ος} αι.), η περιοχή αποτελούσε τμήμα της επαρχίας της Αχαΐας / Ελλάδος με την Κόρινθο να αποτελεί πρωτεύουσά της. Όσο αφορά στην εκκλησιαστική οργάνωση, η Κόρινθος αποτέλεσε επίσης και μητρόπολη της επαρχίας, στην οποία υπάγονταν η Επισκοπή Λακεδαιμονίας με έδρα την Σπάρτη (από τον ύστερο 2^ο αιώνα)¹⁹. Το πρώτο όνομα επισκόπου Λακεδαιμονίας που διασώζεται είναι του Οσίου, για τον οποίο το μόνο γνωστό στοιχείο είναι η συμμετοχή του στην τοπική Σύνοδο επισκόπων Αχαΐας.²⁰ Στην μητρόπολη Κορίνθου υπάγονταν επίσης η Επισκοπή Μαΐνης (από αρχές 10^{ου} αι.) και η Επισκοπή Μονεμβασίας (από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα).²¹ Για την Επισκοπή Μαΐνης λίγα είναι γνωστά μέχρι τον 10^ο αιώνα, όπως η έδρα της στο κάστρο της Μαΐνης στη χερσόνησο Τηγάνι, ενώ δεν υπάρχει μνεία και για το όνομα του επισκόπου. Η επισκοπή Μαΐνης βρίσκονταν στην περιοχή της Μάνης. Η γεωγραφική θέση της Μάνης, προσδιορίζεται μεταξύ της οροσειράς του Ταυγέτου, καταλήγοντας στο ακρωτήριο Ταίναρο. Αποτελεί το νοτιότερο άκρο της Πελοποννήσου. Χωρίζεται σε τρία τμήματα.²² Το πρώτο τμήμα αποτελεί η Έξω Μάνη, Το δεύτερο τμήμα είναι η Μέσα Μάνη. Το όνομα Μάνη σημαίνει άγονος κάτι που επιβεβαιώνεται αφού είναι μια σκληροτράχηλη και δυσπρόσιτη περιοχή. Η περιοχή της Μέσα Μάνης η οποία ανήκει στην Λακωνία και καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση σε σχέση με τα άλλα δυο, κατά τα αρχαία και Βυζαντινά χρόνια ονομάζονταν Μαΐνη. Εκεί βρίσκεται και το ομώνυμο κάστρο. Πολλοί ερευνητές ταυτίζουν το κάστρο της Μαΐνης με το κάστρο στο Τηγάνι.

Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, επιχειρεί να κάνει περιγραφή της Μάνης, « Ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ οἰκοῦσιν, ἐστὶν ἀνυδροσ καὶ ἀπρόσοδος, ἐλαιοφόρος δε, ὅθεν καὶ τὴν παραμυθίαν ἔχουσιν.»²³

Τέλος το τρίτο τμήμα αποτελεί η περιοχή της Κάτω Μάνη ή αλλιώς Προσηλιακή, η οποία χωρίζεται στην Βόρεια Προσηλιακή και στην Νότια Προσηλιακή Μάνη.

¹⁹ Βαχαβιώλος 2014, 65.

²⁰ Mansi 1927, 611 – 612

²¹ Γκοβάτσος 2018, 15.

²² Σαΐτας 1992, 79.

²³ Κουτσιλιέρης 1996, 175-176.

Για την ιστορία της Μάνης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, καθώς δεν μπορεί να προσδιοριστεί το πότε πρωτοκατοικήθηκε. Η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως βασιλικές του 6^{ου} και 7^{ου} αιώνα.

Στην Επισκοπή Μονεμβασίας η πρώτη αναφορά επισκόπου εμφανίζεται το 787, όταν ο επίσκοπος της πόλης Πέτρος παίρνει μέρος στην Ζ' οικουμενική σύνοδο της Νίκαιας.²⁴

Κατά τον 7^ο με 8^ο αιώνα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία και κατ' επέκταση και στη Πελοπόννησο δημιουργούνται πληθυσμιακές μεταβολές, βασικός παράγοντας ήταν οι αβάροσλαβικές επιδρομές που οδήγησαν σε περεταίρω ερήμωση των περιοχών καθώς συνέβησαν σε μια περίοδο που είχαν ήδη προηγηθεί βαρβαρικές και πειρατικές επιδρομές και σεισμοί με καταστροφικά αποτελέσματα.²⁵ Ο βράχος της Μονεμβασίας κατοικήθηκε σε εκείνα τα χρόνια, αφού φαίνεται ότι κατέφυγαν οι Έλληνες στον 6ο αι. εξαιτίας των επιδρομών των Αβάρων. Η Μονεμβασία βρίσκεται στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, είναι βράχος με μορφή χερσονήσου γι' αυτό και ο Πausanias την περιγράφει ως άκρα Μινώα. Για την Μονεμβασία οι πρώτες περιγραφές περί της γεωμορφολογικής μορφής της, τις έχουμε από τον γεωγράφο Στράβωνα (64 π.Χ. - 24 μ.Χ.) και από τον περιηγητή Πausanias (110-180), οι οποίοι την τοποθετούν στη ΝΑ Πελοπόννησο και συγκεκριμένα απέναντι από την αρχαία πόλη της Επιδαύρου Λιμηράς, Ο Στράβων την χαρακτήρισε «φρούριο Μινώα», ενώ ο Πausanias «άκρα Μινώα», διότι εξέιχε προς τη θάλασσα, ενώ τους κατοίκους της απόγονους των Επιδαυρίων της Αργολίδος.²⁶

Πληροφορίες που σχετίζονται με την κατοίκηση της περιοχής, παρέχονται από το «*Περί της κτίσεως της Μονεμβασίας*». Έτσι σύμφωνα με το Χρονικό, η Μονεμβασία κατοικήθηκε για πρώτη φορά τον 6ο αιώνα αφού οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Λακεδαιμονία εξαιτίας των επιδρομών των Σλάβων το (587-588). Ωστόσο εξαιτίας της αμφισβήτησης του Χρονικού από πολλούς μελετητές, συμπεραίνεται με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια πως η κατοίκηση του βράχου πρέπει να ξεκίνησε αρκετά νωρίτερα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-565), και αυτό διότι κάποιες πληθυσμιακές ομάδες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε ασφαλέστερα σημεία εξαιτίας των καταστροφικών σεισμών, των βαρβαρικών επιδρομών αλλά και των επιδημιών.²⁷ Όσο αφορά στο όνομα Μονεμβασία, σύμφωνα με τον συγγραφέα του Χρονικού της Μονεμβασίας (αρχές 10ου αιώνα), προήλθε από την μοναδική φυσική είσοδο η οποία βρίσκεται στην Ανατολική πλευρά

²⁴ Κόντη2000, 49.

²⁵ Αβραμέα 2001, 293 - 302.

²⁶ Καλλιγά 2010, 20.

²⁷ Καλλιγά 2010, 25.

του βράχου. Το τοπωνύμιο Μονοβασία ή Μονεμβασία σχηματίστηκε από το επίθετο μόνος και το αρχαίο και μεσαιωνικό ουσιαστικό ἔμβασις ή το μεσαιωνικό ἔμβασία δηλαδή μόνο μια είσοδος. Στα χρόνια του Ιουστινιανού (527-565) φαίνεται πως οικοδομήθηκε το πρώτο έργο που αφορούσε την οχύρωση της Μονεμβασίας και συγκεκριμένα της Άνω πόλης²⁸. Ενώ αφού κατοικήθηκε η πόλη για την γρηγορότερη πρόσβαση με την στεριά απέναντι κατασκευάστηκε ξύλινη γέφυρα.

Η ακμή της ξεκινά από τον 6ο αιώνα με σημαντική και μεγάλη εμπορική κίνηση. Οι κάτοικοι της άλλωστε ασχολήθηκαν με την ναυτιλία και το εμπόριο. Εξαιτίας της θέσης της αλλά και του πλούτου δεν ήταν λίγες οι φορές που υπέστη πειρατικές επιδρομές. Παρόλα αυτά εξαιτίας της γεωμορφολογίας της ήταν απόρθητη και προστατεύονταν από τις βαρβαρικές επιδρομές.²⁹ Σημαντικό κομμάτι αποτέλεσε η εγκατάσταση των σλαβικών φύλων στον πελοποννησιακό χώρο. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά τεκμήρια και τις γραπτές πηγές, φαίνεται πως υπήρξε μια αρμονική συμβίωση με τον γηγενή πληθυσμό της περιοχής,³⁰ κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το κείμενο του 10^{ου} αιώνα, το Χρονικό της Μονεμβασίας. Στο κείμενο αυτό ο συγγραφέας κάνει αναφορά και στις σλαβικές επιδρομές, οι οποίες εξανάγκασαν τον γηγενή πληθυσμό να καταφύγει σε διάφορες περιοχές του ανατολικού τμήματος της χερσονήσου αλλά και σε νησιά του Αργοσαρωνικού,³¹ κάτι που έλαβε τέλος με την βασιλεία του Νικηφόρου Α' και τα μέτρα που πήρε ώστε να ανακτήσει τον έλεγχο στην περιοχή.

Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα καθιερώνεται ο θεσμός των θεμάτων, με το θέμα της Ελλάδος όπου τμήμα της αποτέλεσε και η Πελοπόννησος. Αργότερα, γύρω στο 784 με 788 ιδρύονται ανεξάρτητα θέματα, Ελλάδος και Πελοποννήσου, η Λακεδαιμονία αποτέλεσε κομμάτι του ευρύτερου αυτού θέματος. Το θέμα της Πελοποννήσου είχε ως έδρα την Κόρινθο, η οποία συνεχίζει να αποτελεί Μητρόπολη. Κατά την διάρκεια των σκοτεινών χρόνων – μεταβατικών, η επισκοπή Λακεδαιμονίας συνεχίζει να λειτουργεί ενώ συνεχίζει να υπάγεται και στη Μητρόπολη Κορίνθου, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται από την καταγραφή του επισκόπου Λακεδαιμονίας Θεοδοσίου στα πρακτικά της ΣΤ Οικουμενικής Συνόδου αλλά και από το Τακτικό των Εικονοκλαστών στο οποίο γίνεται αναφορά στην Επισκοπή.³² Η έδρα της παραμένει η ίδια παρόλο που σύμφωνα με το Χρονικό γίνεται αναφορά στην μεταφορά της στην καστροπολιτεία της Μονεμβασίας.³³

²⁸ Καλαμαρά 2010, 61.

²⁹ Τσιλιβάκος 1956, 16 -17.

³⁰ Κορδώςης 1981, 381-427. Αβραμέα 2001, 293 -302.

³¹ Βέης 1909, 64 -65.

³² Kislinger 1991, 108 σημ. 18.

³³ Νιαβής Π. 2003, 33.

Κατά τον 8^ο και 9^ο αι. η βυζαντινή αυτοκρατορία βρίσκεται στην περίοδο της εικονομαχικής κρίσης. Η πρώτη φάση της εικονομαχίας (730 - 787) βρίσκει την περιοχή της Λακεδαιμονίας σε μια μεταβατική περίοδο γι' αυτό και δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για την εικονομαχική έριδα, από τα λιγοστά βέβαια στοιχεία φαίνεται πως στην περιοχή κυριαρχούσαν τόσο οι εικονόφιλοι, όσο και οι εικονοκλάστες, κάτι που αποτυπώνεται στα ήθη και το κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο των κατοίκων.³⁴ Βέβαια όπως ήταν λογικό η περίοδος αυτή επηρέασε την εκκλησιαστική οργάνωση τόσο της περιοχής της Λακεδαιμονίας όσο και ολόκληρης της χερσονήσου, με χαρακτηριστική της απόφαση του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (717- 741) να αποσπάσει από την Αγία Έδρα τις έδρες της Ν. Ιταλίας και του Ανατολικού Ιλλυρικού και να τις προσαρτήσει στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Έτσι και η επισκοπή Λακεδαιμονίας υπάγεται πλέον στην Κωνσταντινούπολη (733).³⁵

Στα τέλη του 8^{ου} αι. στην περιοχή της Λακεδαιμονίας αλλά και στην Επισκοπή Λακεδαιμονίας παρατηρείται γενικότερη αστάθεια και αρκετά προβλήματα που αφορούν στην εκκλησιαστική διοίκηση, κάτι που φαίνεται να οφείλονται στην θρησκευτική αλλά και πληθυσμιακή κατάσταση των κατοίκων αφού πλέον επικρατούν εθνολογικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες, αλλά και στα διαφορετικά συμφέροντα μεταξύ των εκπροσώπων της τοπικής κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Από τα γραπτά κείμενα και τις πηγές, παρατηρείται η έλλειψη πολιτειακής και θρησκευτικής συνοχής, η πληθυσμιακή ετερότητα και η απουσία ισχυρής εκκλησιαστικής οργάνωσης.

Στα τέλη του 8ου αιώνα η βυζαντινή αυτοκρατορία, στο πλαίσιο αντιμετώπισης και ελέγχου των σλαβικών φύλων, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην Πελοπόννησο, με αφετηρία την εκστρατεία του πατρικίου λογοθέτη του δρόμου, Σταυράκιου το έτος 783.³⁶ Βέβαια η πλήρη υποταγή των σλαβικών φυλών θα πραγματοποιηθεί από τον Λέοντα Σκληρό, ο οποίος αντιμετώπισε με επιτυχία την εξέγερση των σλαβικών φυλών την Αχαΐας, κάτι που οδήγησε τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α' (802 - 811) να λάβει μέτρα ανοικοδόμησης και πληθυσμιακής ανάκαμψης των περιοχών της χερσονήσου και κατ' επέκταση και της Λακεδαιμονίας.³⁷ Σύμφωνα λοιπόν με το Χρονικό της Μονεμβασιάς, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' επιχείρησε να ανοικοδομήσει την Πάτρα και την Λακεδαιμονία ενώ ενίσχυσε πληθυσμιακά την περιοχή με την μεταφορά – επιστροφή των κατοίκων που είχαν μεταναστεύσει σε άλλες περιοχές. Βέβαια η απόφαση του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' να ενισχύσει πληθυσμιακά την περιοχή

³⁴ Κόντη 1999, 79-91.

³⁵ Γιαννοπούλου 1993, 391, 394.

³⁶ Αλεκάκης 2011, 225.

³⁷ Lemerle 1963, 10 ⁵⁸⁻⁶⁹.

αποσκοπούσε και σε ένα ακόμα ζήτημα που είχε προκύψει και αφορούσε στον περιορισμό της αντίδραση της μητρόπολης Κορίνθου στην απώλεια της επισκοπής Λακεδαιμονίας και την υπαγωγή της στην μητρόπολη Πατρών. Η υπαγωγή της επισκοπής Λακεδαιμονίας στην μητρόπολη Πατρών επιβεβαιώνεται και από ένα αχρονολόγητο μολυβδόβουλλο που βρέθηκε στην πόλη της Σπάρτης, στο οποίο εικονίζεται ο μητροπολίτης Πατρών Κωνσταντίνος . Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί μιας και τα μολυβδόβουλλα που εικονίζουν εκκλησιαστικούς αξιωματούχους είτε βρίσκονταν στην δικαιοδοσία της Μητρόπολης τους είτε σε γειτονικές μητροπόλεις ή επισκοπές.³⁸

Στα μεσοβυζαντινά χρόνια, στην περιοχή της Πελοποννήσου σημειώνονται τρεις επαναστάσεις σλαβικών φύλων. Το 841/2, στα χρόνια δηλαδή του αυτοκράτορα Μιχαήλ, οι Σλάβοι της Πελοποννήσου επαναστατούν, αναχαιτίζονται και υποτάσσονται από τον βυζαντινό στρατό εκτός από δύο φύλα τους Μηλίγγους και τους Έζερίτες οι οποίοι περιορίζονται, οι μεν Μηλιγγοί στις δυτικές πλαγιές του Ταυγέτου και οι δε Έζερίτες στις εκβολές του ποταμού Ευρώτα, στην περιοχή του Έλους. Τα δύο αυτά φύλα δημιούργησαν νησίδες πληθυσμού ονομαζόμενες, «σκλαβηνίες», οι οποίες ήταν αυτόνομες, δηλαδή αποτελούσαν διοικητικές μονάδες με δικούς τους άρχοντες, φόρου υποτελείς στην κεντρική εξουσία του Βυζαντινού κράτους.³⁹

Έτσι με την υποταγή των σλαβικών φύλων η εκκλησιαστική οργάνωση αρχίζει και σταθεροποιείται γύρω στον 9^ο αι.. Παράλληλα στον ίδιο αιώνα φαίνεται πως επικρατεί αναδιοργάνωση τόσο στον εκκλησιαστικό τομέα, όσο και στον οικονομικοπολιτικό. Συγκεκριμένα φαίνεται πως η εκκλησιαστική περιουσία αυξάνεται ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται οικονομική ανάπτυξη μέσω των εμπορικών δραστηριοτήτων.⁴⁰ Στον ίδιο αιώνα και συγκεκριμένα στα τέλη του 9ου αι. η Μονεμβασία αποτελούσε μια ισχυρή στρατιωτική δύναμη, η οποία ήταν ικανή να βοηθήσει την αυτοκρατορία στον πόλεμο εναντίον των Αράβων. Εξαιτίας του πλούτου και της ευημερίας της η πόλη θα γίνει συχνά στόχος επιθέσεων πειρατών που λυμαίνονταν τα πελάγη. Τρεις μεγάλες οικογένειες κουρσάρων από την Μονεμβασία ξεχώρισαν, ήταν οι Δαιμονογιάννηδες, οι Μαμωνάδες και οι Σοφιανοί.⁴¹

Στην εκκλησιαστική διοίκηση φαίνεται πως η πόλη της Λακεδαιμονίας συνέχιζε να αποτελεί έδρα ιεράρχη, με δικαιοδοσία που περιλαμβάνει αρκαδικά και λακωνικά εδάφη. Εξαιτίας των ελάχιστων στοιχείων δεν υπάρχουν παραπάνω πληροφορίες για την επισκοπή Λακεδαιμονίας

³⁸ Stavrakos 2005, .357.

³⁹ Κόντη 2000, 36.

⁴⁰ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 1996, 77-107.

⁴¹ Καλλιγά 2003, 209, 219, 258-317. Καλλιγά2010, 63-67,84-86.

μεταξύ 9^{ου} και 11^{ου} αι. Βέβαια ένα εκκλησιαστικό μολυβδόβουλλο από την Μονεμβασία του 9^{ου} αιώνα το οποίο βρέθηκε στην Σπάρτη και αναφέρεται σε έναν Επιφάνιο γηροκόμο του Αγίου Αβά Κύρου, μαρτυρά πως μεταξύ Λακεδαιμονίας και Μονεμβασίας είχαν αναπτυχθεί σχέσεις από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, κάτι που αποτελεί και την αρχαιότερη μαρτυρία.⁴²

Παρόλα αυτά γύρω στον 13^ο με 14^ο αι. με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Κρήτης και προέδρου Λακεδαιμονίας Νικηφόρου Μοσχόπουλου (1285/89 – 1315) συντάσσεται το Συνοδικό του κώδικα MS Holkham gr. Ο κατάλογος περιλαμβάνει περισσότερα από 20 ονόματα ιεραρχών της εκκλησιαστικής έδρας της Λακεδαιμονίας ξεκινώντας από τις αρχές του 9ου αιώνα μέχρι και τα τέλη του 13^{ου}, αρχές του 14ου αιώνα, χωρίς να αναφέρεται ο χρόνος κατά τη διάρκεια του οποίου οι επίσκοποι αυτοί ποίμαιναν την εκκλησιαστική επαρχία της Λακεδαιμονίας.⁴³ Βέβαια τα προβλήματα στην έδρα αυτή φαίνεται πως ήταν πολλά μιας και υπήρχε ανομοιογένεια στον πληθυσμό της περιοχής μιας και αποτελούνταν από τον γηγενή πληθυσμό, μέτοικους από άλλες περιοχές αλλά και σλαβικά φύλα που είχαν εγκατασταθεί εκεί, κυρίως Μηλιγγοί και Εζερίτες, οι οποίοι όπως προαναφέρθηκε εγκαταστάθηκαν στις πλαγιές του Ταυγέτου και στον ποταμό Ευρώτα και απέκτησαν διοικητικά και φορολογικά προνόμια από το βυζαντινό κράτος, ενώ υποχρεώθηκαν να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες.⁴⁴ Στα χρόνια του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (919-944) οι Μηλιγγοί και οι Εζερίτες θα εξεγερθούν για τελευταία φορά, μιας και θα αντιμετωπιστούν οριστικά από το βυζαντινό κράτος με στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Εξαιτίας της θρησκευτικής ανομοιογένειας προκύπταν προβλήματα στην περιοχή τα οποία και μεγάλωναν από την επιμονή ορισμένων φύλων αλλά και κοινοτήτων, να παραμένουν πιστοί στην αρχαία ελληνική θρησκεία, αλλά και σε δαιμονολατρικές τελετουργικές πρακτικές. Συγκεκριμένα, υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες οι οποίες ενδεχομένως να μην ευσταθούν για την θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων του κάστρου της Μαΐνης, που παρέμεναν πιστοί στην αρχαία ελληνική θρησκεία έως και τα χρόνια του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867 - 886), αλλά και κάποιοι αγροτικοί πληθυσμοί της περιοχής των εκβολών του Ευρώτα, οι οποίοι φαίνεται πως τελούσαν δαιμονολατρικές τελετές κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα.⁴⁵ Αν και οι γραπτές πηγές είναι ελάχιστες φαίνεται πως στα χρόνια του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867 - 886), επιχειρήθηκε από την βυζαντινή αυτοκρατορία ο προσηλυτισμός των ομάδων αυτών, κυρίως αυτών που ζούσαν στη νότια και κεντρική Πελοπόννησο.⁴⁶

⁴² Stavrakos 2005, 357 -358.

⁴³ Βαχαβιώλος 2014, 77.

⁴⁴ Αναγνωστάκης 2012, 116- 117.

⁴⁵ Αναγνωστάκης 2008, 57-58.

⁴⁶ Βαχαβιώλος 2014, 81.

Σημαντική προσωπικότητα της περιόδου αποτέλεσε ο όσιος Νίκωνας ο μετανοείτε (928 – 1005;) ο οποίος ανέπτυξε ιεραποστολική δραστηριότητα στην νότια Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αιώνα με αρχές του 11^{ου}.⁴⁷ Ο ίδιος ανέπτυξε ιεραποστολική δράση στην περιοχή της Λακεδαιμονίας και μάλιστα με την στήριξη του επισκόπου, αυτό βοήθησε στην εδραίωση του Χριστιανισμού στην περιοχή.⁴⁸ Με τον όσιο Νίκωνα σχετίζεται και η επιγραφή στον ναό της Φανερωμένης στον Δρύαλο της Μάνης η οποία είναι χαραγμένη στον κοσμήτη του τέμπλου.

Στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, τα θέματα Ελλάδος και Πελοποννήσου τα οποία ήταν ανεξάρτητα, ενώθηκαν αποτελώντας πλέον μία διοικητική μονάδα, με έδρα τη Θήβα. Ο 11^{ος} αιώνα αλλά και ο 12^{ος} αι. αποτέλεσαν αιώνες οικονομικής ευρωστίας για την Πελοπόννησο και κατ' επέκταση και για την περιοχή της Λακεδαιμονίας, αφού αναπτύχθηκαν μεταξύ άλλων οι συναλλαγές αλλά και οι εμπορικές σχέσεις με τη Δύση, κυρίως με τους Βενετούς. Οι Βενετοί αποκτούν το προνόμιο του να εμπορεύονται ελεύθερα και χωρίς περιορισμούς σε παράλιες και περιοχές της αυτοκρατορίας, χάρη στα χρυσόβουλα των αυτοκρατόρων του βυζαντινού κράτος.⁴⁹

Έτσι τον αιώνα αυτό και η περιοχή της Λακεδαιμονίας ακμάζει οικονομικά κάτι που αυξάνει την ισχύ της κατατάσσοντας την σε σημαντικό διοικητικό αλλά και εμπορικό κέντρο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός να αναδείξει την επισκοπή Λακεδαιμονίας σε Μητρόπολη, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα την αντίδραση της μητρόπολης Παλαιών Πατρών. Άλλωστε η Λακεδαιμονία αποτελούσε το σημαντικότερο διοικητικό και οικονομικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα, οι γραπτές πηγές δίνουν την εικόνα μίας οικονομικά πλούσιας πόλης, με έντονη εμπορική δραστηριότητα και αυξανόμενη οικοδομική και ναοδομική δραστηριότητα.⁵⁰ Πρώτος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας διετέλεσε ο Θεοδόσιος, διότι φαίνεται πως στα χρόνια που ήταν επίσκοπος Λακεδαιμονίας πραγματοποιήθηκε η προαγωγή της επισκοπής σε Μητρόπολη.⁵¹ Παρόλα αυτά το όνομά του αναγράφεται κατά τον 10^ο αι., έτσι κάποιοι ερευνητές⁵² καταλήγουν πως ενδεχομένως ο πρώτος Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας να ήταν ο Θεόδωρος, που κατέχει την 15η θέση στον κατάλογο των ιεραρχών του Συνοδικού της Λακεδαιμονίας. Τον Θεόδωρο - Θεοδόσιο διαδέχτηκε ο Λέων Χαμάρετος κατά το τελευταίο τρίτο 11ου αι. και πρώτο τρίτο

⁴⁷ Stavrakos- Manolakou, 695

⁴⁸ Οικονομίδης. 2004, 35.

⁴⁹ Γκαγκτζής – Λεοντσίνη – Πανοπούλου 1993, 469-486.

⁵⁰ Κόντη 2000, 48. Βαχαβιώλος 2014, 90.

⁵¹ Βέης 1909, 67 και Γριτσόπουλος 1966, 80.

⁵² Jenkins – Mango 1961, 239, 241.

12ου αι.) ο μητροπολίτης αυτός δεν αναφέρεται μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας του Συνοδικού του κώδικα Bodleianus Holkham gr. Παρόλα αυτά, μας είναι γνωστός από το μολυβδόβουλλο που χρονολογείται στο τελευταίο τρίτο του 11ου αιώνα ή πρώτο τρίτο του 12ου αιώνα. Προφανώς, πρόκειται για κάποιο μέλος της τοπικής οικογένειας των Χαμαρέτων. Υπάρχει βέβαια και η άποψη από κάποιους ερευνητές πως το μολυβδόβουλλο αυτό δεν σχετίζεται με τον μητροπολίτη αλλά με τον ιεράρχη και τοπάρχη της Κοίλης Λακεδαίμονος κατά τον 13ο αιώνα δηλαδή κατά τη διάρκεια της φραγκικής κατάκτησης στην περιοχή της Πελοποννήσου.⁵³

Η Μητρόπολη της Λακεδαιμονίας κατείχε ισότιμη θέση ανάμεσα στις παλαιότερες Μητροπόλεις κάτι που επιβεβαιώνεται και από την θέση που κατείχε στον κατάλογο των εκκλησιαστικών τακτικών των ανεξάρτητων μητροπολιτικών εδρών του Πατριαρχείου, αλλά και στο γεγονός ότι ο ιεράρχης συμμετείχε στην Πατριαρχική Σύνοδο. Ένα ακόμα βασικό τεκμήριο για την σημαντική θέση της αποτελεί μια συνοδική απόφαση του 1340 στην οποία γίνεται λόγος για τρεις επισκοπικές έδρες οι οποίες ανήκαν διοικητικά στην Μητρόπολη Λακεδαιμονίας.⁵⁴

Για την επισκοπή Μαΐνης δεν φαίνεται να έχουν διασωθεί εκκλησιαστικοί κατάλογοι. Οι λίγες πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τα μολυβδόβουλλα της εποχής. Έτσι αναφέρεται πως στα τέλη του 11^{ου} αιώνα στην Επισκοπή Μαΐνης ποίμανε ο επίσκοπος Μιχαήλ ενώ στις αρχές του 12^{ου} αιώνα την επισκοπική έδρα αναλαμβάνει ο επίσκοπος Θεοδόσιος.

Η άλωση και η καταστροφική λεηλασία της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους κατά την Δ' Σταυροφορία, επηρέασε και την περιοχή της Λακωνίας. Μετά το 1205 ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος έλεγχε την πόλη της Λακεδαίμονος, μάλιστα μαζί με τον επίσης Φράγκικης καταγωγής ιπότη, Γουλιέλμο Σαμπλίτη ίδρυσαν το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, το οποίο φαίνεται πως περιελάβανε ολόκληρη την Πελοπόννησο.⁵⁵ Η Φράγκικη κατάκτηση πραγματοποιήθηκε σε βάθος χρόνων ξεκινώντας από το 1205 ενώ ολοκληρώθηκε το 1248 με την κατάληψη της Μονεμβασίας. Κατά το 1209, ο Γουλιέλμος Σαμπλίτης και ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος ίδρυσαν στην Πελοπόννησο ένα πριγκιπάτο, έδρα του οποίου ήταν η Ανδραβίδα στη Δυτική Πελοπόννησο, και κατάφεραν να οργανωθεί κατά τα φεουδαρχικά πρότυπα της Δυτικής Ευρώπης. Με αυτόν τον τρόπο, το πριγκιπάτο διαιρέθηκε σε δώδεκα βαρονίες, που η κάθε μία αποτελούνταν από έναν αριθμό μικρότερων ή και

⁵³ Κωνσταντόπουλος 1917, 697.

⁵⁴ Βαχαβιώλος 2014, 92.

⁵⁵ Armstrong 2002, 368.

μεγαλύτερων φέουδων.⁵⁶ Αν και ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος αποτελούσε πλέον τον μοναδικό κυρίαρχο, η Μονεμβασία αποτέλεσε γι' αυτόν δυσκολία ως προς την κατάκτησή της, παρά τις προσπάθειες και του ίδιου αλλά και του διαδόχου και γιου του, Γοδεφρείδου Β. Βασικός παράγοντας της μη κατάκτησης της πόλης ήταν ο ισχυρός στόλος των Μονεμβασιωτών. Με τον θάνατο του γιου του, την εξουσία ανέλαβε ο αδελφός του Γουλιέλμος Β' (1245 - 1278), ο οποίος ασχολήθηκε με την πολιορκία της Μονεμβασίας. Σύμφωνα λοιπόν με το Χρονικό του Μωρέως, θεώρησε πως μόνο εάν έχει διάρκεια και στενή πολιορκία θα μπορούσε να κατακτήσει το κάστρο, γι' αυτό συγκέντρωσε 3.000 πεζούς, 8.000 ιππείς, 48 και τριπουτσέτα, και τον Μάρτιο του 1246 περικύκλωσε την περιοχή και από στεριά και από θάλασσα. Η πολιορκία κράτησε τρία ολόκληρα χρόνια, μην αντέχοντας άλλο αποφάσισαν να παραδοθούν θέτοντας όμως όρους που αφορούσαν την διατήρηση των περιουσιών τους αλλά και τις θαλάσσιες υπηρεσίες που θα παρείχαν στον Γουλιέλμο Β' έναντι αμοιβής.⁵⁷

Η φραγκοκρατία έφερε κλυδωνισμούς και στην εκκλησιαστική διοίκηση μιας και η Ρωμαιοκαθολική εκκλησία βρήκε την ευκαιρία να επιχειρήσει τον προσηλυτισμό των ορθόδοξων χριστιανών, κάτι που δεν κατάφερε τελικά. Έτσι λοιπόν ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' (1198 - 1216) επιδίωξε την προσέγγιση των ορθόδοξων επισκόπων διατηρώντας τις έδρες του με μόνη προϋπόθεσή την δήλωση υποταγής στη Ρώμη και στον ρωμαιοκαθολικό πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα πολλοί ιεράρχες και επίσκοποι να αφήσουν τις έδρες τους και να καταφύγουν σε περιοχές εκτός Φράγκικης κυριαρχίας.⁵⁸

Για τον Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας στα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας λίγες πληροφορίες υπάρχουν. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές⁵⁹ ο μητροπολίτης Ιωάννης, που καταλαμβάνει την 27η θέση στο Συνοδικό του κώδικα MS Holkham gr.⁶⁰, ίσως ήταν ο Μητροπολίτης κατά τα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας. Σύμφωνα με τους ερευνητές αυτούς η κατάκτηση από τους Φράγκους, ανάγκασε τον Μητροπολίτη αυτόν να εγκαταλείψει την θέση του και να καταφύγει σε κάποιο μοναστήρι γι' αυτό και ονομάστηκε μοναχός Ιωσήφ. Παρόλα αυτά φαίνεται πως δεν μπορεί να ισχύει κάτι τέτοιο αφού διαψεύδεται από τα νεότερα αρχαιολογικά και κυρίως επιγραφικά ευρήματα, όπως η επιγραφή στον ναό του Αγίου Δημητρίου την Μητρόπολη του Μυστρά. Στην επιγραφή αυτή αναγράφεται το όνομα του μοναχού Θεράπων και τοποθετείται πλέον στην περίοδο της Φραγκοκρατίας και συγκεκριμένα στην περίοδο μετά

⁵⁶ Κατσαφάνας 2003, 25-92, 155.

⁵⁷ Παπαρηγόπουλος 1955, 75, 81 και Runciman 1986, 34.

⁵⁸ Lock 1998, 341.

⁵⁹ R. J. H. Jenkins και C. Mango

⁶⁰ Σύμφωνα με τον εκδότη V. Laurent – Χατζηδάκης 1979, 148, 151.

τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', αφού γίνεται αποδεκτός στο αντιενωτικό Συνοδικό. Φαίνεται λοιπόν πως ο Μητροπολίτης που ποίμαινε στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας ήταν ο Θεράπων που μνημονεύεται μία θέση πριν (26^η) από τον μητροπολίτη Ιωάννη/Ιωσήφ στο Συνοδικό.⁶¹ Σύμφωνα με τον Χατζηδάκη⁶² τα χρόνια στα οποία διετέλεσε Μητροπολίτης ήταν μετά το 1282, και πριν από το 1285.

Στα χρόνια της Φραγκοκρατίας φαίνεται πως τμήματα της νοτιοδυτικής Λακωνίας και της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου δεν είχαν περάσει στα χέρια των Φράγκων έως και λίγο πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα, όπου κάπου εκεί με την κατάκτηση της Μονεμβασίας (1246) οι Φράγκοι κατάφεραν να κυριαρχήσουν και στις περιοχές της νοτιοδυτικής Λακωνίας.⁶³

Η κατάσταση στην περιοχή της Πελοποννήσου και κατ' επέκταση και της Λακωνίας μεταβάλλεται όταν ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος έγινε από κοινού αυτοκράτορας του βασιλείου της Νίκαιας και το 1259 νίκησε στη μάχη της Πελαγονίας τις ενωμένες δυνάμεις των Φράγκων υπό τον Γουλιέλμο Β' Βιλλεαρδουίνο και τον Δεσπότη της Ηπείρου. Με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο ταυτίζεται ένα μολυβδόβουλλο το οποίο βρίσκεται στη Μονή Ζερμπίτσας στην Λακωνία και εικονίζει τον αυτοκράτορα όρθιο και μετωπικό με επιγραφή να αναγράφει το όνομά του.⁶⁴ Χαρακτηριστική είναι η κτητορική επιγραφή που βρέθηκε στο ναό των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα. Στην επιγραφή αυτή είναι χαραγμένα τα ονόματα του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η' και του αδελφού του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου που ως σκοπό είχε τον ξεσηκωμό της τοπικής κοινωνίας της Μάνης για την απελευθέρωση των λατινοκρατούμενων περιοχών της Πελοποννήσου.

Στην μάχη της Πελαγονίας ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος αιχμαλωτίστηκε. Έτσι το 1262 ο Μιχαήλ δέχθηκε ως λύτρα για να απελευθερώσει τον Γουλιέλμο, τα τρία σημαντικά Λακωνικά κάστρα της Μονεμβασίας, της Μεγάλης Μαΐνης και του Μυστρά και πιθανώς του Γερακίου.⁶⁵ Το κάστρο του Γερακίου άλλωστε βρίσκεται σε σημαντική θέση επόπτευσης, στην κορυφή του λόφου Παλαιόκαστρο του Πάρνωνα, και αυτό διότι από τα Δ και ΒΔ βλέπει την Σπάρτη και το κάστρο του Μυστρά, με το οποίο φαίνεται πως επικοινωνούσαν με το σύστημα των φρουκτωριών.⁶⁶ Στα δυτικά φαίνεται ο Ταΰγετος, ενώ ανάμεσα βρίσκεται η κοιλάδα του Έλους, στην οποία διέρχεται ο ποταμός Ευρώτας. Στην κοιλάδα αυτή είναι κτισμένος ο

⁶¹ Σύμφωνα με τον εκδότη V.Laurent - Χατζηδάκης 1979, 148, 151.

⁶² Χατζηδάκης 1979, 151.

⁶³ Κορδώσης 2017, 152.

⁶⁴ Stavrakos 2017, 764 -765.

⁶⁵ Stavrakos-Manolakou, 696.

⁶⁶ Παπαγεωργίου 2007, 1.

πρωτοβυζαντινός αλλά και ο νεότερος οικισμός του Γερακίου.⁶⁷ Ουσιαστικά ο οικισμός απλώνεται σε δυο κορυφές οι οποίες επικοινωνούν μεταξύ τους με μονοπάτι. ο οικισμός που αναπτύσσεται στην νότια κορυφή ονομάζεται συνοικία των Πέρα εκκλησιών και η οικοδόμηση αφορά κυρίως εκκλησιαστικά κτίσματα, ενώ στον οικισμό στην βόρεια κορυφή οικοδομήθηκαν και εκκλησιαστικά αλλά και κοσμικά κτίσματα.⁶⁸ Για την ακμή του Γερακίου κυρίως κατά τα βυζαντινά χρόνια σημαντικό ρόλο έπαιξε η θέση του ανάμεσα στον Μυστρά και τη Μονεμβασία. Η οικοδόμηση του οικισμού έγινε γύρω από το κάστρο.

Έτσι κάτω από αυτές τις συνθήκες ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος κατάφερε και ανάκτησε τα χαμένα εδάφη,⁶⁹ συγκεκριμένα τις δύο λακωνικές χερσονήσους του Ταινάρου και του Μαλέα μαζί με την περιοχή των βορειοδυτικών κλιτύων του Ταυγέτου.⁷⁰ Η εκχώρηση των περιοχών αυτών στην Βυζαντινή αυτοκρατορία συνεπαγόταν μεταβολές και στην θρησκευτική ζωή του γεωγραφικού αυτού χώρου.⁷¹ Συγκεκριμένα φαίνεται πως ο αυτοκράτορας επιχείρησε να επαναφέρει και να αναδιοργανώσει τις εκκλησιαστικές δομές, έτσι μετέφερε την μητροπολιτική έδρα της Λακεδαιμονίας στο μικρό οχυρό του Μυστρά (1260). Η τοποθεσία δεν επιλέχθηκε τυχαία αφού ο σκοπός του αυτοκράτορα ήταν να επαναφέρει στην ευρύτερη περιοχή την βυζαντινή κυριαρχία, έτσι και μεθόδευσε την εγκατάσταση πληθυσμών που εγκατέλειπαν τις φραγκοκρατούμενες περιοχές.⁷² Ως έδρα του διοικητή του Μορέως ορίστηκε αρχικά η Μονεμβασία αφού ήταν οχυρωμένη και μπορούσε να επικοινωνεί με την Κωνσταντινούπολη δια μέσω θαλάσσης. Διοικητής ήταν ο σεβαστοκράτορας και στρατηγός Κωνσταντίνος, αδελφός του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο οποίος απέκτησε δικαιώματα όπως το να εκδίδει αργυρόβουλα.

Στα έτη 1261-1270, στα χρόνια δηλαδή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου φαίνεται πως η επισκοπή Μονεμβασία ανυψώθηκε σε Μητρόπολη, στην δικαιοδοσία της οποίας περιήλθαν οι επισκοπές Κυθυρίας, Έλους, Μαΐνης και Ρέοντος με πρώτη αναφορά για αυτό το γεγονός να βρίσκεται στο Χρονικό της Μονεμβασίας. Πρώτος μητροπολίτης Μονεμβασίας διετέλεσε ο Γρηγόριος, κάτι που επιβεβαιώνεται και μέσα από μια επιγραφική μαρτυρία που βρίσκεται στο νησί των Κυθήρων και συγκεκριμένα στον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Κροτήρια, στην οποία επιγραφή αναγράφεται ως επίσκοπος Μονεμβασίας και χρονολογείται το 1275.⁷³ Στον ίδιο άξονα η μητρόπολη Μονεμβασία επί βασιλείας Ανδρονίκου Β΄ (1282 -

⁶⁷ Γριτσόπουλος 1982, 28-30.

⁶⁸ Δημητροκάλλης 1981, 140-152.

⁶⁹ Zakythinos, 1932, τ. Α΄, 25.

⁷⁰ Armstrong 2002, 368.

⁷¹ Zakythinos, 1932, τ. Β, 270 – 271.

⁷² Μαρίνου 2002, 22.

⁷³ Μπίθα 1997, 568.

1328) έτυχε προνομίων και ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας έγινε Έξαρχος και κατέχοντας εξαιρετικούς τίτλους και προνόμια.⁷⁴ Έτσι η οικοδόμηση εκκλησιαστικών μνημείων βρήκε πρόσφορο έδαφος στην περιοχή. Από τους μεγαλύτερους ναούς στην πόλη είναι ο ναός του Ελκόμενου Χριστού, ο οποίος έχει κτιστεί επάνω σε παλαιότερο ναό του 13ου αιώνα. Επίσης μέσα από χρυσόβουλα και νοταριακά έγγραφα γίνεται αναφορά στην ύπαρξη της μονής του Ταξιάρχη (1426) και της μονής του Αγίου Γεωργίου (1301).⁷⁵

Από το έτος 1262 έως το 1264 ήταν ίσως από τα πιο ταραγμένα έτη στην ιστορία της βυζαντινής Λακωνίας. Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος εμφανίστηκε στην κοιλάδα της Λακωνίας επικεφαλής του στρατού με σκοπό την επίθεση στους βυζαντινούς. Η μάχη κράτησε δυο χρόνια, ενώ λήγει το 1264 με την μάχη του Μακρυπλαγίου και την εξόντωση του βυζαντινού στρατού από τους Φράγκους. Από τότε έως το 1300 οι γηγενείς πληθυσμοί σταδιακά εγκατέλειψαν την περιοχή της Λακεδαιμονίας (Σπάρτη) και μετακινήθηκαν στις πλαγιές κάτω από το κάστρο του Μυστρά, όπου ορίστηκε ως η έδρα της διοίκησης όλης της Πελοποννήσου.⁷⁶ Η καστροπολιτεία του Μυστρά εκτείνεται στις βόρειες πλαγιές του Ταΰγετου και ΒΔ της σημερινής Σπάρτης. Η τοποθεσία της κάνει την καστροπολιτεία απροσπέλαστη κυρίως από την νότια και νοτιοανατολική πλευρά δημιουργώντας κατακόρυφες απότομες πλαγιές, ενώ οι υπόλοιπες ήταν εύκολο να οχυρωθούν. Έτσι αυτή η φυσική οχύρωσή αλλά και η θέση της ήταν που ώθησαν τους Φράγκους να οικοδομήσουν το κάστρο. Το παλαιότερο κομμάτι της πόλης ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα. Στην κορυφή του λόφου βρίσκονταν το κάστρο από εκεί κατέβαιναν τα τείχη στη λοφοπλαγιά περιστοιχίζοντας, φτάνοντας μέχρι ακριβώς κάτω από το Ανάκτορο των Δεσποτών, όπου ενώνονταν με ένα τρίτο τείχος. Κάτω από εκεί υπήρχε ένα λίγο μεγαλύτερο κομμάτι που έφτανε μέχρι τους πρόποδες του λόφου, που κι αυτό ήταν περιτριγυρισμένο από ένα τείχος.⁷⁷ Ο πρώτος οικισμός βρίσκονταν έξω από το κάστρο και δημιουργήθηκε κατά τον 13^ο αιώνα. Η είσοδος στην καστροπολιτεία γίνονταν από δύο πύλες. Η μία βρίσκονταν στα δυτικά και ονομάζονταν <<πόρτα τ'Αναπλιού>> και η άλλη στα ανατολικά και ονομάζονταν << πόρτα της Μονοβασιάς>>. Ένας κεντρικός δρόμος που ένωνε της δυο πύλες αποτελούσε και το φυσικό όριο μεταξύ των παλατιών στα βόρεια και των σπιτιών των αστών στα νότια.

Στην αρχή εγκαταστάθηκαν στη ΒΑ άκρη της Κάτω πόλης, στην περιοχή εκείνη που είχαν κτισθεί οι παλιότεροι ναοί.

⁷⁴ Καλλιγά 2010, 84-86.

⁷⁵ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 72.

⁷⁶ Armstrong 2002, 368.

⁷⁷ Runciman 1986, 63.

Με την οικιστική ανάπτυξη που εξαπλώθηκε εκτός τειχών, δημιουργήθηκε και δεύτερο τείχος το οποίο προστάτευε την νέα γειτονιά που ονομάστηκε Μεσοχώρα.

Έτσι μια νέα ακμάζουσα περίοδο ξεκινά και θα κρατήσει περίπου δυο αιώνες, με κέντρο τον Μυστρά την ίδια στιγμή που η υπόλοιπη Λακεδαιμονία και η Πελοπόννησος παρακμάζει σταδιακά. Ο Μυστράς για τους επόμενους αιώνες θα αποτελέσει ένα ισχυρό στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο ενώ θα οδηγηθεί και σε μια πολιτιστική και καλλιτεχνική ακμή.

Στα πρώτα χρόνια του Δεσποτάτου του Μορέως μεταφέρθηκε η διοικητική και εκκλησιαστική έδρα από την Μονεμβασιά στον Μυστρά. Όσο αφορά στην διοίκηση, αρχικά οι Δεσπότες προέρχονταν από την οικογένεια Καντακουζηνών, με πρώτο δεσπότη τον Μιχαήλ Καντακουζηνό ή αλλιώς *Κεφαλή (Καθολική και περιέχουσα κεφαλή)*.⁷⁸ Το 1383 ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος (1383 - 1407) διαδέχθηκε τον τίτλο και από τότε μέχρι την οθωμανική κατάκτηση την θέση διαδέχονταν μέλος που ανήκε στην οικογένεια των Παλαιολόγων. Όσο αφορά στην εκκλησιαστική διοίκηση, ο Μητροπολίτης Ευγένιος ιδρύει την Μητρόπολη η οποία είναι αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο.⁷⁹

Το 1282, ο Ανδρόνικος Β' αναλαμβάνει την εξουσία προβαίνοντας και σε διοικητικές αλλαγές, όπως την αλλαγή των διοικητών σε επιτρόπους. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή στον ναό της Παναγίας Φανερωμένης στον Δρύαλο της Μάνης, η οποία είναι χαραγμένη στο βόρειο τμήμα της αψίδας του ιερού και κάνει αναφορά στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β αλλά και στον συναυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' και την σύζυγό του Ειρήνη.

Στην εκκλησιαστική διοίκηση ξεχωρίζει ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1286/1289 – 1315) ο οποίος ανέλαβε μητροπολίτης με κατ' επίδοσιν παραχώρηση. Ο μητροπολίτης αυτός αποτέλεσε τον εκπρόσωπο της νέας εκκλησιαστικής πολιτικής του Ανδρόνικου Β' στον Μυστρά ενώ προέβη σε ενέργειες ώστε να εξαφανίσει κάθε αναφορά σε μητροπολίτες που συνδέονταν με την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Επίσης χαρακτηριστικές είναι και τρεις σωζόμενες επιγραφές⁸⁰ στον Μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου, στις οποίες κάνει αναφορά πέρα από τον τίτλο που φέρει και το όνομά του και τις ενέργειες που πραγματοποίησε και αφορούν οικοδομικά έργα αλλά και την προστασία της εκκλησιαστικής περιουσίας.⁸¹ Ο επόμενος μητροπολίτης ήταν ο Παλαιών Πατρών Μιχαήλ (1315; - 1316;), ο οποίος φαίνεται πως ανέλαβε κι αυτός χρέη μητροπολίτη με κατ' επίδοσιν παραχώρηση. Έτσι μετά από δύο προέδρους εκλέγεται μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, ο

⁷⁸ Zakythinos 1932, 60-63, 66-70. Gerstel 2013, 4.

⁷⁹ Runciman 1986, 16-41.

⁸⁰ Χατζηδάκης 2005, 25.

⁸¹ Χατζηδάκης 2005, 15-16.

μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς (Μάιο του 1324 –Απρίλιο του 1329). Για τον μητροπολίτη αυτόν γίνεται αναφορά σε μια επιγραφή του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου⁸² η οποία βρίσκεται στον ανατολικό κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας του ναού, εκεί πληροφορούμαστε πως ο μητροπολίτης αυτός κατασπατάλησε την εκκλησιαστική περιουσία παραχωρώντας την στους τοπικούς άρχοντες, έτσι και καθαιρέθηκε. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η πατριαρχική σύνοδος να μην καταφέρει να εκλέξει για τρίτη πλέον φορά μητροπολίτη, έτσι ανάθεσε τη διοίκηση της μητρόπολης κατ' έπίδοσιν στον μητροπολίτη Σουγδαίας Λουκά (1327 - 1331).

Ο μητροπολίτης αυτός φρόντισε να καταγράψει τις ενέργειες και τα έργα του ως μητροπολίτης, σε μια επιγραφή που επίσης βρίσκεται στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου. Στην επιγραφή αυτή αναφέρεται στις ενέργειες που πραγματοποίησε ώστε να επαναφέρει την εκκλησιαστική περιουσία που είχε κατασπαταλήσει ο προηγούμενος και καθαιρεμένος μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς.⁸³ Το όνομα του μητροπολίτη που διαδέχθηκε τον Σουγδαίας Λουκά, δεν είναι γνωστό, όμως ο επόμενος επώνυμος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας είναι ο μητροπολίτης Νείλος (1339; - 1344).⁸⁴ Και αυτός ο μητροπολίτης φρόντισε να εξασφαλίσει την αιωνιότητα μέσα από μια επιγραφή επίσης στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου. Η επιγραφή βρίσκεται στον ανατολικό κίονα της τοξοστοιχίας στα νότια του ναού.⁸⁵ Ο μητροπολίτης αυτός ταυτίζεται με τις προσπάθειες που έκανε ώστε να επανακτήσει την Επισκοπή Αμυκλών, ενώ όπως και ο προηγούμενος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Λουκάς, έτσι κι αυτός ασχολήθηκε με την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής περιουσίας που είχε κατασπαταληθεί.⁸⁶

Ο Μέγας Πρωτοσύγκελος Παχώμιος αποτέλεσε μια δραστήρια μορφή της εποχής αφού ίδρυσε τη μονή των Αγίων Θεοδώρων (1290 - 1296) και τη μονή της Οδηγήτριας του Βροντοχίου (1310).⁸⁷

Το 1349 ο Μανουήλ Καντακουζηνός (1349 - 1380), ο δευτερότοκος γιος του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, στέλνεται στον Μυστρά με τον τίτλο του Δεσπότη ώστε να αναλάβει την διοίκηση.⁸⁸ Φαίνεται πως ο Δεσπότης Μανουήλ κατάφερε να ησυχάσει τις εμφύλιες διαμάχες στην περιοχή και να διοικήσει για αρκετά χρόνια, ιδρύοντας και τη μονή Ζωοδότου. Στην εκκλησιαστική διοίκηση, μετά από μία μεγάλη χηρεία της μητρόπολης

⁸² Βλ. επιγραφ. Μαρίνου 2002, 240-241 και Βαχαβιώλος 2014, 162 – 168.

⁸³ Βέης 1933, 158. Μαρίνου 2002, 240-241.

⁸⁴ Βαχαβιώλος 2014, 162 - 168

⁸⁵ Για επιγραφή βλ. Μαρίνου 2002, 241.

⁸⁶ Μαρίνου 2002, 40.

⁸⁷ Χατζηδάκης 2005, 16.

⁸⁸ Gerstel 2013, 4.

Λακεδαιμονίας, αποφασίζεται το 1365 από την πατριαρχική σύνοδο η πλήρωση της θέσης του μητροπολίτη, με τη μετάθεση του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως. Στα χρόνια που ακολούθησαν τα ονόματα που ανέλαβαν την θέση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας δεν είναι γνωστά.⁸⁹

Τον δεσπότη Μανουήλ διαδέχεται ο αδερφός του Ματθαίος (1380 - 1383) ενώ στην συνέχεια τον διαδέχτηκε ο γιός του Δημήτριος (1383 - 1384), ο οποίος υπήρξε και ο τελευταίος δεσπότης από την οικογένεια των Κατακουζηνών. Έτσι το 1383 ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος (1383 - 1407) αναλαμβάνει το Δεσποτάτο του Μυστρά όταν με προτροπή του πατέρα του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, στέλνεται με στρατό για να καταλάβει την θέση και να εκδιώξει μια για πάντα την οικογένεια των Κατακουζηνών.⁹⁰

Η οικογένεια των Παλαιολόγων αναλαμβάνει ξανά την κυβέρνηση του Μυστρά. Ως πρώτο του μέλημα είναι να συνδέσει ξανά τον Μυστρά με την Κωνσταντινούπολη, γεγονός που βοήθησε στην επέκταση του Δεσποτάτου σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. Παρόλα αυτά δεν μπόρεσε να αποφύγει τον κίνδυνο των επιθέσεων από τους Τούρκους και αργότερα από τους Ενετούς.⁹¹ Την περίοδο εκείνη ο πληθυσμός της περιοχής αποτελούνταν κυρίως από Έλληνες ενώ υπήρχαν μικρές ομάδες Σλάβων όπως οι Μηλιγγοί και οι Εζερίτες, αλλά και Αλβανών και Εβραίων, ενώ κατοικούσαν και Φράγκοι έποικοι. Φαίνεται λοιπόν πως παρά την ποικιλία της πληθυσμιακής σύνθεσης, η οποία όξυνε συχνά τα προβλήματα, ο Μυστράς κατάφερε να διαφυλάξει τον ελληνικό του χαρακτήρα και την κυρίαρχη θέση του στην πολιτική και πνευματική ζωή.⁹²

Εκείνα τα χρόνια ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έπρεπε να λύσει ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος ήταν οι Τούρκικες επιθέσεις στην Πελοπόννησο. Επειδή η έδρα του Έλληνα Δεσπότη βρισκόταν στον Μυστρά, η Λακωνία ιδιαίτερα υπέστη μια σειρά από καταστροφικές επιδρομές. Το 1395 ο Βαγιαζήτ Α' (1389 - 1402) λεηλάτησε την Πελοπόννησο.⁹³

Στα επόμενα χρόνια βυζαντινός αυτοκράτορας αναλαμβάνει ο αδελφός του Θεόδωρου Α' Παλαιολόγου, αυτοκράτορας Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (1391 - 1425), ο οποίος έδειξε αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον για το Δεσποτάτο και έμεινε εκεί περίπου δυο περιόδους. Φαίνεται πως στα χρόνια του υπήρξαν ανασυγκροτήσεις τόσο σε εκκλησιαστικό όσο και σε διοικητικό επίπεδο στο Δεσποτάτο.⁹⁴ Από τα πρώτα του οικοδομικά έργα ήταν η κατασκευή του τείχους του

⁸⁹ Βαχαβιώλος 2014, 169 -170.

⁹⁰ Χατζηδάκης 2005, 16 -17. Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 60.

⁹¹ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 60-61.

⁹² Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 17.

⁹³ Armstrong 2002, 369.

⁹⁴ Zakythinos, 1932, τ. Α', 168 – 175.

Εξαμιλίου στην Κόρινθο. Βέβαια το τείχος αυτό δεν κατάφερε να εμποδίσει τους Τούρκους να φτάσουν στον Μυστρά.

Στα χρόνια αυτά την θέση του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας κατείχε ο Ματθαίος (1427/28). Ο μητροπολίτης αυτός προέβη στη μετασκευή του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου, από τον αρχιτεκτονικό τύπο της βασιλικής, στο σχέδιο της Οδηγήτριας (Αφεντικού) και της Παντάνασσας, μετατρέποντάς τον στον μεικτό τύπο δηλαδή κάτω βασιλική και πάνω σταυροειδή με τρούλο.⁹⁵ Με την μετασκευή του ναού φρόντισε να χαράξει επιγραφή⁹⁶ στην οποία μνημονεύεται το όνομά του ενώ δεν έλειψε να χαράξει και το μονόγραμμά του σε τρία σημεία του ναού.

Με τον θάνατο του Θεόδωρου Α' Παλαιολόγου, ο αυτοκράτορας στέλνει ως δεσπότη τον ανήλικο γιο του Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο (1407 - 1443). Στα χρόνια της δεσποτείας του Θεόδωρου Β', πέρα από την άνθηση του δεσποτάτου οικονομικά και πολιτιστικά, ήταν και μια περίοδος ειρήνης.⁹⁷

Η πόλη του Μυστρά έχει να επιδείξει σπουδαία εκκλησιαστικά μνημεία, από αυτά ξεχωρίζει η Μητρόπολη, αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων και ο ναός της Παναγίας Οδηγήτριας, γνωστή με το όνομα Αφεντικό. Αλλά και ο ναός της Αγίας Σοφίας και ο ναός της Περιβλέπτου, με τις τοιχογραφίες που αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα της τέχνης της Κωνσταντινούπολης. Τέλος, γύρω στον 14^ο αιώνα οικοδομείται ο μικρός ναός της Ευαγγελίστριας, με λιγοστά κατάλοιπα τοιχογραφιών, αλλά και ο ναός της Παντάνασσας. Όσο αφορά στην αρχιτεκτονική των ναών του Μυστρά φαίνεται πως εισάγονται αρχιτεκτονικοί τύποι σύμφωνα με τα πρότυπα της Κωνσταντινούπολης. Ο ζωγραφικός διάκοσμος των ναών διακρίνεται για την έντονη αφηγηματική διάθεση, ενώ δεν λείπει η δημιουργία νέων θεμάτων στους εικονογραφικούς κύκλους. Η κλασική αρμονία στις συνθέσεις, η μεγαλύτερη πλαστικότητα στις μορφές με την χρήση νέων έντονων αποχρώσεων, καθώς και η μεγαλύτερη εκφραστικότητα συνθέτουν τα χαρακτηριστικά της Παλαιολόγειας τέχνης. Αυτά τα χαρακτηριστικά έρχονται σε αντιδιαστολή με τους ναούς των άλλων περιοχών της Λακωνίας καθώς οι περισσότεροι χαρακτηρίζονται από τη συντηρητικότητα. Παρόλα αυτά παρατηρούνται ναοί να διαφέρουν, όπως οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφίονα της Μέσα Μάνης που έχουν έντονες Παλαιολόγειες επιδράσεις.⁹⁸ Το γεγονός πως ο Μυστράς αποτέλεσε πρωτεύουσα Δεσποτάτου ώθησε τους άρχοντες του τόπου να κτίσουν και

⁹⁵ Χατζηδάκης 2005, 26.

⁹⁶ Χατζηδάκης 2005, 26.

⁹⁷ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 17.

⁹⁸ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 77. Βαφειάδης 2015, 248-258 και 342-372

οι ίδιοι σπίτια στην πόλη. Αριστοκρατική συνοικία δεν υπήρχε, τα σπίτια των αριστοκρατών και των αρχόντων συνήθως ήταν περιτριγυρισμένα από τα σπίτια των απλών κατοίκων.⁹⁹

Στα χρόνια του Θεόδωρου Β Παλαιολόγου, οι Φράγκοι δεν μπόρεσαν να αντέξουν τις πιέσεις των Βυζαντινών, έτσι μέχρι το 1432 ένα μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου (με εξαίρεση τις υπό βενετική κατοχή περιοχές της Μεθώνης, της Κορώνης, του Ναυπλίου και του Άργους) ανήκε ξανά στους Έλληνες. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να ιδρυθεί ένα δεύτερο Δεσποτάτο με έδρα τη Γλαρέντζα, όπου εγκαταστάθηκε ο αδελφός του Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου, Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Στη συνέχεια το 1430 ιδρύθηκε και το τρίτο Δεσποτάτο του Μοριά, με έδρα τα Καλάβρυτα και δεσπότη το Θωμά Παλαιολόγο, αδελφό επίσης του Θεόδωρου Β΄ και του Κωνσταντίνου. Η περίοδος που ακολούθησε ήταν μια περίοδος με έντονες διαμάχες μεταξύ των τριών αδερφών.¹⁰⁰

Το 1446 ο Γάζι Τουρχάν Μπέης καταδίωξε τους αδελφούς του Θεόδωρου Β΄, Κωνσταντίνο και Θωμά, ενώ ο Σουλτάνος Μουράτ εισέβαλε στον Ισθμό. Ο Θεόδωρος το 1443 εγκατάλειψε το δεσποτάτο στο Μυστρά και έλαβε κάποιες θέσεις στη Σηλυβρία στην Θράκη, σκοπός του ήταν να βρίσκεται κοντά στην Κωνσταντινούπολη έτσι ώστε να μπορεί να λάβει αυτός τον θρόνο σε περίπτωση χηρείας του αυτοκράτορα, όμως πεθαίνει τον Ιούνιο του 1448. Ο Κωνσταντίνος κατέλαβε τον Μυστρά ενώ ο Θωμάς έγινε κύριος της Ήλιδας και της Μεσσηνίας. Με τον θάνατο του αυτοκράτορα Ιωάννου Η΄ Παλαιολόγου θα ξεσπάσει σύγκρουση ανάμεσα στα τρία αδέρφια για την κυριότητα του θρόνου. Όταν ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος έγινε αυτοκράτορας το 1449 και έφυγε από τη περιοχή της Λακωνίας, το δεσποτάτο ανατέθηκε στον από κοινού έλεγχο του Θωμά και ενός τρίτου αδελφού, του Δημητρίου. Συγκεκριμένα, ο Δημήτριος Παλαιολόγος ανέλαβε το δεσποτάτο του Μυστρά, ενώ ο αδερφός του Θωμάς Παλαιολόγος ανέλαβε τη δυτική Πελοπόννησο, από το Αίγιο έως τη δυτική Μάνη. Όταν η Κωνσταντινούπολη πέρασε στα χέρια των Οθωμανών (1453), ο Δημήτριος και ο Θωμάς Παλαιολόγος, κράτησαν μια κάποια εξουσία με την προϋπόθεση βέβαια να πληρώνουν φόρους στον σουλτάνο.¹⁰¹

Ο Μυστράς παραδίδεται στους Οθωμανούς στις 30 Μαΐου 1460, με τελευταίους δεσπότες τον Θωμά και τον Δημήτριο Παλαιολόγο.¹⁰²

⁹⁹ Runciman 1986, 65.

¹⁰⁰ Χατζηδάκης 2005, 17-18.

¹⁰¹ Armstrong 2002, 369 και Χατζηδάκης 2005, 18.

¹⁰² Gerstel 2013, 4.

Β' ΜΕΡΟΣ

Κατάλογος επιγραφών

1. Ναός αγίου Παντελεήμων, Μπουλαριοί Μάνη, Λακωνίας (991/92)

Ο ναός

Ο ναός βρίσκεται βορειοδυτικά του χωριού Άνω Μπουλαριοί. Είναι αφιερωμένος στο Άγιο Παντελεήμων. Ο ναός ανήκε σε οικογενειακό νεκροταφείο. Πλέον είναι ερειπωμένος.

Ο Αρχιτεκτονικός τύπος του τον κατατάσσει τους μονοκάμαρους, δίκωγχους. Το μήκος του ναού επεκτάθηκε στους νεότερους χρόνους. Ανατολικά στο εσωτερικό του διαμορφώνονται δύο ημικυκλικές κόγχες που εξωτερικά περιβάλλονται από ασίδες. Η βάση της Αγίας Τράπεζας αποτελούνταν από έναν κίονα σε σχήμα τραπεζίου. Το τέμπλο του ναού δεν σώζεται ακέραιο.¹⁰³

Στον ναό σώζονται δύο στρώματα τοιχογραφιών. Στο αρχικό και παλαιότερο στρώμα, στην κόγχη του ιερού σώζεται η προτομή του Αγίου Παντελεήμονα, ενώ στο ίδιο στρώμα στην ορθογώνια θυρίδα βρίσκεται η επιγραφή δεκαπέντε στίχων.¹⁰⁴ Στην κάτω ζώνη σώζονται μετωπικοί οι άγιοι και ιεράρχες Χρυσόστομος και Νικόλαος. Στο ανατολικό τύμπανο εικονίζεται σε προτομή η Παναγία πλαισιωμένη από αγγέλους. Στον ναό σώζονται τρεις μόνο παραστάσεις του Δωδεκαόρτου. Στην καμάρα του ιερού εικονίζεται τμήμα της Ανάληψης. Μεταξύ της πρώτης και δεύτερης ενισχυτικής ζώνης αποκαλύφθηκε η σκηνή της Γέννησης ενώ απέναντι η σκηνή της Βάπτισης και ο Χριστός ένθρονος.¹⁰⁵ Στο νεότερο στρώμα καλύτερα διατηρημένη είναι η παράσταση της Αγίας Κυριακής με αφιερωματική επιγραφή. Ενώ της ίδιας εποχής είναι και η τοιχογραφία που απεικονίζει τον Πρόδρομο σε στάση $\frac{3}{4}$.¹⁰⁶

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 2009, 10 και Δρανδάκης 1995, 365-373.

¹⁰³ Δρανδάκης 1995, 365-366 και Δρανδάκης 2009, 1 -2.

¹⁰⁴ Δρανδάκης 2009, 10.

¹⁰⁵ Δρανδάκης 1995, 369-373.

¹⁰⁶ Δρανδάκης 1995, 390-391.

Η επιγραφή του ναού

Εικ. 1. Η χρονολογία της επιγραφής.

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 2009, 27, εικ.7

(Στίχος 6) ___ ΛΜΟ ___

[ΙΕ:]Ρ[Ο]ΜΟΝ[ΑΧΟΥ:]

Ε(;)__ ΝΙΚΗΤΑ(;) __

ΠΡΟΤ _____

ΓΡ(;)Ο _____

___ Ε _____

[Ε]Τ(ει(;))

,ΤΦ¹⁰⁷

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη.

Σύνθεση: Αποτελείται από δεκαπέντε στίχους από τους οποίους σώζονται οι στίχοι από τον 6^ο και μετά.¹⁰⁸

Μορφή και γραφή: Λίγα είναι τα σωζόμενα γράμματα. Είναι κεφαλαία τα οποία δεν έχουν διαφορές στο σχήμα και στην διάταξη.

¹⁰⁷ Δρανδάκης 2009, 10.

¹⁰⁸ Δρανδάκης 2009, 10.

Είδος επιγραφής: κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 991/992

Θέση στο ναό: Στην ορθογώνια φωτιστική θυρίδα.¹⁰⁹

Περιγραφή: Η επιγραφή είναι γραμμένη σε λευκό βάθος διαστάσεων 0,58μ. X 0,19μ.

Σχόλια: Λίγες είναι οι πληροφορίες που μας δίνει η επιγραφή διότι δεν σώζεται ακέραιη. Στον έβδομο στίχο αναφέρεται ένας ιερομόναχος με το όνομα Νικήτας. Δεν υπάρχουν πληροφορίες γι' αυτόν. Παρόλα αυτά τον 10 ο αιώνα ήταν αρκετά συνηθισμένη πρακτική ένας μοναχός ή ιερομόναχος ή κληρικός, να αναγράφεται σε μια επιγραφή ναού είτε ως ιδρυτής είτε ως ανακαινιστής. Στην προκειμένη περίπτωση ακριβώς επειδή η επιγραφή στο τέλος αναφέρει την χρονολογία η οποία ταυτίζεται με την οικοδόμηση του ναού ενδεχομένως και ο ιερομόναχος Νικήτας να ήταν ο ιδρυτής του ναού. Στο τέλος της επιγραφής παρατηρείται η χρονολογία η οποία και ταυτίζεται με την οικοδόμηση του ναού. Επιγραφές με χρονολογία θεωρούνται σπάνιες αυτήν την περίοδο.

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 2009, 10 και Δρανδάκης 1995, 390-391.

2. Ναός Παναγίας Φανερωμένης Δρύαλος, Μάνης, Λακωνία (1079)

Ο ναός

Ο ναός βρίσκεται μετά τον Πύργο του Διρού, κοντά στο χωριό Φραγκούλια ή Φραγκουλιάνικα της Μάνης. Είναι αφιερωμένος στην Παναγία. Ο ναός οικοδομήθηκε στα τέλη του 11^{ου} αιώνα σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, ενώ ανοικοδομήθηκε και διακοσμήθηκε κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι στενός μονοκάμαρος ναΐσκος και οικοδομήθηκε σε τρεις φάσεις. Η πρώτη οικοδομική φάση ταυτίζεται με τη χρονολογία 1079 που σώζεται στον ενεπίγραφο μαρμάρινο κοσμήτη του τέμπλου. Η δεύτερη οικοδομική φάση ταυτίζεται με τη χρονολογία της γραπτής επιγραφής στο τεταρτοσφαίριο της ασίδας δίνοντάς μας την πληροφορία πως ο ναός ανοικοδομήθηκε και διακοσμήθηκε κατά την περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β Παλαιολόγου και Ανδρονίκου Γ Παλαιολόγου κατά το 1323. Η τρίτη οικοδομική φάση αφορά τις τοιχογραφίες του ιερού και του κυρίως ναού και χρονολογείται στα μεταβυζαντινά χρόνια.¹¹⁰

Από τον ζωγραφικό διάκοσμο σώζονται δύο στρώματα τοιχογραφιών. Το πρώτο στρώμα φέρει απεικόνιση της Ανάληψη και αλλά και της Δέησης. Το δεύτερο στρώμα φέρει σκηνές από την Πεντηκοστή, την κοινωνία των Αποστόλων αλλά και μια δεύτερη Ανάληψη. Στην μέση

¹⁰⁹ Δρανδάκης 2009, 10.

¹¹⁰ Κωνσταντινίδη 1998, 42.

της κόγχης εικονίζεται ο Αμνός περιστοιχισμένος από αγγέλους, ενώ εικονίζονται ολόσωμοι οι Ιεράρχες αλλά και Άγιοι. ¹¹¹

Βιβλιογραφία: Κωνσταντινίδη 1998, 42, 46 -61.

Οι επιγραφές του ναού

1^η επιγραφή

Εικ.2. Η επιγραφή στον κοσμήτη του τέμπλου.

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 2009, 211.

1^η μεταγραφή από Ν. Δρανδάκη

*Ετεληόθησα τα στηθήα της Ηπ(ε)ραγήας Θεοτόκου μηνή Ση
πεβρήου ης τας ,ς π Δ' έ[τους] (Τ)η χηρή Γεοργήου του μά
στορος | Μνίστυτν Κ(ύρι)ε του δούλου σου Νύκονος μοναχού
κ(αι) (;)θαλούση κουσκουνάρη ¹¹²*

2^η μεταγραφή από Ν. Δρανδάκη

*Ετεληόθησα τα στηθήα της Ηπ(ε)ραγήας Θεοτόκου μηνή Ση
πεβρήου ης τας (;) Δ' έ[τους]SΦΠΗ χηρή Γεοργήου του μά
στορος | Μνίστυτν Κ(ύρι)ε του δούλου σου Νύκονος μοναχού
κ(αι) (;)θαλούση κουσκουνάρη ¹¹³*

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, λευκό μάρμαρο

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Αποτελείται από δύο στίχους σε οριζόντια διάταξη στην κατακόρυφη ταινία.

Μορφή και γραφή: Κεφαλαία γράμματα τα οποία δεν έχουν διαφορές στο σχήμα και στην διάταξη. Υπάρχει ανορθογραφία ενώ λείπει η βαρεία. ¹¹⁴

Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1079

¹¹¹ Κωνσταντινίδη 1998, 46-61.

¹¹² Δρανδάκης 1967, 140.

¹¹³ Δρανδάκης 2009, 219.

¹¹⁴ Δρανδάκης 2009, 221.

Θέση στο ναό: Η επιγραφή είναι χαραγμένη στον κοσμήτη του τέμπλου το οποίο βρίσκεται εκτός του ναού και συγκεκριμένα στην αυλή.

Περιγραφή: Είναι χαραγμένη σε δύο τμήματα συνολικού μήκους 3,06μ. και ύψους 0,25μ. Τα γράμματα έχουν χαραχτεί στην κατακόρυφη ταινία (*Ετεληόθησα τα στηθήα της Ηπ(ε)ραγής Θεοτόκου μηνή Σεπτεβρήου ης τας (;) Δ' έ[τους] SΦΠΗ χηρή Γεοργήου του μάστορος*) αλλά και στην λοξότμητη πλευρά του κοσμήτη του τέμπλου (*Μνίστυτν Κ(ύρι)ε του δούλου σου Νύκονος μοναχού κ(αι) (;)θαλούση κουσκουνάρη*), στην μέση των ανθεμίων. Σύμφωνα με την Χ. Κωνσταντινίδη η επιγραφή αποτελείται από δυο στίχους.¹¹⁵ Ο γραφέας έχει ορθογραφικά λάθη όπως *Μνίστυτν* (στ3), αλλά και το όνομα του μοναχού *Νύκονος* (στ.3). Σύμφωνα με τον Ν. Δρανδάκη τα γράμματα της επιγραφής στην κατακόρυφη ταινία δεν διαφέρουν από τα γράμματα στις επιγραφές του Νικήτα, οι διαφορές βρίσκονται στο άλφα, το σίγμα και το φι. (Συγκριτικός πίνακας εικ.20)¹¹⁶

Σχόλια: Στον 1^ο στίχο η λέξη *στηθήα*, δηλαδή *στηθέα*, ταυτίζονταν με τα θωράκια του τέμπλου, εδώ όμως αναφέρεται στο μαρμάρινο τέμπλο του ναού. Σε συνέχεια του 1^{ου} στίχου της *Ηπ(ε)ραγής Θεοτόκου*, γίνεται αναφορά στον ναό της Φανερωμένης ο οποίος είναι αφιερωμένος στην Θεοτόκο. Ενώ στην συνέχεια στίχοι 1 και 2 παρατίθεται η ημερομηνία *μηνή Σεπτεβρήου ης τας (;) Δ' έ[τους]*. Εδώ σύμφωνα με τον Ν. Δρανδάκη, ο οποίος μετέγραψε την επιγραφή, από την λέξη *έ[τους]* αναφέρει πως χαραχτηκε μόνο το έψιλον, δεν έχει υπάρξει άλλο αντίστοιχο παράδειγμα.¹¹⁷ Στην επιγραφή σύμφωνα με την Χ. Κωνσταντινίδη δίνεται η ημέρα, κάτι που σπάνια συναντάται σε επιγραφές, ο μήνας και το έτος, δηλαδή 4 Σεπτεμβρη 1079.¹¹⁸ Στην συνέχεια του 2ου στίχου (*Τη χηρή Γεοργήου*), η επιγραφή αναφέρεται στον μάστορα Γεώργιο ο οποίος ίσως ήταν ο γλύπτης του κοσμήτη του γείσου.¹¹⁹

Στον 3^ο στίχο γίνεται αναφορά στον μοναχό Νίκωνα (*Νύκονος μοναχού*). Ο μοναχός Νίκων αποτέλεσε σημαντική μορφή στη Πελοπόννησο και κατ' επέκταση στην Λακωνία κατά τους μέσους Βυζαντινούς χρόνους.¹²⁰ Ο μοναχός Νίκωνας (928 – 1005;) ανέπτυξε πλούσια ιεραποστολική δράση στις περιοχές της νότιας κυρίως Πελοποννήσου γύρω στα τέλη του 10ου αιώνα και στις αρχές του 11^{ου} αιώνα. Αρχικά ο μοναχός Νίκων άσκησε την ιεραποστολική του δράση στην περιοχή της Κρήτης για επτά περίπου χρόνια, ενώ στην συνέχεια κατευθύνθηκε στις περιοχές της ανατολικής Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, καταλήγοντας στην

¹¹⁵ Κωνσταντινίδη 1998, 9

¹¹⁶ Δρανδάκης 2009, 220, Συγκριτικός πίνακας εικ.1

¹¹⁷ Ο Δρανδάκης (2009, 219) αναφέρει πως η λέξη έτος συνήθως παραλείπεται ή γράφεται ολόκληρη σε δοτική πτώση (έτει) ή χρησιμοποιούνται τα δυο πρώτα γράμματα.

¹¹⁸ Κωνσταντινίδη 1998, 10.

¹¹⁹ Δρανδάκης 2009, 221.

¹²⁰ Λυμπερόπουλο 2017, 43.

περιοχή της Κοίλης Λακεδαίμονος. Ήταν άλλωστε μια περιοχή με θρησκευτική ανομοιογένεια αφού κάποιοι από τους κατοίκους συνέχιζαν να ασπάζονται την αρχαία ελληνική θρησκεία. Η οριστική εγκατάσταση του στην περιοχή της Λακωνίας και συγκεκριμένα στην Σπάρτη, είχε σαν αποτέλεσμα την επιβολή του Χριστιανισμού στους κατοίκους, με ορισμένες βέβαια δυσκολίες, και την απομάκρυνση του Εβραϊκού πληθυσμού από την περιοχή. Και όλα αυτά με τη συνεισφορά του τοπικού επισκόπου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την εδραίωση της Χριστιανικής θρησκείας και την αγιοποίησή του μοναχού σε Όσιο Νίκωνα ο μετανοείτε.¹²¹

2^η Επιγραφή

Εικ.3. Επιγραφικό Δίπτυχο Φανερωμένης.

βιβλιογραφία: Κατσαφάδος, 2016, 89.

Μεταγραφή

Αριστερό τμήμα κτητορικής επιγραφής

+ *Ανηκοδομήθει εκ βάρθρων και ιστορ[ί]κι ο [θείος] κ(αι) πάνσεπτος
ναός της υπεράγνου κ(αι) Θεομήτορος της Φανερομένης δια κόπων κ(αι)
εξόδων των τε κληρονόμ(ων) κ(αι) κτιτόρων της υπεραγίας Θε(εοτό)κου του αυτού
ναού επί της βασιλείας των εκ Θε(εο)ύ [ε]στεμμέν(ου)¹²² μεγάλου βασιλέως κυρ Ανδρο-
5 νίκου του Παλαιολόγου κ(αι) τ(ων) ευσεβ[ε]σ[τ]άτ(ων) κ(αι) φιλοχρίστων βασιλέων ημ(ων) Αν-
δρονίκου κ(αι) Ειρήνης, αρχιερατέβοντος δε κυρ Νικολάου + τρέχοντος δε +
έτους *ώλα'* . + *BAB'*... κ(αι) (πρωτο)παπ(άς) ο Πεανάρης + *Χησίνηο(ς) ο*
Κατζουπίτ(ης), Ιω(άννης) ιερε(ύς)
ο Πλαντόης, Γεώργ[ιος] ιερε(ύς) ο Κατζουπίτης, Νικόλαο(ς) ιερε(ύς) Πουζανάλας
9 *Ν[ί]κον ... Ο Κατζουπ[ίτης]; ----*¹²³*

¹²¹ Λαμφίδης 2007, 64– 66.

¹²² Εδώ ο Ν. Δρανδάκης και η An. Philippides – Braat διαβάζουν «εστεμμένον». (Δρανδάκης 2009, 224 και Feissel and Phillipidis- Braat 1985, 327).

¹²³ Κωνσταντινίδη 1998, 209.

Δεξιό τμήμα κτητορικής επιγραφής

που

τους

του πουζαναλ(α). Γεωρ θεωΔ του πεανάρη ΓεωρΓιο(σ) μας

ο αδελφος αυτ(ου)

5 φος αυτού. χηρ(α) παπ(α) ΓεωρΓ(ιου)του κατζουπιτη. ΓεωρΓι(οσ) φουνα [δροσ. αδελφός

νόχου. ηλη(ας) αναγνωστης. ηος παπ(α) σισηνιου.θ Τη χηρ(α) παπ(α)[πετρου. Δημήτριος

ο κατζουπητης. βασιλ(ηοσ) ηος μηχ(αηλ) του κατζουπιτη Διμητριο(σ) [ο αδελφος αυτ(ου)

+ του αΓ(ίου) αθανασίου. υπέρπυρο α' και . την. ν'. υπέρπυρα. ι' . κ(αι) ις

τ(ισ) κε' του Ιου(λίου) μηνός. υπέρπυρα. Γ' κ(αι) μετ(ον)

Τιμίου σταυρού κ(αι) ηερί(;) υπέρπυρο α'.¹²⁴

Αριστερό τμήμα κτητορικής επιγραφής

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Χωρίζεται σε δύο τμήματα και αποτελείται από εννέα στίχους.

Μορφή και γραφή: Οι πέντε πρώτοι στίχοι είναι γραμμένοι με κεφαλαία γράμματα, ενώ για τους επόμενους τέσσερις στίχους χρησιμοποιήθηκαν μαζί, κεφαλαία αλλά και μικρά γράμματα. Το κείμενο είναι ορθογραφικά σωστό.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή (Δίπτυχη)

Χρονολόγηση: 1323

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της αψίδας του ιερού και πάνω από την μορφή του ιεράρχη.

Περιγραφή: Σύμφωνα με τον Π. Κατσαφάδο, η επιγραφή χωρίζεται σε δύο παράλληλα με ίσο εμβαδό το καθένα και αποτελεί “επιγραφικό δίπτυχο”.¹²⁵ Το αριστερό τμήμα της επιγραφής που είναι και το κύριο, είναι γραμμένο με μαύρα γράμματα σε υπόλευκο βάθος. Το κείμενο της κτητορικής επιγραφής είναι ορθογραφικά σωστό με ελάχιστα λάθη όπως *Ανηκοδομήθει*, αντί του ανοικοδομήθη, *βάρθρων* αντί *βάθρων*, ενώ εντοπίζονται λάθη και σε ονόματα όπως, *Σησίνο(ς)* αντί *Σισίνιος* και *Ν[ί]κων* αντί *Νίκων*. Από το κείμενο δε λείπουν οι συντομογραφίες και τα συμπλήγματα.

¹²⁴ Κατσαφάδος 2016, 93.

¹²⁵ Κατσαφάδος 2016, 88.

Σχόλια: Ο πρώτος στίχος ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού και κάνει αναφορά στην οικοδόμηση του ναού *Ανηκοδομήθει εκ βάρθρων*. Επειδή η επιγραφή βρίσκεται στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες της δεύτερης φάσης το ρήμα *Ανηκοδομήθει* έχει την έννοια της ανοικοδόμησης και όχι της οικοδόμησης του ναού σύμφωνα με τον Δρανδάκη, ενώ θεωρεί πως η φράση *εκ βάρθρων* χρησιμοποιήθηκε ως υπερβολή.¹²⁶ Στο δεύτερο στίχο γίνεται αναφορά στο όνομα του ναού *Θεομήτορος της Φανερομένης*, σύμφωνα με την Χ. Κωνσταντινίδη αποτελεί την μοναδική σωζόμενη επιγραφή η οποία είναι αφιερωμένη στην Παναγία Φανερωμένη. Το προσωνύμιο Φανερωμένη προστέθηκε κατά την ανακαίνιση του ναού.¹²⁷ Στον τέταρτο και πέμπτο στίχο γίνεται αναφορά στον κτήτορα του ναού (*εκ Θεού*) *[ε]στεμμέν(ου) μεγάλου βασιλέως κυρ Ανδρονίκου του Παλαιολόγου*) αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως *εκ θεού εστεμμένος*. Σε συνέχεια του πέμπτου στίχου αλλά και στον έκτο, ο κτήτορας κάνει αναφορά στον αυτοκράτορα προσδιορίζοντας έτσι την εποχή που ανοικοδομήθηκε ο ναός δηλαδή την εποχή που ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε η γ' φάση εικονογράφησης του, (*των*) *ευσεβ[εσ]τάτων* *κ(αι)* *φιλοχρίστων βασιλέων ημ(ων) Ανδρονίκου κ(αι)* *Ειρήνης*) και στον συναυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' εγγονό του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' και στην σύζυγο του Ειρήνη, οι οποίοι προσφωνούνται με τις λέξεις *ευσεβ[εσ]τάτων* *κ(αι)* *φιλοχρίστων*. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος ήταν γιος του Μιχαήλ Η Παλαιολόγου. Ανέλαβε χρέη αυτοκράτορα κατά τα έτη 1286 με 1328 ενώ το διάστημα από το 1321 έως και το 1328 συγκυβέρνησε με τον εγγονό του Ανδρόνικου Γ Παλαιολόγο κάτι που κατέληξε σε διαμάχη μεταξύ τους και παραίτηση του ίδιου από το αξίωμα του αυτοκράτορα. Ο Ανδρόνικος Γ Παλαιολόγος διετέλεσε αυτοκράτορας μέχρι το 1341 όπου και απεβίωσε.¹²⁸ Αναφορά στον Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο και στην αυτοκράτειρα Ειρήνη παρατηρείται σε μια ακόμα επιγραφή στη μονή των Σαράντα Μαρτύρων στην Σπάρτη (1304/1305).¹²⁹

Στον έκτο στίχο συνεχίζει με την αναφορά στο όνομα ενός ιερέα που φέρει τίτλο – αξίωμα εξ ου και η λέξη *αρχιερατέβοντος*. Ο Νικόλαος λοιπόν αναφέρεται με τον τίτλο του (*αρχιερατέβοντος δε κυρ Νικολάου*). Σύμφωνα επίσης με τον Δρανδάκη, δεν ταυτίζεται με κάποιον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης διότι δεν γίνεται αναφορά στο όνομα του στον κατάλογο του V. Grumel. Ενδεχομένως να ήταν Επίσκοπος Μάνης,¹³⁰ είτε μητροπολίτης

¹²⁶ Δρανδάκης 2009, 209.

¹²⁷ Κωνσταντινίδη 1998, 29 Feissel and Phillipidis- Braat 1985, 327

¹²⁸ Κοντογιαννοπούλου 2004, 50 - 55.

¹²⁹ Feissel and Phillipidis- Braat 1985, 324-325.

¹³⁰ Δρανδάκης 2009, 210. και Feissel and Philippidis-Braat 1985.

Μονεμβασίας¹³¹ κάτι το οποίο ενδεχομένως να είναι σωστό μιας και την περίοδο της βασιλείας του Ανδρόνικου Β', μητροπολίτης Μονεμβασίας διετέλεσε ο Νικόλαος (1283 -1325) στον οποίο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος είχε παραχωρήσει και προσαυξήσει κάποια επιπλέον προνόμια κάτι που επιβεβαιώνεται και από το χρυσόβουλο που εξέδωσε ο αυτοκράτορας.¹³²

Τέλος από τον έβδομο στίχο έως και τον ένατο γίνεται αναφορά σε κτήτορες που ανήκουν στους εκκλησιαστικούς κύκλους *τρέχοντος δε έτους όλα' . BAB'... κ(αι) (πρωτο)παπ(άς) ο Πεανάρης Cησίνηο(ς) ο Κατζουπίτ(ης), Ιω(άννης) ιερε(ύς) ο Πλαντόης, Γεώργ[ιος] ιερε(ύς) ο Κατζουπίτης, Νικόλαο(ς) ιερε(ύς) Πουζανάλας N[i]κον ... Ο Κατζουπ[ίτης]*. Οι κληρικοί αναγράφονται με ιεραρχική σειρά Ο Πεανάρης ο οποίος συνοδεύεται στην επιγραφή με το αξίωμα του Πρωτόπαπα, ήταν υπεύθυνος για την οικοδόμηση του διάκοσμου του ναού, ενώ συνδέεται με την βραχυγραφία BAB όπου ο Π. Κατσαφάδος θεώρησε πως είναι το όνομα Βαβύλας.¹³³ Οι υπόλοιποι είναι απλοί ιερείς ενώ ξεχωρίζει και το όνομα *Cησίνηο(ς) ο Κατζουπίτ(ης)* ο οποίος μαζί με τον Πρωτόπαπα είναι γραμμένοι με κεφαλαία γράμματα για να δοθεί έμφαση. Τέλος παρατηρούνται δίπλα από κάποια ονόματα σταυροί κάτι που μαρτυρά πως όταν γράφτηκε η επιγραφή δεν ήταν εν ζωή. Στο τμήματα αυτό μετά τον 7ο στίχο, γίνεται αναφορά και σε λαϊκά ονόματα δωρητών τα οποία επώνυμά τους, παρατηρείται πως ταυτίζονται με αυτά των κτητόρων ιερέων, όπως Κατζουπίτης, , Πουζανάλα, ενδεχομένως λοιπόν να πρόκειται για συγγενική σχέση.¹³⁴

Δεξιά τμήμα κτητορικής επιγραφής

Το τμήμα αυτό της επιγραφής σύμφωνα με τον Π. Κατσαφάδο, ενδεχομένως να γράφτηκε αργότερα εφ' όσον φαίνεται πως προστέθηκαν νέα ονόματα δωρητών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά στον 5ο στίχο της χήρας του ιερέα Γεωργίου Κατζουπίτη *χηρ(α) παπ(α) Γεωργ(ιου)του κατζουπιτη*, κάτι που φανερώνει πως ο προαναφερθείς ιερέας του αριστερού τμήματος, δεν βρίσκονταν εν ζωή μετά την έναρξη των εργασιών γι' αυτό και προστέθηκε η χήρα του.¹³⁵ Το τμήμα αυτό έχει υποστεί φθορές όποτε και υπάρχει μια δυσκολία στην ανάγνωση του. Αποτελείται από οχτώ στίχους. Με μαύρο χρώμα είναι γραμμένοι οι οκτώ στίχοι ενώ ο τελευταίος με κόκκινο χρώμα, ενώ χρησιμοποιήθηκαν κεφαλαία και μικρά γράμματα. Στο κείμενο της επιγραφής παρατηρούνται επίσης

¹³¹ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 217.

¹³² https://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/authority_administration/?bxml=54

¹³³ Κατσαφάδος 2016, 94.

¹³⁴ Κατσαφάδος 2016, 94, 95.

¹³⁵ Κατσαφάδος 2016, 96. Και Stavrakos- Manolakou, 705

ανορθογραφίες, ενώ δε λείπουν οι βραχογραφίες σε τίτλους, όπως για την λέξη Πρωτόπαπας, χήρα.

Οι κτήτορες που καταγράφονται στους στίχους τρία με οκτώ, ταυτίζονται με αυτούς του αριστερού τμήματος της επιγραφής και ανήκουν στους εκκλησιαστικούς κύκλους, όπως ο ιερέας Πουζανάλας, ο πρωτόπαπας Πεανάρης, ο ιερέας Σίσσινος Κατζουπίτης. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τα πρόσωπα αυτά ενώ δεν εντοπίζονται σε επιγραφές άλλων ναών της περιοχής. Ο 8ος στίχος είναι γραμμένος με κόκκινο χρώμα, ενώ φαίνεται πως αν και ήταν ο ίδιος γραφέας καθένα από τα ποσά και τις χρονολογίες γράφτηκαν σε διαφορετική χρονική περίοδο. Από τον στίχο αυτό μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τα ποσά που δόθηκαν για τον ναό και την χρονολογία που δόθηκαν όπως για παράδειγμα(υπέρπυρα. Γ' κ(αι) μετ(ον) Τιμίου σταυρού) κατά την μέρα της εορτής του Τιμίου σταυρού. Για την χρονολόγηση της επιγραφής φαίνεται πως ξεκινά 1η Σεπτέμβρη 1322 έως 31 Αυγούστου 1323 ημέρα της εορτής του Τιμίου Σταυρού.¹³⁶

Η επιγραφή αποτελεί μια ανακοίνωση για την τρίτη φάση εικονογράφησης του ναού, όπου ακολουθεί τον τύπο αντίστοιχων επιγραφών. Γίνεται αναφορά στο όνομα και τον χρόνο, ενώ ακολουθεί η αναφορά ονομάτων που σχετίζονται με τον ναό.¹³⁷

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1967, 140, Κατσαφάδος 2016, 88 και 92-101, Δρανδάκης 2009, 209- 221, Κωνσταντινίδη 1998, 9, 10, 29, 209 Κοντογιανοπούλου, 2004, 50 - 55, Ετζέογλου-Κωνσταντινίδη 2008, 217, Λαμψίδης 2007, 64– 66, Λυμπερόπουλος 2017, 43, Feissel and Phillipidis- Braat 1985, 327.

3. Άγιοι Θεόδωροι, Καφιόνας, Μέσα Μάνη, Λακωνίας (1144/1145)

Ο ναός

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων βρίσκεται κοντά στο χωριό Καφιόνα στην περιοχή της Μέσα Μάνης και συγκεκριμένα κοντά στα ερείπια ενός παλαιότερου οικισμού. Η οικοδόμηση του έγινε κατά το 1144/1145. Ο ναός είναι κατασκευασμένος από με μεγάλους λίθους που συνδέονται με πηλό. Ενώ την βαθμιδωτή ημικυκλική αψίδα κοσμεί παράθυρο. Η στέγη έχει ημικυλινδρικό σχήμα και στηρίζεται από δύο ζώνες οι οποίες καταλήγουν να στηρίζονται σε κιλλίβαντες. Χαρακτηριστικό είναι το μαρμάρινο ενεπίγραφο τέμπλο που φιλοτέχνησε ο Νικήτας μαρμαράς. Το δάπεδο του ναού είναι καλυμμένο από μωσαϊκό το οποίο αποτελείται από κεραμίδι και μικρά βότσαλα.

¹³⁶ Κατσαφάδος 2016, 94, 95, 96, 99, 101.

¹³⁷ Κατσαφάδος 2016, 92.

Από τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού ξεχωρίζουν δύο στρώματα. Το αρχικό στρώμα παρατηρείται στο νότιο σκέλος της ανατολικής ενισχυτικής ζώνης και απεικονίζει ύφασμα με ίχνη κεραμιδί χρώματος. Όσο αφορά το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, στο τεταρτοσφαίριο της αγίδας εικονίζεται η προτομή του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, κατά τα πρότυπα των ναών της Μάνης. Από κάτω ο Μελισμός με τους Αρχαγγέλους και δύο ιεράρχες. Στο τύμπανο εικονίζεται το Άγιο Μανδήλιο. Δεν λείπουν οι σκηνές του Δωδεκαόρτου όπως ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Βαΐοφόρος, η Βάπτιση, η Μεταμόρφωση αλλά και η Σταύρωση, η Κάθοδος στον Άδη, η Πεντηκοστή και η Ανάληψη. Στον βόρειο τοίχο παρατηρούνται μορφές Αγίων όπως ο έφιππος Άγιος Θεόδωρος στρατηλάτης, η Αγία Κυριακή, η Αγία Παρασκευή, ενώ εδώ τοποθετείται και η σκηνή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Φαίνεται πως οι σκηνές στο ναό δεν ακολουθούν την κυκλική διάταξη, ενώ παρατηρούνται σκηνές σε μνημειώδεις διαστάσεις όπως η σύναξη των Αρχαγγέλων, η Γέννηση αλλά και η Πεντηκοστή.¹³⁸

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1995, 70, 71, 73,74, 77, 78.

Οι επιγραφές του ναού

1^η επιγραφή, αριστερά

Επιγραφή 2^{ου} στρώματος (νεότερου)

Εικ.4. Η κτητορική επιγραφή 2^{ου} στρώματος.

βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1995, 75

Μεταγραφή

+ *Ανιστορίνθη τ[ό] παρόν ιστορίμα των αγίων
μεγάλων μ(αρ)τ(ύρων) Θεοδώρων επί της βασιλείας των ευ*

¹³⁸ Δρανδάκης 1995, 70, 71, 73,74, 77, 78.

σεβε[στ]ατων βασιλέω(ν) Μιχ(αήλ) κ(αί) Θεωδόρας των Παλε[ο]
λόγω(ν) και ηγενονέβοντος του περιποθίτου αύτανδρέ(λφου) αεί[των]

5. εν τι χώρα της Πολλυπονισου Κωνσταντίνου του σεβαστ[ο]
κράτ(ορος) του Παλεωλόγου δι' ε[ξ]ό[δ]ου δε και κόπουτου θεωφιλεστά[του]
Γεωργίου αρχιερέος του Βεληγοστί(ς) σύν τω ευ(γενεστάτω) συγκέλλω.....¹³⁹

Ενώ φαίνεται πως σύμφωνα με τον Δρανδάκη ακολουθούν κάποιες ακόμα λέξεις
....[B?]ΛΑΚΤΟΤΟΔΙΑΝΩ[.....] Τ. ΚΑΛ....Ο[ΠΟΔΗ?]

Επιγραφή ¹⁰⁰ στρώματος (παλιότερου)

Μεταγραφή

+ [.....ιστ]όρ[ις]μα
[.....]ς των ευ[σ]εβ[εστάτ]ων
[.....ηγεμονέβ]όντος
της [Πολλυπο]νίσου Κωνσταντ[ίνου σε]βα [στοκ]ρ[άτ](ορος)
5. του [.....Γεωργί]ου αρχιερέος[.....]¹⁴⁰

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Αποτελείται από επτά στίχους ενώ ο Δρανδάκης συμπεριέλαβε και έναν ακόμα
....[B?]ΛΑΚΤΟΤΟΔΙΑΝΩ[.....] Τ. ΚΑΛ....Ο[ΠΟΔΗ?].

Μορφή και γραφή: Η επιγραφή του 2^{ου} στρώματος που έχει πια καταστραφεί ήταν μεγαλογράμματη, γραμμένη σε σκούρο βάθος με ανοιχτόχρωμα γράμματα. Η επιγραφή φαίνεται φροντισμένη αν και δε λείπουν τα ορθογραφικά λάθη όπως *Πολλυπονισου*, αντί Πελοποννήσου, *θεωφιλεστά[του]* αντί θεοφιλεστάτου. Η επιγραφή του παλαιότερου στρώματος είναι πεντάστιχη γραμμένη σε σκούρο κυανό βάθος.

Είδος επιγραφής: κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: μεταξύ 1263-1270/71¹⁴¹

Θέση στο ναό: Οι δύο επιγραφές του ναού βρίσκονται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας δεξιά κι αριστερά από την προτομή του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη.

Περιγραφή: Η μία από τις δύο (αριστερή) δεν σώζεται, αλλά στην θέση της υπήρχε δεύτερη σωζόμενη επιγραφή, η οποία και ήταν στο παλαιότερο στρώμα. Φαίνεται πως η νεότερη

¹³⁹ Δρανδάκης 1995, 74.

¹⁴⁰ Δρανδάκης 1995, 75.

¹⁴¹ Kalopissi-Verti 1992, 67.

κατεστραμμένη επιγραφή αντέγραφε την παλαιότερη σωζόμενη. Η επιγραφή καταστράφηκε ενώ εμφανίστηκε δεύτερη επιγραφή η οποία όπως προαναφέρθηκε είχε το ίδιο περιεχόμενο με την κατεστραμμένη. Η σωζόμενη επιγραφή έχει διαστάσεις 0.70×0.34μ. ενώ σύμφωνα με τον Δρανδάκη βρίσκεται στο ίδιο στρώμα με αυτό της τοιχογραφίας του Αγίου Θεοδώρου. Η επιγραφή αυτή δεν σώζεται ολόκληρη.¹⁴² Η παλαιότερη επιγραφή, φέρει κοινές λέξεις με αυτές του νεότερου. Αν και έχει καταστραφεί και σώζονται κάποιες από αυτές τις λέξεις παρατηρείται και πάλι το όνομα του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου (*Κωνσταντ[ίνου σε]βα [στοκ]ρ[άτ](ορος)*) αλλά και του αφιερωτή (*[.....Γεωργί]ου αρχιερέος[.....]*). Η επιγραφή αυτή σύμφωνα επίσης με τον Δρανδάκη ενδεχομένως να καλύφθηκε διότι δεν ήταν ολοκληρωμένη ίσως εξαιτίας της έλλειψης χώρου.¹⁴³

Σχόλια: Η κτητορική επιγραφή ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+) στον πρώτο στίχο ενώ συνεχίζει με την λέξη *Ανιστορίνθη*, εδώ έχει την σημασία του ξαναζωγραφίστηκε, σύμφωνα με τον Δρανδάκη. Αυτό λοιπόν σημαίνει πως ο νέος ζωγραφικός διάκοσμος δημιουργήθηκε στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1261-1286).¹⁴⁴ Στον δεύτερο στίχο γίνεται αναφορά στον ναό και συγκεκριμένα στους Αγίους Θεοδώρους στους οποίους είναι αφιερωμένος ο ναός (*μεγάλων μ(αρ)τ(ύρων) Θεοδώρων*).

Στον τρίτο στίχο γίνεται αναφορά στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο και στην σύζυγο του (*σεβε[στ]ατων βασιλέω(ν) Μιχ(αήλ) κ(αί) Θεωδόρας των Παλε[ο]λλόγω(ν)*). Στον τέταρτο και πέμπτο στίχο γίνεται αναφορά στον αδελφό του Μιχαήλ Η' (*αύτανδρέ(λφου)*), Κωνσταντίνο (*Κωνσταντίνου του σεβαστ[ο]κράτ(ορος) του Παλεωλόγου*). Ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος στάλθηκε από τον αδελφό του και αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο το 1262 στη νότια Πελοπόννησο με σκοπό την κατάληψη των περιοχών του Μυστρά, της Μονεμβασιάς και της Μάνης που βρίσκονταν υπό Φράγκικη κατοχή.¹⁴⁵ Βέβαια ο απώτερος σκοπός του αυτοκράτορα ήταν η κατάκτηση ολόκληρης της Πελοποννήσου. Οι εκστρατείες αυτές περιγράφονται στο Χρονικό του Μορέως. Μπορεί ο Κωνσταντίνος να στάλθηκε ως στρατιωτικός αρχηγός παρόλα αυτά ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος του είχε παραχωρήσει και πολιτικά δικαιώματα αφού αποτελούσε ουσιαστικά τον εκπρόσωπο του Βυζαντινού κράτους

¹⁴² Δρανδάκης 1995, 74, 75.

¹⁴³ Δρανδάκης 1995, 75-76.

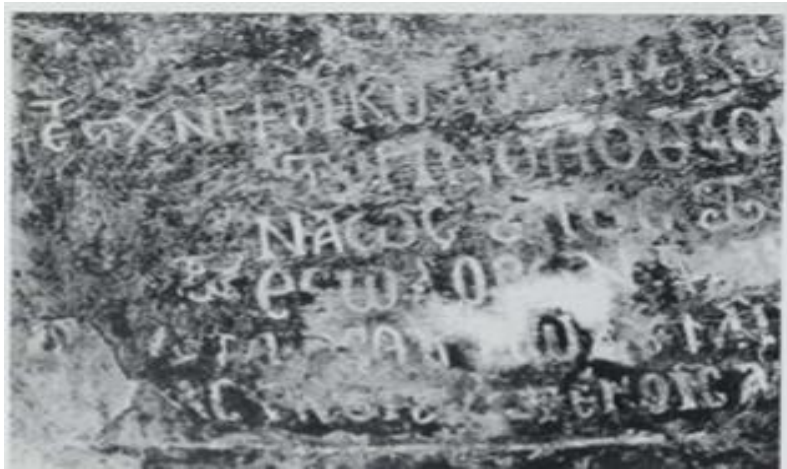
¹⁴⁴ Δρανδάκης 1995, 76-77.

¹⁴⁵ Με την επιγραφή συνδέεται το επίγραμμα στο ανώφλι της νότιας θύρας ''*Ποω της πύλης γράφω σοι// ω Θ(εο) πύλη +Πύλας της Εδέμ// αντι[...]-ωλαοί +Πίστει δυσωπω // εκ ζεύσης καρδίας +Ταπει/ν(ο)[...] [...]ος +Πόλην δε σκέπε // η~ν δε εικό(νων) +[...]* [...]πολεμίον +[...]'' (Κατσαφάδος 2017, 290-291). Το επίγραμμα, σύμφωνα με τον Κατσαφάδο 2017, 310, σχετίζεται με στρατιωτικά θέματα και αφορά τις συμπλοκές μεταξύ του βυζαντινού στρατού του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου και των Φράγκων στη Νότια Πελοπόννησο το 1264. Συγκεκριμένα αναφέρεται στο κάστρο της Μαΐνης το οποίο απειλούνταν από τους Φράγκους. (Κατσαφάδος 2017, 310).

στην Πελοπόννησο, γι' αυτό και του δόθηκε ο τιμητικός τίτλος του σεβαστοκράτορα. Ο σεβαστοκράτωρ είχε λοιπόν και πολιτικά δικαιώματα τα οποία του παραχωρούσε ο αυτοκράτορας. Ο τίτλος αυτός καταλαμβάνει την τρίτη θέση στην ιεραρχία, μετά τον αυτοκράτορα και τον δεσπότη.

Στον έβδομο στίχο γίνεται αναφορά στον αφιερωτή της επιγραφής τον επίσκοπο και σύγγελο Γεώργιο της επισκοπικής έδρας της Βελιγοστής (*Γεωργίου αρχιερέος του Βελιγοστή(ς) σύν τω ευ(γενεστάτω) συγκέλλω.*) Το γεγονός ότι ένας υψηλόβαθμος εκκλησιαστικός αξιωματούχος αναφέρεται στην ίδια επιγραφή με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και τον αδελφό του, ως κυβερνώντες της Πελοποννήσου τέταρτος στίχος (*ηγενονέβοντος του περιποθίτου αύτανδρέ(λφου) αεί[των]εν τι χώρα της Πολλυπονισου*), φανερώνει πως και αποδέχεται αλλά και προωθεί την αυτοκρατορική πολιτική σε όλη την περιοχή.¹⁴⁶ Ο επίσκοπος Γεώργιος που αναφέρεται στην επιγραφή κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν σε θέση να εγκατασταθεί στην έδρα του, αφού η περιοχή δικαιοδοσίας του είναι γνωστό ότι άλλαζε συχνά κυρίαρχο κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να εγκατασταθεί στην περιοχή της Μάνης και έτσι να χρηματοδότησε και τον διάκοσμο του ναού των αγίων Θεοδώρων.¹⁴⁷

2^η κτητορική επιγραφή, δεξιά

Εικ.5. Η κτητορική επιγραφή δεξιά της τοιχογραφίας.

βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1995, 76

Μεταγραφή

+ ετ(ους), ΣΤΧΝΓ = Οικοδομί[θη] εκ β[α]ράθρων και ει
στορινθη ο θεός και πάνσεπτος
ναως ουτος των αγίων μεγάλω(ν)
[μαρ]τ[ύρ]ω(ν) Θεωδορων δια σηνεργιας κ(αί) κοπου

¹⁴⁶ Foskolou 2011, 456 -457 και Καλοπίση- Βέρτη 2008-2009, 90

¹⁴⁷ Ζερλέντης 1918, 221.

5 [και:] μ[ό]χθου πωλου Μιχ(αήλ) υος Πετρου αμα τη[η]ς
συνβίου κ(αι) τέ[κ]νοις αυ[τών]¹⁴⁸

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Η επιγραφή αποτελείται από έξι στίχους.

Μορφή και γραφή: Τα γράμματα είναι κεφαλαία.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1144/1145

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή στα δεξιά της τοιχογραφίας του Αγίου Θεόδωρου του Στρατηλάτη, αποτελείται από έξι στίχους.

Περιγραφή: η εξάστιχη επιγραφή πατά σε σκούρο κυανό βάθος.

Σχόλια: Ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+). Στον πρώτο στίχο συνεχίζει δίνοντας την χρονολογία (ετ(ους), ΣΤΧΝΓ) οικοδόμησης του ναού (Οικοδομί[θη] εκ β[α]ράθρων). Συγκεκριμένα αναφέρεται στο έτος 6653 το οποίο ισοδυναμεί με το 1144/1145, δηλαδή το έτος οικοδόμησης του ναού. Στον δεύτερο στίχο γράφεται η λέξη *ειστορινθη* λέξη που ταυτίζεται με τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού 'ζωγραφίστηκε', οπότε εδώ συμπεραίνεται πως οι τοιχογραφίες δημιουργήθηκαν το ίδιο έτος με την κατασκευή του ναού. Στον τρίτο και τέταρτο στίχο γίνεται αναφορά στους Αγίους Θεοδώρους στους οποίους είναι αφιερωμένος ο ναός (ναως ουτος των αγίων μεγάλω(ν) [μαρ]τ[ύρ]ω(ν) Θεωδορων).

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1995, 74- 77, Foskolu 2011, 456 -457, Καλοπίση- Βέρτη 2008-2009, 90, Ζερλέντης 1918, 221.

4. Άγιος Δημήτριος (μητρόπολη) Μυστρά, Λακωνίας (1262)

Ο ναός

Στην παρυφή του λόφου το Μυστρά, στην Κάτω Πόλη, δίπλα στο εξωτερικό περιμετρικό τείχος, οικοδομήθηκε το συγκρότημα των κτηρίων της Μητρόπολης, με τον ναό του Αγίου Δημητρίου να αποτελεί τον Μητροπολιτικό ναό. Ο ναός αφιερώθηκε στον Άγιο Δημήτριο.

Ο ναός οικοδομήθηκε ως τρίκλιτη βασιλική, όμως δεν διατηρεί πλέον την αρχική του μορφή. Ο αρχικός ναός ο οποίος πιθανόν να οφείλεται στον μητροπολίτη Ευγένιο (1262 - 1272), χωρίζονταν σε τρία καμαροσκέπαστα κλίτη με το μεσαίο πιο ψηλό από τα υπόλοιπα δυο. Στην

¹⁴⁸ Δρανδάκης 1995, 76.

συνέχεια προστίθεται ο καμαροσκέπαστος νάρθηκας, ο οποίος οικοδομήθηκε από τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο (1286 - 1315). Κατά τον 15^ο αι. ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ματθαίος, πρόσθεσε γυναικωνίτη, πέντε τρούλους και καμάρες, δημιουργώντας βασιλική με σταυροειδή τρούλο.¹⁴⁹

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού δεν διατηρείται ολόκληρος, όμως παρόλα αυτά διακρίνεται η ποικιλία στις καλλιτεχνικές τάσεις αλλά και στην τεχνοτροπία. Χωρίζεται σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση (1272 - 1288) εικονίζεται η Θεοτόκος σε όρθια στάση, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, με την μορφή ενός κτήτορα ή ιεράρχη σε στάση προσκύνησης, η μορφή έχει αφαιρεθεί. Μεγάλο μέρος καταλαμβάνουν οι σκηνές του μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου, έντεκα στο σύνολο, στο μέτωπο της αψίδας και στην μισή καμάρα. Σε δύο ζώνες στα δυτικά εικονίζονται σκηνές από τα θαύματα του Ιησού, ενώ δεν λείπουν οι ολόσωμοι άγιοι, μάρτυρες, ιεράρχες και στρατιωτικοί άγιοι. Σημαντική θέση έχουν οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, στο διακονικό, με απεικόνιση τεσσάρων θαυμάτων τους. Στο διακονικό εικονίζεται και ο μητροπολίτης Ευγένιος ολόσωμος, με φωτοστέφανο. Στο τεταρτοσφαίριο ψηλά προβάλλει ο Χριστός Πολυέλαιος, ενώ στο μέτωπο της αψίδας εικονίζεται ο Χριστός Δίκαιος Κριτής. Στην καμάρα επίσης εικονίζεται η Ετοιμασία του Θρόνου αλλά και σκηνές από τον βίο της Παναγίας.¹⁵⁰

Η δεύτερη φάση (1291/2 - 1315) σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη σχετίζεται με τον Νικηφόρο Μοσχόπουλο.¹⁵¹ Στο μεσαίο κλίτος εικονίζονται σκηνές από τον βίο του Ιησού, οι παραστάσεις δεν σώζονται ολόκληρες. Στον νάρθηκα και στις καμάρες καταλαμβάνει μεγάλο μέρος η Δευτέρα Παρουσία.¹⁵²

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1995, 75-76, Χατζηδάκης 2005, 26, 35 -42.

Οι επιγραφές του ναού

1^η επιγραφή

¹⁴⁹ Χατζηδάκης 2005, 26.

¹⁵⁰ Χατζηδάκης 2005, 35-38.

¹⁵¹ Χατζηδάκης 2005, 40.

¹⁵² Χατζηδάκης 2005, 40-42.

Εικ. 6. Η επιγραφή του Νικηφόρου Μοσχόπουλου.

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, Πίνακας 18β

Μεταγραφή

+ Τον θείον οικον τόνδε καινουργεί πόθω

Κρήτης πρόεδρος ευτελής Νικηφόρος

Έχων αδελφόν Ααρών συνεργάτην

σκηπτροκρατούντος Αυσόνων Ανδρονίκου

5 Παλαιολόγου συν Μιχαήλ υιεί

Οι παριόντες τοιγαρούν τούτοις λύσις

εύξασθε πολλών παισμάτων πολύπλοκων

συν τοις προβάτοις δεξιοίς στήναι τότε

ότε κρίνει σύμπασαν ο κριτής κτίσιν

10 + Έτους ,ζω + ¹⁵³

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μαρμάρινη πλάκα

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Η εγχάρακτη κτητορική επιγραφή είναι έμμετρη με ιαμβικούς τρίμετρους στίχους¹⁵⁴ και αποτελείται από 9 στίχους ενώ στο τέλος της αναγράφεται η χρονολογία της.

Μορφή και γραφή: ορθογραφικά σωστή.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1291/2¹⁵⁵

¹⁵³ Μαρίνου 2002, 239 και Kalopissi- Verti 1992, 79.

¹⁵⁴ Μανούσακας 1959, 72- 73.

¹⁵⁵ Χατζηδάκης 1979, 152.

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται εντοιχισμένη στο νότιο εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα.

Περιγραφή: Είναι χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα παραλληλόγραμμου σχήματος διαστάσεων: πλάτος 0,507 μ. και ύψος 0,40 μ.¹⁵⁶, ενώ η κάτω αριστερή γωνία του φέρει απόκρουση.

Σχόλια: Η επιγραφή ταυτίζεται με το Νικηφόρο Μοσχόπουλο μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.¹⁵⁷ (1286/1289 - 1315).¹⁵⁸ Ο Νικηφόρος αποτέλεσε τον πρώτο μητροπολίτη μετά την παράδοση του Μυστρά στο Βυζάντιο, γι' αυτό και τοποθέτησε στον ναό τρεις κτητορικές επιγραφές.¹⁵⁹ Η παραπάνω κτητορική επιγραφή φαίνεται πως χαραχτηκε, στην εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα του ναού, μεταγενέστερα αφού οι στίχοι 8 και 9 ακολουθούν την απότμηση της κάτω αριστερής γωνίας.¹⁶⁰ στ. 1-2 *Τον θείον οίκον τόνδε καινουργεί πόθω Κρήτης πρόεδρος ευτελής Νικηφόρος*

Στον στίχο 1 ο Νικηφόρος χρησιμοποίησε την λέξη *καινουργεί*, που έχει την έννοια ανακαινίζω, οπότε ο Νικηφόρος δεν αποτελεί τον κτήτορα του ναού,¹⁶¹ άλλωστε δεν σχετίζεται και η χρονολογία ανέγερσης του ναού με την τοποθέτηση του Νικηφόρου ως Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Στον στίχο 2, η κτητορική επιγραφή αναφέρεται στον Νικηφόρο ενώ παραθέτει τα αξιώματα του, πρόεδρο Κρήτης και μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Όπως αναφέρεται στον στ.3 *έχων αδελφόν Ααρών συνεργάτην*, μαζί με τον αδερφό του Ααρών ανακαίνισε τον ναό του Αγίου Δημητρίου, προσθέτοντας τον νάρθηκα.¹⁶² Εδώ βέβαια σύμφωνα με ιστορικές πηγές ο συγγενικός δεσμός με τον Ααρών δεν ήταν αδελφικός αλλά θείου - ανιψιού, άρα ο Νικηφόρος τον αναφέρει ως πνευματικό αδερφό που βοήθησε στην ανακαίνιση του ναού.¹⁶³

Στους στίχους 4 - 5 *«σκηπτροκρατούντος Αυσόνοσ Ανδρονίκου/ Παλαιολόγου συν Μιχαήλ υιει»*, γίνεται αναφορά στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο και τον γιο του Μιχαήλ Θ' (1282 - 1328), άλλωστε ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος αποτέλεσε τον εκπρόσωπο της νέας εκκλησιαστικής πολιτικής του Ανδρονίκου Β' στον Μυστρά μιας και έκανε προσπάθειες να εξαφανίσει κάθε αναφορά σε μητροπολίτες που συνδέονταν με την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (*damnatio*).¹⁶⁴

¹⁵⁶ Μανούσακας 1959, 72- 73.

¹⁵⁷ Παπαδοπούλου-Κεραμέως 1903, 215-223.

¹⁵⁸ Χατζηδάκης 2005, 26.

¹⁵⁹ Μαρίνου 2002, 22

¹⁶⁰ Μαρίνου 2002, 25

¹⁶¹ Παπαδοπούλου-Κεραμέως 1903, 219.

¹⁶² Χατζηδάκης 2005, 25.

¹⁶³ Μαρίνου 2002, 25

¹⁶⁴ Χατζηδάκης 1979, 155.

Γίνεται αναφορά στο θέμα της Ένωσης με την Δυτική εκκλησιά κάτι που στήριζε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος σε αντίθεση με τον γιο του αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' (Χατζηδάκης 1979,155).

Ο στίχος 10 + *Ετους*, ,*ω* + αναφέρεται στην χρονολόγηση της επιγραφής, υπάρχει μια δυσκολία χρόνων στην ανάγνωσή της. Σύμφωνα με τον Ζήσιο η χρονολογία στην επιγραφή θεώρησε πως ήταν $6818 - 5508 = 1301/2$ βέβαια αυτό συνέβη διότι παρερμήνευσε το στοιχείο του σταυρού + με το I. Ο G. Millet αναφέρεται στην χρονολογία 1309/10 όμως και αυτή η χρονολογία είναι λανθασμένη διότι δεν υπήρξε χώρος ανάμεσα στο *ω* και το + για να χωρέσουν τα στοιχεία *ιη*.¹⁶⁵ Ο Μ. Μανούσακας κατάφερε να αναγνώσει την χρονολογία της επιγραφής θέτοντας το έτος 1291/2, ως το ορθό.¹⁶⁶

Βιβλιογραφία: Μανούσακας 1959, 72- 73, Χατζηδάκης 1979, 152,155, Παπαδοπούλου-Κεραμέως 1903, 215-223, Χατζηδάκης 2005, 25, 26, Μαρίνου 2002, 22 – 25, 239

2^η επιγραφή

Εικ.7. Η επιγραφή του Νικηφόρου Μοσχόπουλου.

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, Πίνακας 18α

Μεταγραφή

1. *Τόνδε δόμος πόδεσι, φίλος, εμβεβαώς αγανοίσι*
2. *μνώεο Νικηφόρο δομήτορος αρχιερός*¹⁶⁷

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μάρμαρο

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Η διάταξη της αποτελείται από μια σειρά δύο δακτυλικών στίχων.

Μορφή και γραφή: Η κτητορική επιγραφή αποτελείται από δύο στίχους.¹⁶⁸

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: μεταξύ 1286/1289 - 1315

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο μαρμάρινο υπερώο της δυτικής εισόδου του ναού.

Περιγραφή: Αξίζει να αναφερθεί η θέση στην οποία βρίσκεται η κτητορική επιγραφή κάτι που μαρτυρά πως η επιγραφή χαράχτηκε μεταγενέστερα της μαρμάρινη εντοιχισμένης πλάκας του

¹⁶⁵ Μαρίνου 2002, σ.23

¹⁶⁶ Μανούσακας 1959, 75.

¹⁶⁷ Μαρίνου 2002, 239.

¹⁶⁸ Μαρίνου 2002, 22-23.

υπερώου, με το πρώτο γράμμα να ξεκινά από την θέση του κυρτού κυματίου του θυρώματος, ενώ το τελευταίο να καταλήγει στην εξωτερική ταινία.

Σχόλια: Στον στίχο 2 μνώεο Νικηφόρο δομήτορος αρχιερός, γίνεται αναφορά στον Νικηφόρο Μοσχόπουλο, μητροπολίτη Λακεδαιμονίας ο οποίος παρουσιάζεται ως ο *δομήτωρ* της μητρόπολης. Η λέξη *δομήτωρ* αναφέρεται γενικά στα οικοδομικά έργα που πραγματοποίησε ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας.

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, 22-23,239

3^η επιγραφή

Εικ.8. Η επιγραφή του Νικηφόρου Μοσχόπουλου.

Βιβλιογραφία: Βαχαβιώλος 2014, 432.

Μεταγραφή

+ *Εγώ Ο ταπεινός μητροπολίτης
Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας
Νικηφόρος ωκοδόμησα τόνδε
τον ναόν εις δόξαν Θε(εο)ύ και του
5 αγίου μεγαλομάρτυρος αυτού Δημητρίου•
ανήγειρα δε και εκ βάθρων αυτών
μύλωνας ε εις την Μαγούλαν και εφύτευσα και ελαι
ώνας και περιβόλιον εν αυτή. και εις την Λεύκην αμ
πελώνας εμφυτευτικώς. ηγόρασα δε και τα συ
10 νεγγυς της εκκλησίας οσπίτια του χαρτοφύλακος*

*Ευγενίου. Ο ούν εισέπειτα βουληθείς από τούτων επί
δούναι τινί λόγω κληρικαίου, η ανακαμπτικώς
η άλλω τρόπω τινί από
σπάσαι της εκκλησίας.*

15 *ίνα έχοι τας αράς των ΤΙΗ
θεοφόρων Πατέρων των εν Νικαία
και εμού του αμαρτωλού
Έτος ςω ΚΝΙ +¹⁶⁹*

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μάρμαρο

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Ως προς τη διάταξη φέρει σχήμα σταυρού και αποτελείται από 18 στίχους με τον τελευταίο να αναφέρει την χρονολογία.

Μορφή και γραφή: κεφαλαιογράμματη, φροντισμένη επιγραφή.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1311/12.¹⁷⁰

Θέση στο ναό: Στο εσωτερικό του ναού, στον κορμό του δυτικού κίονα, στη νότια κιονοστοιχία.

Περιγραφή: Αποτελείται από δεκαέξι στίχους, με τον τελευταίο να φέρει την χρονολογία.

Σχόλια: Στην κτητορική αυτή επιγραφή, ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος παραθέτει το έργο του την περίοδο που διετέλεσε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας. Σκοπός της πράξης του αυτής ήταν η καταγραφή της περιουσίας που ανήκει στην εκκλησία, αλλά και του έργου του, για να μην μπορεί να αμφισβητηθεί από τους επόμενους. Με την επιγραφή αυτή επιδιώκει να κάνει έναν απολογισμό των είκοσι χρόνων της δραστηριότητας του ως Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, με την χρήση της υπερβολής, στ.3 – 4 *ωκοδόμησα τόνδε τον ναόν*.

Στους στίχους 1 – 3 γίνεται αναφορά στο όνομα του Νικηφόρου αλλά και στα αξιώματα του όπως και στο ότι ήταν υπεύθυνος για την οικοδόμηση του ναού (*ωκοδόμησα*) λέξη αόριστη σε σχέση με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν στον στίχο 6 (*ανήγειρα δε και εκ βάθρων αυτών*) με τις οποίες αναφέρεται στην οικοδόμηση κτισμάτων όπως οι μύλοι στη Μαγούλα, στ.7 (*μύλωνας ε εις την Μαγούλαν*). Στους στίχους 4 - 5 παραθέτει μια σημαντική πληροφορία η οποία αφορά στην ονομασία του ναού (*αγίου μεγαλομάρτυρος αυτού Δημητρίου*). Ο ναός ήταν

¹⁶⁹ Μαρίνου 2002, 239.

¹⁷⁰ Χατζηδάκης 2005, 25.

αφιερωμένος τον Άγιο Δημήτριο, προστάτη της πόλης, ενώ ταυτόχρονα ήταν αφιερωμένος και εις δόξαν Θεοῦ (στ.4).¹⁷¹

Στους στίχους 8 - 9, την Λεύκην αμπελώνας εμφυτευτικός, γίνεται αναφορά στον θεσμό της εμφύτευσης τον οποίο εκμεταλλεύτηκε ο Νικηφόρος για την καλλιέργεια αμπελιών. Σύμφωνα με τον θεσμό αυτό ο εμφυτευτής μπορούσε να καλλιεργήσει για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ξένη περιουσία έναντι αμοιβής.¹⁷²

Στίχοι 9 - 11 εδώ ο Νικηφόρος αναφέρεται στα σπίτια που αγόρασε τα οποία ανήκαν στον χαρτοφύλακα Ευγένιο, αναφορά που φανερώνει σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου, ότι η περιοχή είχε ήδη οικοδόμηση από τις αρχές του 14^{ου} αι ¹⁷³ Ο Ευγένιος σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη ήταν σακελλάριος και χαρτοφύλακας της μητρόπολης και αργότερα έγινε επίσκοπος Αμύκλης και δεν σχετίζεται με τον Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ευγένιο.¹⁷⁴ Ο μητροπολίτης Νικηφόρος αφού αναφέρθηκε στα περιουσιακά στοιχεία της εκκλησίας και στο έργο του, στους στίχους 15 - 17, παραθέτει μια κατάρα (ίνα έχοι τας αράς) απευθυνόμενος σε αυτούς που ενδεχομένως επιχειρήσουν να σφετεριστούν τα παραπάνω.

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, 239, 25, 27, Χατζηδάκης 2005, 25, Βαχαβιώλος 2014, 210, Χατζηδάκης 1979, 147.

4^η επιγραφή

Εικ.9. Η κτητορική επιγραφή.

βιβλιογραφία: Χατζηδάκης 2005, πίνακας 37β.

Μεταγραφή

¹⁷¹ Μαρίνου 2002, 25.

¹⁷² Βαχαβιώλος 2014, 210.

¹⁷³ Μαρίνου 2002, 27.

¹⁷⁴ Χατζηδάκης 1979, 147.

[+ Μνή]στουτι Κ(ύρι)ε την
[έξοδ]ον του δούλου
[σου Θερ]άπωνος (μον)αχού
[.....]ίτη του Εύγε

5 [νίου+] ¹⁷⁵

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Ως προς την διάταξη η επιγραφή περιστοιχίζεται από ένα πλαίσιο, στο οποίο σώζονται οι τρεις πλευρές του. Το αρχικό πλαίσιο, σύμφωνα με την Γ. Μαρίνου, θα πρέπει να είχε πλάτος 0,35 μ. και ύψος 0,245 μ.¹⁷⁶, ενώ σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη το πλάτος: 29 εκ. και το ύψος 24,5 εκ.¹⁷⁷

Μορφή και γραφή: Η πεντάστιχη επιγραφή είναι γραμμένη σε λευκό βάθος με μαύρα κεφάλαια γράμματα. Από την αρχή κάθε στίχου έχουν χαθεί τέσσερα γράμματα. Φαίνεται λιτή ως προς την διατύπωση αλλά και ανορθόγραφη κάτι που διαπιστώνεται από την λανθασμένη χρήση των φθόγγων (*Μνήστουτι*) και της κλίσης των ονομάτων (*Θεράπωνος*).¹⁷⁸

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1283-1284¹⁷⁹

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του ναού στο διαχωριστικό ανάμεσα στο νάρθηκα και τον κυρίως ναό.

Περιγραφή: Ήταν καλυμμένη με επίχρυσμα. Το υπόλειμμα επιγραφής βρίσκεται συγκεκριμένα στο ύψος της κεφαλής ενός στρατιωτικού αγίου.

Σχόλια: Σύμφωνα με το Μ. Χατζηδάκη, ο χορηγός των τοιχογραφιών συνδέεται με αυτόν της επιγραφής διότι πρώτον είναι γραμμένη στο ίδιο στρώμα και δεύτερον έχει την ίδια επιφάνεια χρώματος με τις τοιχογραφίες.¹⁸⁰ Μετά τον καθαρισμό των τοιχογραφιών της ανατολικής επιφάνειας του βόρειου τμήματος του διαχωριστικού, αποκαλύφθηκε επιγραφή.

¹⁷⁵ Μαρίνου 2002, 240.

¹⁷⁶ Μαρίνου 2002, 91.

¹⁷⁷ Χατζηδάκης 1979, 146.

¹⁷⁸ Χατζηδάκης 1979, 146.

¹⁷⁹ Χατζηδάκης 1979, 152. Σύμφωνα με την (Μαρίνου 2002, 33) ο Θεράπων ήταν ο χορηγός των τοιχογραφιών κυρίως αυτών που σχετίζονται με το βόρειο κλίτος μεταξύ 1283-1284. Σύμφωνα με την (Kalopissi- Verti 1992, 79) η επιγραφή δεν μπορεί να χρονολογηθεί διότι δεν είναι γνωστό εάν ο Θεράπων ήταν μοναχός ή μητροπολίτης όταν χαράχθηκε.

¹⁸⁰ Χατζηδάκης 1979, 146.

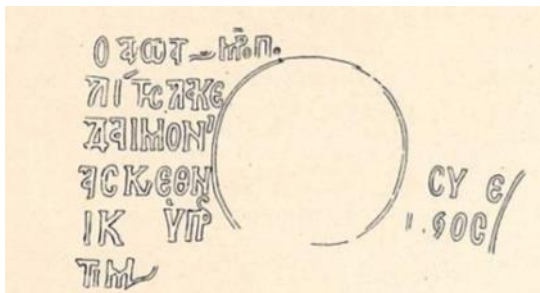
Στον 2^ο στίχο της επιγραφής η χρήση της λέξης [έξοδ]ον, ταυτίζεται με την χορηγία, χορηγία που στην παρούσα περίπτωση σχετίζεται με τον Θεράπων, μιας και αποτελούσε τον χορηγό των τοιχογραφιών.

Δύο είναι τα πρόσωπα της επιγραφής, στον στίχο 3 γίνεται αναφορά στον μοναχό Θεράπων, ενώ στους στίχους 4 – 5 γίνεται αναφορά στον μητροπολίτη Ευγένιο. Ο μοναχός Θεράπων αργότερα διετέλεσε μητροπολίτης της περιοχής, παρόλα αυτά φαίνεται πως εδώ κάποιες από τις τοιχογραφίες, στις οποίες ήταν χορηγός, έγιναν τα χρόνια που ήταν ακόμα μοναχός. Επίσης στους στ. 4 - 5 φαίνεται πως μνημονεύει έναν ήδη ιεράρχη τον Ευγένιο, ο οποίος φαίνεται πως εικονίζεται και στο διακονικό.¹⁸¹ Ο Μητροπολίτης Ευγένιος πρέπει να ήταν κεκοιμημένος, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την απεικόνισή του στο διακονικό με φωτοστέφανο.¹⁸²

Ο Θεράπων, σύμφωνα με το Συνοδικό της εκκλησίας της Λακεδαιμονίας¹⁸³ αλλά και το Συνοδικό του κώδικα Bodleianus Holkham, αποτέλεσε τον 24^ο Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας, όπου σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη διετέλεσε μητροπολίτης μετά την Φραγκοκρατία και μετά τους μητροπολίτες που διαγράφηκαν εξαιτίας του domnatio memoriae (1282). Τέλος ο μητροπολίτης Θεράπων αρχιεράτευσε και συνδέθηκε με την εκκλησιαστική πολιτική του Ανδρόνικου Β Παλαιολόγου.¹⁸⁴

Βιβλιογραφία: Χατζηδάκης 1979, 146 – 150, Μαρίνου 2002, 91, Βαχαβιώλος 2014, 392, Kalopissi- Verti 1992, 79.

5^η επιγραφή

Εικ. 10. Η επιγραφή του Ευγένιου.

βιβλιογραφία: Millet 1899, 129.

Μεταγραφή

Ο Αγιάτατος Μητροπο

¹⁸¹ Χατζηδάκης 1979, 147.

¹⁸² Χατζηδάκης 1979, 147

¹⁸³ Γίνεται αναφορά στο Συνοδικό της εκκλησίας της Λακεδαιμονίας του κώδικα της Οξφόρδης (Χατζηδάκης 1979, 148)

¹⁸⁴ Χατζηδάκης 1979, 150. Βαχαβιώλος 2014, 392.

λίτης Λακε
δαιμονί
ας και Εθν
ικ[ών] Υπέρ
τιμος
Ευ[γ]έ[ν]ειος¹⁸⁵

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Η επιγραφή πλαισιώνει την κεφαλή του Αγίου αριστερά και δεξιά, στα δεξιά αναγράφεται και το όνομα το οποίο δεν σώζεται σε καλή κατάσταση.

Μορφή και γραφή: Έχει χρησιμοποιηθεί μεγαλογράμματη γραφή, γράμματα 0,4.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1262-1272

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο βόρειο τοίχο του διακονικού.¹⁸⁶

Περιγραφή: Συνοδεύει την απεικόνιση της μορφής του μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Ευγένιου και αποκαλύφθηκε μετά τον καθαρισμό των τοιχογραφιών.

Σχόλια: Στον πρώτο στίχο γίνεται αναφορά στο αξίωμα και στον τίτλο του κτήτορα της επιγραφής, (*Αγιώτατος Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας*), η χρήση της λέξης *Αγιώτατος*, φανερώνει πως ο Μητροπολίτης δεν βρίσκεται εν ζωή κάτι που επιβεβαιώνεται και από την απεικόνισή του με φωτοστέφανο στην τοιχογραφία του ναού.¹⁸⁷ Συνεχίζει χρησιμοποιώντας τη προσδιοριστική λέξη (*Εθνικ[ών]*), η λέξη αυτή δεν εντοπίζεται σε άλλες επιγραφές. Οι βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν αυτή τη λέξη για τους ειδωλολάτρες και γενικότερα γι' αυτούς που δεν ήταν χριστιανοί. Επίσης η λέξη χρησιμοποιούνταν και για τους αλλοεθνείς. Εδώ ο G. Millet διάβασε την λέξη ως *εθνικ[ού]*, σύμφωνα όμως με τον Χατζηδάκη δεν παρέχει ιδιαίτερο νόημα, οπότε και κατέληξε πως εννοεί *εθνικ[ών]*, λέξη που ταυτίζεται με τους αλλόφυλους κατοίκους του δόγματος του Μελιγγού, στους οποίους επίσης είχε δικαιοδοσία η Μητρόπολη.¹⁸⁸ Η χρήση της λέξης αυτής φανερώνει την επέκταση των όριων δικαιοδοσίας

¹⁸⁵ Μαρίνου 2002, 240

¹⁸⁶ Χατζηδάκης 1979, 145.

¹⁸⁷ Η προσφώνηση αγιώτατος αρχικά χρησιμοποιούνταν για τους οικουμενικούς πατριάρχες που δεν βρίσκονταν εν ζωή. Αργότερα καθιερώθηκε και για τους ιεράρχες (Στεφανίδης 1954, 353).

¹⁸⁸ Χατζηδάκης 1979, 145, υποσημ.4. Κουγέας 1950, 13-15.

της Μητρόπολης έτσι ώστε να περιλαμβάνει και τα σλάβικα φύλα του Ταϋγέτου, κάτι που βέβαια ήταν πρόσκαιρο.

Στη συνέχεια της επιγραφής η χρήση της λέξης *Υπέρτιμος*, έχει μεγάλη σημασία μιας και αποτελεί την πρώτη και παλαιότερη αναφορά σε επιγραφή του τίτλου αυτού σε Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Ο τίτλος αυτός αποτελούσε τιμητική διάκριση την οποία και απένεμε ο αυτοκράτορας σε έναν Μητροπολίτη. Από τον 14^ο αιώνα δεν θεωρούνταν τιμητική διάκριση, αλλά πλέον συνόδευε τον τίτλο του κάθε Μητροπολίτη. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η απονομή του τίτλου Υπέρτιμου στον Μητροπολίτη Ευγένιο, ενδεχομένως να δόθηκε για την φιλοενωτική του στάση.¹⁸⁹

Για το όνομα *Ευ[γ]έ[ν]ειος* που αναγράφεται στον τελευταίο στίχο (στ.7) της επιγραφής υπήρξε διαφωνία ως προς την μεταγραφή του. Σύμφωνα με τον G. Millet¹⁹⁰ προτείνεται το όνομα του Ευσέβιου, αντίθετα ο Μ. Χατζηδάκης προτείνει το όνομα Ευγένιος. Ο Ευγένιος διετέλεσε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας κατά τα έτη 1262 – 1272 παρόλα αυτά στο Συνοδικό το όνομα του Ευγένιου παραλείπεται κάτι που φανερώνει πως ανήκε στην ενωτική παράταξη δηλαδή στην ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η.¹⁹¹ Η προσωπογραφία του στην τοιχογραφία του διακονικού που συνοδεύεται με την επιγραφή φανερώνει πως ο Ευγένιος δεν βρισκονταν εν ζωή, εξ ου και ο φωτοστέφανος. Σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη η οικοδόμηση του μητροπολιτικού ναού (1262) οφείλονταν στον μητροπολίτη Ευγένιο, ο οποίος αποτέλεσε τον πρώτο ιεράρχη και ιδρυτή της μητρόπολης της Λακεδαιμονίας μετά την Φραγκοκρατία.¹⁹²

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, 240, Χατζηδάκης 1979, 145, Στεφανίδης 1954, 353, Κουγέας 1950, 13-15.

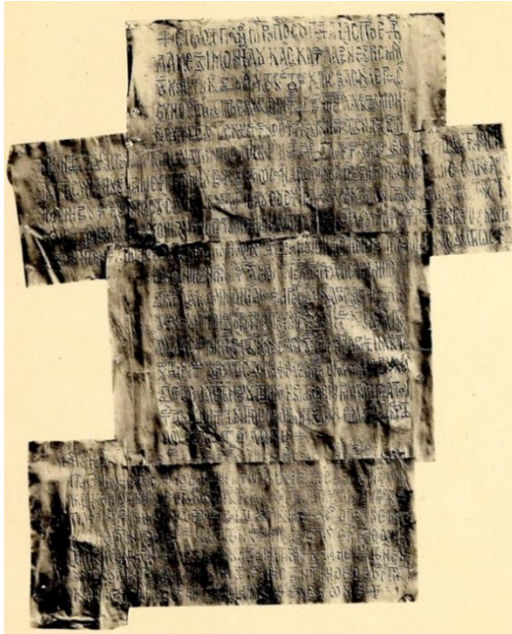
6^η κτητορική επιγραφή

¹⁸⁹ Βαχαβιώλος 2014, 186.

¹⁹⁰ Millet 1899, 129.

¹⁹¹ Χατζηδάκης 1979, 149

¹⁹² Χατζηδάκης 2005, 26 και Χατζηδάκης 1979, 33, 230

Εικ. 11. Η επιγραφή του Μητροπολίτη Σουδγαία.

Βιβλιογραφία: Millet 1899, PI XXII.

Μεταγραφή

- + *Εγώ ο ταπεινός μητροπολίτης Σουδγαίας πρόεδρος
Λακεδαιμονίας Λουκάς καταλαβόν εξ ορισμού
του κρατίστου και αγίου μου αυτοκράτορος και της θείας και ιεράς
συνόδου επί τω προεδρεύειν την αγιωτάτην μητρόπολιν Λακεδαιμονίας*
- 5.** *και ευρών τα αυτής κτήματα δοθέντα πρό χρόνων παρά τον αρχιερατι
κός εν ταύτη διαπρεψάντων, τα μέν δια τινα προσωποληψίαν. τα δε διά δώρων. εύρον
δέ και συνοδικήν γραφήν εν
ταύτη συντείνουσάν μοι μετ' επιτιμίου βαρυτάτου ως αν αποσπάσω άπερ έδοκεν ο
πρώην χρηματίσας Λακεδαι
μονίας Βουτάς εκείνος προς τους δυο αυταδέλφους Τζαουσίους τους ελαδάδας και
προς τον πρωτοαλλαγάτυν τον Πλατύν ουν τα
κάτωθεν της βρύσεως καθώς εισίν ιδιοπεριόριστα μέσον των δυο ποταμών, όσα και οία
εισίν. ετι τε και τα άπερ εκράτει ο σεβαστός Μαυρό*
- 10.** *παπας κυρ Νικόλαος εν τη τοποθεσία του Τζυκανιστηρίου. ήδη κατά την διάγνωσιν
της τιμίας και αγίας συνοδικής διαγνώσεως
εκρατήθησαν παρ' ιμών ταύτα, ως αν κατέχωνται παρά της ειρημένης αγι
ωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας αναφαιρέτος πά(ν)τη και (αν) αποσπάστος. ωσαύ
τως και
το χωράφιον το (ε)πιλεγόμενον του βουνού... τα και το περί της Μαγούλα*

αμπέλιον το εις την γωνίαν και το εκείσε έτερον αμπέλιον το εις την καλαμωτήν, ίνα
κατέ

15. χωνται και ταύτα παρά της διαληφθείσης Μητροπόλεως. Ο γούν εισέπειτα βουληθείς αποσπάσαι από των τοιούτων κτημάτων, ως ίπομεν, ίνα επισπάται τας αράς των ΤΙ και Η θεοφόρων πατέρων και εμού του αμαρτωλου. Έτους ,ζω ΑΗ' Ν ΙΓ + ¹⁹³

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μάρμαρο

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Είναι χαραγμένη σε σχήμα σταυρού και αποτελείται από 18 στίχους.

Μορφή και γραφή: Το μέγεθος των γραμμάτων είναι 0 με 0,3, 0 με 0,4 και 0 με 0,15.¹⁹⁴

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1329/30

Θέση στο ναό: Η επιγραφή βρίσκεται στην βόρεια τοξοστοιχία του ναού και συγκεκριμένα στον ανατολικό κίονα.

Περιγραφή: η επιγραφή τοποθετείται στον κίονα σε σχήμα σταυρού.

Σχόλια: Η επιγραφή μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες που αφορούν στον Μητροπολίτη Λουκά και την προσπάθεια που κατέβαλε ώστε να επαναφέρει την περιουσία την Μητρόπολης που είχε σπαταλήσει ο Γρηγόριος Βουτάς (Μάιο του 1324 –Απρίλιο του 1329).

Η επιγραφή ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+) ενώ συνεχίζει με την αναφορά στον μητροπολίτη *Σουδγαίας πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκάς*, ο οποίος σύμφωνα με την επιγραφή φαίνεται πως ορίστηκε ως μητροπολίτης από τον αυτοκράτορα, Ανδρόνικο Α΄ Παλαιολόγο και την Ιερά Σύνοδο καταλαβόν εξ ορισμού του κρατίστου και αγίου μου αυτοκράτορος και της θείας και ιεράς συνόδου (στ.3-4). Φαίνεται πως ο Μητροπολίτης Λουκάς αποτέλεσε τον τρίτο και τελευταίο πρόεδρο της Λακεδαιμονίας μετά τον Μητροπολίτη Πατρών (Μιχαήλ;), ο οποίος δεν εκλέχθηκε από την Πατριαρχική Σύνοδο αλλά του έγινε ανάθεση και μεταφέρθηκε από άλλη έδρα.¹⁹⁵ Ο μητροπολίτης Σουδγαίας, Λουκάς ήταν μέτοχος της Πατριαρχικής Συνόδου, ενώ η προεδρία της Λακεδαιμονίας ανατέθηκε σε αυτόν κατά τα έτη 1327 με 1331. Πέθανε στην Κριμαία το 1339.¹⁹⁶ Τον διαδέχτηκε ο Μητροπολίτης Νείλος.

¹⁹³ Μαρίνου 2002, 240- 241

¹⁹⁴ G. Millet 1899, 123.

¹⁹⁵ Βαχαβιώλος 2014, 182.

¹⁹⁶ Βέης 1933, 158.

Στους επόμενους στίχους (5 με 8) γίνεται αναφορά στον Γρηγόριο Βουτά, ο οποίος φαίνεται πως διαδέχτηκε τον μητροπολίτη Πατρών και τον διαδέχτηκε αντίστοιχα ο Μητροπολίτης Στουγδαίας Λουκάς. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του ονόματός του στην επιγραφή *πρώην χρηματίσας Λακεδαιμονίας Βουτάς*, ο οποίος κατασπατάλησε την περιουσία της Μητρόπολης για λογαριασμό συγγενικών και άλλων προσώπων και για τον λόγο αυτό καθαιρέθηκε. Στην συνέχεια της επιγραφής παρατίθενται ονόματα τοπικών αξιωματούχων, οι οποίοι επιχείρησαν να καταπατήσουν κομμάτια ιδιοκτησίας της Μητρόπολης, *προς τους δυο αυταδέλφους Τζαουσιούς τους ελαδάδας και προς τον πρωτοαλλαγάτην τον Πλατύν*, συγκεκριμένα ο Γρηγόριος Βουτάς σύμφωνα με την επιγραφή *χρηματίστηκε χρηματίσας*, ώστε να παραχωρήσει σε τοπικούς αξιωματούχους κτήματα που ανήκουν στην εκκλησιαστική περιουσία. Στην συνέχεια στους στίχους 11 και 12 πληροφορούμαστε για τις προσπάθειες που κατέβαλε ο Μητροπολίτης Λουκάς να σώσει την εκκλησιαστική περιουσία, *εκρατήθησαν παρ' μών ταύτα, ως αν κατέχωνται παρά της ειρημένης αγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας*.

Στους στίχους 13 και 14 γίνεται αναφορά στην περιουσία της μητρόπολης *το χωράφιον το (ε)πιλεγόμενον του βουνού... τα και το περί της Μαγούλα αμπέλιον το εις την γωνίαν και το εκείσε έτερον αμπέλιον το εις την καλαμωτήν, ίνα*. Ενώ παρακάτω στον στίχο 15 μας πληροφορεί για τις ενέργειες που έκανε ώστε να πάρει πίσω την εκκλησιαστική περιουσία με το να ακυρώσει τις παραχωρήσεις αυτές και να τις μεταβιβάσει ξανά στην Μητρόπολη, *ο γούν εισέπειτα βουληθείς αποσπάσαι από των τοιούτων κτημάτων*.

Στον τελευταίο στίχο της επιγραφής αναγράφεται η χρονολογία, *Έτους ,ζω ΑΗ' Ν ΙΓ*, δηλαδή 1329/30.

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, 240- 241, Millet 1899, 123, Βαχαβιώλος 2014, 182, Βέης 1933, 158.

7^η επιγραφή

Εικ.12. Η επιγραφή του Μητροπολίτη Νείλου, χαραγμένη στον κίονα του ναού.

βιβλιογραφία: Βαχαβιώλος 2014, 433

Μεταγραφή

- + *Εγώ ο ταπεινός μητροπολίτης Λακεδαιμονίας και υπέρτιμος Νείλος
έλθων εύρον την κατ'εμέ ταύτην εκκλησίαν και τα αυτής κτήματα
κατεφθαρμένα και α μεν τούτων επράθισαν και ενεχυριάσθησαν
παρά των κληρικών. α δε τοιουτοτρόπως εγένετο παρά των παροίκων: και*
- 5** *τινα παρά των ανακαμπτικώς εχόντων ώστε και απορρήσαι ταύτην
εκ τούτου παντελώς συνεύη. δια τούτο ωρίοσθη παρά του κρατίστου και αγίου ημών
αυθέντου και βασιλέως ίνα από γε του νυν μη τις των κληρικών ή των παροίκων
ή των ανακαμπτικώς εχόντων πωληση κτήμα της εκκλησίας ή ένε
χυριάσει, αλλ' ούδε κληρικός τις προικίση εις ιδιωτικόν πρόσωπον. παραπεμψη δε
ταύτα εις παίδας*
- 10** *αξιους εκδουλεύειν την εκκλησίαν. επει δε εποίησα και ζευγηλατειον περί την Βρύσιν,
οφείλει είναι
απαρασάλευτον μετά των οικημάτων. Καθώς εστιν ιδιοπεριόριστον μετά του περιβολί
ου μέσω των δυο
ποταμών και της οδού ανευ του δομεστικού. και τα χωράφια τα εις το βουνόν καθώς
εισι περιοριζόμενα
μετά του χωραφιού του Αντζηνά και των Ευγενείων και το περιβόλιον του Αντζηνά το
εις την Αγίαν Βαρβάραν και τα εξωνηθέντα οι
κτήματα εις την μητρόπολη. ως και αυτά. ζευγηλάτειον , ταχθέν και οι περί την Μαγού*

λαν πάροικοι και προσκαθήμενοι

15 και τα αδούλωτα στασία, οι μύλωνες, οι ελαιώνες, τα αμπέλια και τα περιβόλια και ο
εις την Λευκην
πάνσεπτος και θείος ναός της Πανυπεράγνου μου Θεομήτορος και τα εξωνηθέντα
οικήματα μετά
των ψυχοδοτημάτων. και αι στάσεις και πάροικοι, ως εν τω πρακτικώ καταγράφονται,
ο ελαιών
και τα αμπέλια και οι παρα το Παρόριον πάροικοι και τους Σαπικούς και τα εν αυτοίς
κτήματα. ο δε
βουληθείς, ει τις αν ειη, καν κληρικός, καν πάροικος, καν των εχόντων ανακαμπτικώς
πωλήσαι

20 η ενεχυριάσαι εκ των ιδίων κτημάτων η αποσπάσαι εκ των ειρημένων της εκ
κλησίας και δώσει προς τινα, και ο θελήσας ενεχυριακώς
λαβείν η εξωνήσασθαι εχέτω τας αράς των τριακοσίων δέκα οκτώ θεο
φόρων Πατέρων των εν Νικαία και εμού του αμαρτωλού
Ετους, ςω MZ N Z μηνί Μαΐω.¹⁹⁷

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μάρμαρο

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Αποτελείται από είκοσι τέσσερις στίχους.

Μορφή και γραφή: Η επιγραφή παρέχει πληροφορίες για το έργο του μητροπολίτη Νείλου ενώ γίνεται καταγραφή της παρουσίας της μητρόπολης. Φαίνεται πως χρησιμοποιείται το α' ενικό πρόσωπο.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1339

Θέση στο ναό: Η επιγραφή είναι χαραγμένη στον ανατολικό κίονα της τοξοστοιχίας που βρίσκεται στα νότια του ναού.

Περιγραφή: φροντισμένη επιγραφή, καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κίονα.

Σχόλια: Στον πρώτο στίχο που ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+), γίνεται αναφορά στον τίτλο και το αξίωμα του Νείλου, *μητροπολίτης Λακεδαιμονίας*, ενώ κι εδώ παρατηρείται πως το αξίωμα και το όνομα του Μητροπολίτη συνοδεύεται από την τιμητική διάκριση *υπέριμος*,

¹⁹⁷ Μαρίνου 2002, 241.

διάκριση που όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, απονέμονταν από τον αυτοκράτορα στους Μητροπολίτες.

Ο ιεράρχης Νείλος διετέλεσε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας από το 1339 έως το 1344. Αναφορά στο όνομά του γίνεται στον επισκοπικό κατάλογο του μητροπολίτη Ανανία Λαμπάρδη. Ο μητροπολίτης αυτός ταυτίζεται με τις προσπάθειες που έκανε ώστε να επανακτήσει την Επισκοπή Αμυκλών, ενώ όπως και ο προηγούμενος μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Λουκάς, έτσι κι αυτός ασχολήθηκε με την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής περιουσίας που είχε κατασπαταληθεί.¹⁹⁸

Από τον δεύτερο έως και τον τέταρτο στίχο, η επιγραφή αναφέρεται στην κατάσταση στην οποία είχε επέλθει η εκκλησιαστική περιουσία μέχρι την στιγμή που ανάλαβε ο Μητροπολίτης Νείλος *έλθων εύρον την κατ'εμέ ταύτην εκκλησίαν και τα αυτής κτήματα κατεφθαρμένα*, ενώ στην συνέχεια από τον πέμπτο έως και τον εντέκατο στίχο, γίνεται λεπτομερής αναφορά στις ενέργειές του ώστε η περιουσία που καταπατήθηκε από κληρικούς και λαϊκούς, να περάσει ξανά στην δικαιοδοσία της μητρόπολης.¹⁹⁹ Φαίνεται πως ο μητροπολίτης για την οριστική επίλυση των προβλημάτων αυτών, απευθύνθηκε στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, *δια τούτο ωρίσθην παρά του κρατίστου και αγίου ημών αυθέντου και βασιλέως (στ.7)* ο οποίος με τα ανάλογα αυτοκρατορικά διατάγματα διασφάλισε την περιουσία της μητρόπολης.²⁰⁰

Από τον εντέκατο στίχο έως και τον δέκατο ένατο, καταγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία της μητρόπολης, που αφορούν σε κτήματα και οικήματα σε διάφορες περιοχές, όπως στην περιοχή της Μαγούλας (στ.14) *ταχθέν και οι περί την Μαγούλαν πάροιχοι και προσκαθήμενοι και τα αδούλωτα στασία, οι μύλωνες, οι ελαιώνες, τα αμπέλια και τα περιβόλια*. Η εύφορη περιοχή της Μαγούλας καλύπτονταν από περιβόλια, αμπέλια και ελαιώνες και αποτελούσαν κτηματική περιουσία της μητρόπολης μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στα κτήματα αυτά εργάζονταν πάροιχοι και *προσκαθήμενοι* – η λέξη αυτή αφορά σε ένα είδος καλλιεργητών.²⁰¹ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στην ενέργεια που πραγματοποίησε ο μητροπολίτης ώστε να χαρακτηριστούν κάποια από τα οικήματα που βρίσκονταν κοντά στον μητροπολιτικό ναό ως *ζευγηλάτειον* δηλαδή ως διοικητικές και οικονομικές μονάδες (στ. 14), κάτι που παρατηρείται και στον δέκατο στίχο της επιγραφής, *εποίησα και ζευγηλατειον περί την Βρύσιν*, φρόντισε δηλαδή να μετατρέψει την περιοχή της Βρύσης σε ζευγολατείο με σκοπό να

¹⁹⁸ Μαρίνου 2002, 40.

¹⁹⁹ Βαχαβιώλος 2014, 398.

²⁰⁰ Μαρίνου 2002, 241, 242 – Βαχαβιώλος 2014, 196, 197.

²⁰¹ Βαχαβιώλος 2014, 198.

εξασφαλίσει στην μητρόπολη προνόμια που σχετίζονται με την φορολογία.²⁰² Στον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο στίχο δίνονται πληροφορίες για τους πάροικους που κατείχε η μητρόπολη, οι οποίοι καλλιεργούσαν τα κτήματα στους οικισμούς της Μαγούλας, της Λεύκης, του Παρορίου και του Σαπικού, και οι στάσεις και πάροικοι, ως εν τω πρακτικώ καταγράφονται, ο ελαιών και τα αμπέλια και οι παρα το Παρόριον πάροικοι και τους Σαπικούς και τα εν αυτοίς κτήματα. Τέλος στον δέκατο ένατο στίχο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στον όρο *εχόντων ανακαμπτικώς*, όρος που σχετίζεται με τον θεσμό της εμφύτευσης και αναφέρεται στην ανανέωση της συμφωνίας, βέβαια δεν ήταν λίγες οι φορές που οι καλλιεργητές διεκδικούσαν δικαιώματα πάνω στην γη, κάτι που φαίνεται πως συνέβη και εδώ, *καν των εχόντων ανακαμπτικώς πωλήσαι η ενεχυριάσαι εκ των ιδίων κτημάτων η αποσπάσαι εκ των ειρημένων της εκκλησίας και δώσει προς τινα* (στ.19 και 20).²⁰³

Ο τελευταίος στίχος της επιγραφής φέρει την χρονολογία και τον μήνα, 1339 και μήνα Μάιο.
Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, 40, 241, 242, Βαχαβιώλος 2014, 196, 197, 198, 210-211, 398, Γαλανόπουλος 1939, 139.

8^η επιγραφή

Εικ.13. Η επιγραφή του Μητροπολίτη Ματθαίου.

βιβλιογραφία: Millet, 1899, 127

Μεταγραφή

*Ο ΚΤΗΤΩΡ Μ(ΗΤ)ΡΟ[ΠΟΛΙΤΗΣ] ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΜΑΤΘΑΙΟ[Σ]*²⁰⁴

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μάρμαρο

Τεχνική κατασκευής: λάξευση

Σύνθεση: οριζόντια

Μορφή και γραφή: Η επιγραφή είναι ανάγλυφη με κεφαλαία γράμματα .

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχει ακριβή χρονολόγηση.²⁰⁵

Θέση στο ναό: Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του μαρμάρινου κοσμήτη στον ορισμό της βάσης των υπερώων.

²⁰² Γαλανόπουλος 1939, 139.

²⁰³ Βαχαβιώλος 2014, 210-211.

²⁰⁴ Μαρίνου 2002, 42.

²⁰⁵ Μαρίνου 2002, 237.

Περιγραφή: Τα πλάγια τμήματα του κοσμήτη έχουν καλύψει τμήμα του πρώτου αλλά και του τελευταίου Ο (όμικρον) όπως και του Σ (σίγμα) της τελευταίας λέξης ΜΑΤΘΑΙΟΣ. Η τεχνική της λάξευσης της επιγραφής ταυτίζεται με την αποτύπωση του δυτικού διάκοσμου στον κοσμήτη, ταύτιση που αφορά στην επίπεδη άνω επιφάνεια των γραμμάτων, αλλά και το βάθος της λάξευσης.

Σχόλια: Η κτητορική επιγραφή τοποθετήθηκε στο κτίσμα (υπερώα) που οικοδόμησε ο μητροπολίτης Ματθαίος χωρίς να είναι γνωστό το πότε. Οι πληροφορίες για τον μητροπολίτη Ματθαίο είναι άλλωστε ελλιπείς. Ο Ματθαίος καταγράφεται ως Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας στον κώδικα του μητροπολίτη Ανανία το 1755. Εδώ ο Ανανίας τον κατατάσσει δεύτερο σε σειρά μητροπολίτη μετά τον Νικηφόρο, όμως δεν διευκρινίζει με σαφήνεια εάν τον διαδέχτηκε. Σε αντίθεση με τον J. A. Buchon που θεωρεί πως ο Ματθαίος ήταν διάδοχος του Νικηφόρου.²⁰⁶ Ο μητροπολιτικός ναός φέρει ανάγλυφα μονογράμματα του Ματθαίου σε διάφορα σημεία του ναού, αλλά και γραπτά μονογράμματα στο επίχρισμα του νότιου και μεσαίου αψιδώματος στην δυτική πλευρά. Δεν γνωρίζουμε με σαφήνεια ποια ακριβώς περίοδο διητέλεσε ως Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας αλλά και πότε προέβη στην ανέγερση των υπερώων του ναού. Παρόλα αυτά σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη και τον G. Millet, η παρέμβαση του μητροπολίτη Ματθαίου πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατά τα μέσα του 15^{ου} αι.²⁰⁷

Βιβλιογραφία: Μαρίνου 2002, 18, 42, , G. Millet 1899, Χατζηδάκης 2005, 26 – 28.

5. Αϊ Στράτηγος, Άνω Μπουλαριοί, Μέσα Μάνη (1274/1275)

Ο ναός

Ο ναός βρίσκεται στη συνοικία Δίπορο στους Άνω Μπουλαριούς της Μέσα Μάνης και είναι αφιερωμένος στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι σταυροειδής δικιόνιος με τρούλο, νάρθηκα ενώ το πρόστωο είναι μεταγενέστερο. Για την δόμηση του ναού χρησιμοποιήθηκε το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στην οικοδόμηση του ναού έχουν χρησιμοποιηθεί και τμήματα αρχαίων κτισμάτων όπως δωρικά κιονόκρανα.²⁰⁸

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού έχει διατηρηθεί σε καλή κατάσταση, ενώ παρατηρούνται δύο στρώματα διαφορετικής εποχής. Το πρώτο στρώμα χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου} αιώνα και αφορά τον εικονογραφικό διάκοσμο του Ιερού Βήματος, ένα μέρος του νάρθηκα και ολόκληρου του κυρίως ναού. Στον τρούλο δεσπόζει ο Παντοκράτορας, ενώ στις καμάρες σκηνές όπως η Ανάλυση, η θεραπεία του τυφλού. Σκηνές του Δωδεκαώρου εικονίζονται και

²⁰⁶ Μαρίνου 2002, 18, 42.

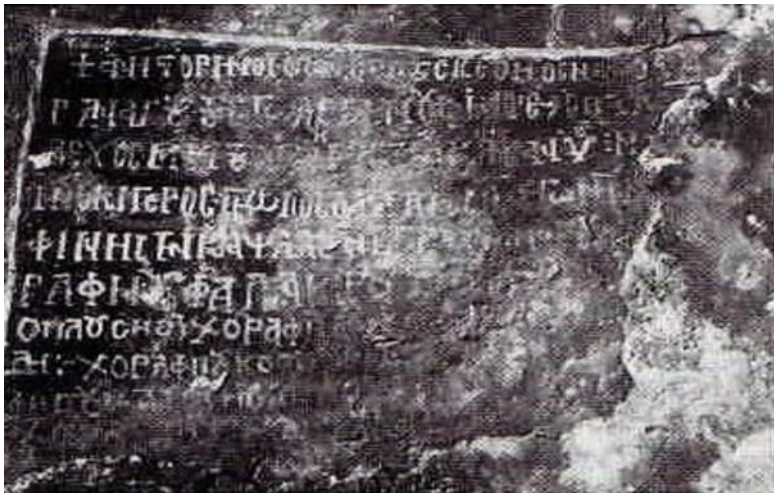
²⁰⁷ G. Millet 1899 και Χατζηδάκης 2005, 26 – 28.

²⁰⁸ Δρανδάκης 1995, 392.

στις κεραίες του σταυρού . Δεν λείπουν οι απεικονίσεις προφητών, αγίων, στρατιωτικών αγίων και Ιεραρχών. Στην κεντρική καμάρα του νάρθηκα εικονίζεται η σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας, ενώ στον νάρθηκα παρατηρείται η σκηνή της Δέησης.²⁰⁹ Το δεύτερο στρώμα χρονολογείται στο β' μισό του 13^{ου} αιώνα κάτι που επιβεβαιώνεται από την επιγραφή του νάρθηκα και απεικονίζονται στο τέμπλο, το βόρειο τοίχο του ναού αλλά και σε ένα μέρος του νάρθηκα. Οι τοιχογραφίες δεν έγιναν από τον ίδιο ζωγράφο αλλά ούτε και την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο. Στις παραστάδες του τέμπλου απεικονίζονται ο Χριστός και η Παναγία Βρεφοκρατούσα, έργα του ίδιου ζωγράφου. Στον κυρίως ναό ξεχωρίζει στο Β τοίχο η μορφή του Άρχων Μιχαήλ με αυτοκρατορική στολή και στα δεξιά του η αφιερωματική επιγραφή, έργο άλλου ζωγράφου. Η διάταξη των παραστάσεων αλλά και η ζωγραφική απεικόνιση χαρακτηρίζονται από ελεύθερη απόδοση.²¹⁰

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1995, 392, 395- 458, 458- 466

Η Επιγραφή του ναού

Εικ.14. Η επιγραφή του ναού.

βιβλιογραφία: Kalopissi- Verti 1992, εικ.36

Μεταγραφή

+ Ανηστορήνθι ο πάνσεπτος κέ θήος να[ός] του[.....] την κλήραν αυτού τους Γωλεβιάνους, η[ε]ρεύς ο Βα[.....]ασβελεχος μ..... του χ.....κε κλήραν αυτού : Ν

²⁰⁹ Δρανδάκης 1995, 395- 458.

²¹⁰ Δρανδάκης 1995, 458- 466.

- Μηχ(αήλ) ο Κίγερος• Γεώργιος ο Αρρα...ο...γωνη.....χ]ορά*
5 *φιν ης την Καψαλέανα χο*
ράφη του Φαλακρού το..... ουμου,
ο Πλούσης χοράφηστο Κουρι
δη÷ χοράφη του Κουσουχορά-]
φη στου Χατ.....ησ.....
10 *χορά[φι.....* ²¹¹

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Το κείμενο της επιγραφής πλαισιώνεται από ταινίες κόκκινου χρώματος (33 εκ. × 15,4 εκ.), είναι γραμμένη σε σκούρο μπλε βάθος με λευκά γράμματα.

Μορφή και γραφή: Η κτητορική επιγραφή είναι κεφαλαιογράμματη και αποτελείται από 10 στίχους, ενώ ένα μεγάλο μέρος της έχει καταστραφεί.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: Δεν δίνεται η χρονολογία, όμως επειδή βρίσκεται στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του νάρθηκα χρονολογείται μεταξύ 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα. ²¹²

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στον νάρθηκα και συγκεκριμένα πάνω από την είσοδο του ανατολικού τοίχου.

Περιγραφή: Ο γραφέας έχει επιμεληθεί το κείμενο με σημεία στίξης, αλλά και το σύμβολο του πέρατος(÷), παρόλα αυτά φαίνεται πως υπάρχουν ορθογραφικά λάθη όπως, *Πλούσης* (στ.7) αντί *πλούσιος*, *χοράφη* (στ.4, 5, 7, 8, 10) αντί *χωράφι*, αλλά και την λέξη *θήος* (στ. 1) αντί *θείος*. Από το κείμενο δεν λείπουν οι τόνοι. Στον στίχο 4 το όνομα *Μηχ(αήλ)* επιγράφεται ως βραχυγραφία (*Μ^αη*), είναι άλλωστε και η μοναδική μέσα στο κείμενο. ²¹³

Σχόλια: Στο κείμενο δίνονται πληροφορίες για ονόματα χορηγών αλλά και των προσφορών τους, *Γεώργιος* (στ.4), *Φαλακρού* (στ.6), ενός κτήτορα με το προσωνύμιο *Πλούσης* (στ.7). Στον 1^ο στίχο της επιγραφής παρατηρείται το σύμβολο του σταυρού (+) με το οποίο ξεκινά, ενώ στην συνέχεια γίνεται αναφορά στον *θήος να[ός]* στον οποίο αναφέρεται προφανώς στον ναό του Αϊ Στράτηγου. Στον 2^ο στίχο γίνεται αναφορά σε έναν ιερέα *η[ε]ρεός ο Βα....*, το όνομα του έχει καταστραφεί, σώζονται τα δυο πρώτα γράμματα (*Βα...*) ενώ σώζεται και το

²¹¹ Kalopissi- Verti 1992, 70

²¹² Kalopissi- Verti 1992, 70

²¹³ Kalopissi- Verti 1992, 70

αξίωμά του ως ιερέα. Δεν υπάρχουν παραπάνω πληροφορίες γι' αυτόν. Τα υπόλοιπα ονόματα χορηγών του ναού αφορούν κυρίως λαϊκούς χορηγούς.²¹⁴

Βιβλιογραφία : Kalopissi- Verti 1992, 70

6. Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ χωριό Πολεμίτα, Μέσα Μάνη, Λακωνίας (1278)

Ο ναός

Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βρίσκεται στον συνοικισμό Πολεμίτα της κοινότητας Μίνας στην περιοχή της Μέσα Μάνης και είναι αφιερωμένος στον αρχάγγελο Μιχαήλ. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος κατασκευασμένος από ογκόλιθους μαζί με μικρότερους λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα. Η θύρα του ναού βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του. Η στέγη του ναού είναι κατασκευασμένη από σχιστολιθικές πλάκες, βέβαια δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στο εσωτερικό του το τέμπλο είναι κτιστό ενώ περιμετρικά των τοίχων του ναού και μπροστά από το τέμπλο έχει τοποθετηθεί χαμηλό θρανίο. Τέλος η Αγία Τράπεζα είναι επίσης κατασκευασμένη από από μια σχιστολιθική πλάκα και στηρίζεται σε παλαιότερη βάση περιρραντηρίου.²¹⁵

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, παρόλα αυτά μπορεί κανείς να διακρίνει το εικονογραφικό πρόγραμμα. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού εικονίζεται η Παναγία δεόμενη, στον τύπο Βλαχερνίτισσας, με τον Χριστό μετωπικό. Στον ημικύλινδρο της αψίδας εικονίζονται πέντε ιεράρχες σε μετωπική στάση. Στη νότια πλευρά του ιερού εικονίζεται αταύτιστος άγιος στα πόδια του οποίου είναι ζωγραφισμένη μικρότερη γενειοφόρα μορφή που κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με τον δωρητή του ναού Γεώργιο Πατέλη αν και δεν υπάρχει συνοδευτική επιγραφή. Ενώ στο βόρειο τμήμα του τέμπλου και συγκεκριμένα στην ανατολική πλευρά του εικονίζεται κατεστραμμένη μορφή ιεράρχη με συνοδευτική επιγραφή με το όνομα του ιερέα και προσμονάριου Νικόλαου Κακομέρωτου. Στο μέτωπο της αψίδας εικονίζεται το ιερό Μανδήλιο. Στον κυρίως ναό εικονίζονται σκηνές από τον Χριστολογικό εικονογραφικό κύκλο, με σκηνές όπως η Γέννηση η οποία σώζεται σε κακή κατάσταση, η Υπαπαντή στη νότια πλευρά της καμάρας, η Βαΐοφόρος δυτικότερα επίσης αρκετά φθαρμένη. Στο τύμπανο στον δυτικό τοίχο εικονίζεται η σκηνή της Σταύρωσης. Στο Βορειοδυτικό διάχωρο εικονίζεται παράσταση με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ σε όρθια στάση με στρατιωτική ενδυμασία και δίπλα του γονατιστός ο Ιησούς του Ναυή, η παράσταση επίσης σώζεται σε κακή κατάσταση. Ενώ κάτω από αυτήν εικονίζεται η σκηνή εις Άδου Κάθοδος. Νότια και δίπλα από το τέμπλο εικονίζεται φθαρμένη μορφή αρχαγγέλου ενώ βόρεια

²¹⁴ Kalopissi- Verti 1992, 70

²¹⁵ Καλοπίση – Βέρτη 1994, 451.

εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ με ρομφαία. Το τέμπλο του ναού κοσμούν δυο μορφές στα αριστερά η Παναγία βρεφοκρατούσα και στα δεξιά ο Χριστός ένθρονος .²¹⁶

Βιβλιογραφία : Καλοπίση – Βέρτη 1994, 451, 453-467, Δρανδάκης 2009, 304-306.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.15. Η κτητορική επιγραφή στο ανώφλι της θύρας του ναού.

βιβλιογραφία: Καλοπίση-Βέρτη 2000, 141 εικ.17

Μεταγραφή

+ Οικωδομήθει κ(αι) ειστορίνθει ο θίος κ(αι) πάνσεπτος ναός του Άρχ(οντος) μιχ(αήλ) δια συν-εργίας κ(αι) κόπου και μόχθου πολλού οικίον κ(αι) κληρονόμον χω(ρίου) του Πο-λεμίτα: ήγου κύρ γεωργ(ίου) του πατέλη από τ(ης) ανατωλής κάστρου προύσης κ(αι) νικολάου ιερέος, βασ(ιλείου) ιερέος και Δημητρίου ιερέος κ(αι) μιχ(αήλ) αναγνώστου κ(αι) νικολάου του ρουμάνη

5 και κτίτωρος και Θεωδόρου του χαλκέα κ(αι) ευστράτιος ο κουλουμιάτης κ(αι) νικολάου του σήν(α)

κ(αι) λαρίωνα του βολεύα κα(ι) ηλία του ηού αυτού κ(αι) βολεύα και γεωργ(ίου) του πατζιάτη κ(αι) νικήτα του κακομ[έ]

ρουτου λέ(ον) του βλαχερνίτ(η), μιχ(αήλ), ο ρομανός κ(αι) ηλία του νικολέου, ιω(άννου) του πατζιάτη σήν το γυνέκα –

δέλ(φω) αυτού κ(αι) νικ[ο]λλ(άου) του κουλουμιάτη [rasura]²¹⁷

κ(αι) ηλία του κακομερώτου

νικολέ(ον) του ρόμανου νικολάου του νικόλεου, η παίδ(ες) νικήτα του κακομερότου, νικόλαν του νικόλεου, Θερια-

²¹⁶ Δρανδάκης 2009, 304-306. Καλοπίση – Βέρτη 1994, 453-467.

²¹⁷ Στο σημείο αυτό η Phillipidis A. αναφέρει πως λείπουν 25 γράμματα. (Feissel and Phillipidis- Braat 1985, 315)

10 νός ο κακομέροτος, λέ(ον) ο κουλουμιάτης, ευστράτιος ο συκολεύας, νικόλαος και ο κακομέρωτος αμα συμβί-

ον όλων (όν) τον κ(αι) κληρονόμο(ν) και το(ν) τέκνων αυτών. Αμήν.

ετελιόθη δαί μι(νί) μάϊω ης τές β'

ημέρ(α) β, έτ(ους) ςψπς: κ(αι) καλινίκης μο(να)χ(ής) + επέδοκ(αι) κυρ γεώργ(ιος) ο πατέλης ψυχικ(όν) του αυθ(έντου) ημ(ών) του αγ(ίου) βας(ιλείου) διά προς –

φωρ(άν) χω(ράφιον) το επιλεγόμεν(ον) ητάλες επέδοκ(αν) κ(αι) η παιδ(ες) νικολάου ιερέος χω(ράφιον) του κηστελού κ(αι) ελέ(αν) α' εις το πυλορύχη,

ευστράτιος ο κουλουμιάτης μετά τους εξαδέλ(φους) του χω(ρά)φ(ιον) το κωνάφη που(να)κ(ίων)

... Θεόδωρ(ος) ο χαλκέ(ας) εις τους αρούς πινακίου α',

15 νικόλαος ο σύν(ας) εις το αζογύρη(ν) που(νακίου) α' κ(αι) λέ(ον)ο βλαχερνίτ(ης) κ(αι) νικήτ(ας) ο κακομέροτος και χω(ράφιον) πλησί(ον) του σύνα μοδ(ίου) (ημίσεος), Ιω(άννης) ο πατζάτ(ης)

σύν το εξαδέλ(φω)αυτού νικολάο χω(ράφιον) εις τω βαθύ τω αρμάκην μοδ(ίου) (ημίσεος), υ παιδ(ες) του νικήτα του κακομέροτου χω(ρά)φ(ιον) ης τους αρούς πι(νακί)ου..

γεώργ(ιος) ο πατζιάτ(ης) κ(αι) ο λαριγκάς χω(ράφιον) εις το στ(αυ)ρών σήν του αλο(νίου) κ(αι) ελέ(αν) α' εις τον κυπ(ον) και μιχα(ήλ) και ηλί(ας) σήν τ(ον) αδελφ(ών) αυτόν χω(ρά)φ(ιον) του καλητιά

πλυσί(ον) του π(ατ)ρίκη, η παιδ(ες) του καλομάτι χω(ρά)φ(ιον) πλυσί(ον) του σολωμού μοδ(ίου) τρίτ(ου) κ(αι) ελέ(αν) α' εις το αρμ(ά)κ(ιν). έδωκ(αι) Θεόδωρος ο χαλκέ(ας) με του

κουλουμιάτες ελέας β' εις τω του καστρίτ(η) και εις τ(ου) στρατονίκου επέδ(οκ)αι και νικ(ό)λα(ος) ο ρουμάνης με του<ς> σηνηκενούς αυτού εις την απορί(αν)

20 ελέαν α' κ(αι) εις τ(ο) ποτάμι(ν) α' υ παιδ(ες) του νικήτα του κακομέροτου τρίτ(ον) ελέ(ας) εις το πυλορύχη κ(αι) μιχα(ήλ) και ηλί(ας) σήν τον αδελφ(όν) Δ' ελέ(ας) εις τι κατ

έδοκεν κ(αι) υ πέδ(ες) Δημητρίου του κακομέροτου ελέ(ας) Δ' εις τα του σπύνη κ(αι) εις τ(ην) καψαλέ(αν) το μιράδιν του εις (το) πυλ(ο)ρίχ(η).

Επέδωκ(αι) και ευστράτιος ο συκολεύας χω(ρά)φ(ιον) εις τα μπ(ατ)ρικίου το ήμυσι(ν) του μιραδίου μου

και νικόλαος ο κακομέροτος..... (ον)νικήτ(α) πη(να)κίου α', ηλί(ας) ο κακομέροτ(ος) χω(ρά)φ(ιον) στο βαθί πι(νά)κιου.

Έδοκ(αι) και Θεριανός ο κακομέροτος χω(ρά)φ(ιον) εις την έρεμον..τυ

25 περιβόλ(ξ)ιας πηνάκι α' . χωρ(ά)φ(ιον) τ(ης) αγ(ίας) Θέκλης.

+ ειστορήνθ(η) δε δια χειρ(ών) καμ(ου)

Γεωργίου του Κωνσταντηνιάνου

και η αναγινόμενος(ες) εύχεται διά τ(ον) Κ(ύριο)ν –²¹⁸

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Η επιγραφή έχει εικοσιέξι στίχους παρόλα αυτά ο Ν. Δρανδάκης επιχείρησε να την μεταγράψει με διαφορετικό τρόπο από τον στίχο εικοσιτέσσερα και κάτω, οπότε και κατέληξε σε εικοσιοκτώ στίχους.²¹⁹

Μορφή και γραφή: Όλη η επιγραφή είναι μικρογράμματη. Όσο αφορά την γραμματοσειρά εδώ παρατηρείται το εξής, ενώ στις αρχικές γραμμές του κειμένου, θα μπορούσαμε να πούμε στο πρώτο μέρος της επιγραφής, υπάρχει μια κάποια επιμέλεια από τον αγιογράφο, στο δεύτερο, ίσως εξαιτίας της έλλειψης του χώρου, χρησιμοποιούνται περισσότερες βραχυγραφίες και τα γράμματα και οι λέξεις φαίνονται λιγότερο προσεγμένα. Ενώ επιμέλεια φαίνεται πως έχουν οι τελευταίοι στίχοι της υπογραφής του αγιογράφου. Άρα μάλλον το δεύτερο μέρος φαίνεται πως γράφτηκε αφού είχαν ήδη προηγηθεί το πρώτο και η υπογραφή και ο αγιογράφος προσπάθησε να τα συμπτύξει.²²⁰

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1278

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο ανώφλι της μοναδικής θύρας του ναού.

Περιγραφή: Διατηρείται σε καλή κατάσταση, έχει διαστάσεις 0,85μ. x 1μ. και είναι γραμμένη σε λευκό βάθος με μαύρα γράμματα. Η επιγραφή φέρει πληθώρα ορθογραφικών λαθών, όπως *Οικωδομήθει* (στ.1), *ειστορίνθει ο θίος* (στ.1), *κώπου* (στ.2), αλλά και ορθογραφικά λάθη που αφορούν τα ονόματα των δωρητών όπως, *Θεωδόρου* αντί Θεοδώρου (στ.5), *ρομανός* αντί ρωμανός (στ.7). Στο κείμενο δε λείπουν και οι βραχυγραφίες όπως η βραχυγραφία για τα ονόματα *Μιχαήλ*, *Νικόλαος*, αλλά και για αντικείμενα όπως το *χωράφι*.²²¹

Σχόλια: Η κτητορική επιγραφή χωρίζεται σε τρία μέρη σύμφωνα με τον Π. Κατσαφάδο,²²² το κάθε ένα από τα μέρη ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+). Στο πρώτο και δεύτερο μέρος γίνεται αναφορά στα ονόματα και στις προσφορές των δωρητών, τριάντα στο αριθμό, ενώ στο τρίτο το οποίο και τοποθετείται κάτω δεξιά, ο αγιογράφος συμπληρώνει το όνομά του και το έργο του.

²¹⁸ Kalopissi- Verti 1992, 71-72

²¹⁹ Δρανδάκης 2009, 302.

²²⁰ Κατσαφάδος 2016, 25-26.

²²¹ kalopissi- Verti 1992, 72

²²² Κατσαφάδος 2016, 25.

Από τον στίχο 1 έως και τον στίχο 12, αναγράφονται αναλυτικά οι δωρητές της συνεργίας οι οποίοι όπως αναφέρει η επιγραφή καταβάλουν *κ(αί) κόπου και μόχθου* (στ. 2) φαίνεται πως δεν χρησιμοποιείται η λέξη χρήματα αλλά αντικαθίσταται από τη λέξη *μόχθου*.²²³ Στους στίχους 2 και 3 γίνεται αναφορά στο χωριό Πολεμίτα *χω(ρίου) του Πολεμίτα*, σύμφωνα με τον Ν. Δρανδάκη η αναφορά στο όνομα του χωριού σε επιγραφή φαίνεται πως ανάγεται κατά το β' μισό του 13^{ου} αιώνα.²²⁴ Ο πρώτος δωρητής που αναφέρεται είναι ο Γεώργιος Πατέλης *ήγου κύρ γεωργ(ίου) του πατέλη από τ(ης) ανατωλής κάστρου προύσης*, ο οποίος είχε καταγωγή από την Προύσα της Μ. Ασίας, άρα η αναφορά στην καταγωγή του δωρητή επιβεβαιώνει μέσα από την γραπτή αυτή πηγή τις σχέσεις μεταξύ Μάνης και Μ. Ασίας.²²⁵ Εδώ το όνομά του συνοδεύεται από το κυρ, κάτι που φανερώνει πως πρόκειται για σημαντικό πρόσωπο και ευκατάστατο αφού είναι το μόνο που προσαγορεύεται έτσι. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε εκκλησιαστικά πρόσωπα *νικολάου ιερέος, βασ(ιλείου) ιερέος και Δημητρίου ιερέος κ(αι) μιχ(αήλ) αναγνώστου* (στ. 3 - 4). Από αυτά ξεχωρίζει ο Μιχαήλ ο οποίος φέρει τον εκκλησιαστικό τίτλο του αναγνώστου, τίτλος που ταυτίζεται με κατώτερη βαθμίδα κληρικού και αφορά την ανάγνωση και διδασκαλία των εκκλησιαστικών κειμένων. Στον 12^ο στίχο εντοπίζεται και η *καλινίκης μο(να)χ(ής)*, η οποία δεν φαίνεται να έχει κάποια προσφορά.

Από τον 4^ο στίχο έως και τον 11^ο παρατίθενται τα ονόματα των υπόλοιπων δωρητών οι οποίοι αποτελούν λαϊκά πρόσωπα. Πολλά από αυτά με καταγωγή από την Μεσσηνιακή Μάνη με βάσει τα ονόματα τους όπως ο *Θεωδόρου του χαλκέα* (στ.5), αλλά και την Μέσα Μάνη όπως το όνομα του *ευστράτιος ο κουλουμιάτης* (στ.5). Στους στίχους 9 και 10 γίνεται αναφορά στο όνομα *Θεριανός, Θεριανός ο κακομέροτος*, αποτελεί όνομα που συναντάται στη Τραπεζούντα κατά τον 13^ο αιώνα.

Στον 11^ο στίχο παρατηρείται η χρονολογία της επιγραφής *ετελιόθη δαί μι(νί) μάϊω ης τές β'.* Το ότι η χρονολογία αναγράφεται στη μέση της επιγραφής αποτελεί ιδιομορφία αφού συνήθως τοποθετείται στο τέλος της. Και συνεχίζεται στον στίχο 12 *ημέρ(α) β, έτ(ους) ρηψς*, με το β να αντιστοιχεί στην ημέρα Δευτέρα και η ημερομηνία να αναφέρεται στις 2 Μαΐου 1278. Ενώ στον ίδιο στίχο συνεχίζει χρησιμοποιώντας την λέξη *επέδοκ(αι)* δηλαδή δώρισε, λέξη που συναντάται και σε άλλες αντίστοιχες κτητορικές επιγραφές όπως στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στη Χρύσαφα, και αναφέρεται στα αφιερώματα των δωρητών όπως χωράφια και δέντρα.²²⁶ Την λέξη αυτή την συναντάμε και στον στίχο 22. Ενώ δηλαδή με την λέξη συνεργίαν

²²³ Κατσαφάδος 2016, 26.

²²⁴ Δρανδάκης 2009, 305.

²²⁵ Καλοπίση – Βέρτη 1994, 456.

²²⁶ Δρανδάκης 2009, 307.

αναφέρεται στην συνεργασία για την οικοδόμηση και αγιογράφηση του ναού, τώρα στον στίχο αυτό με την λέξη επέδωκα αναφέρεται στην εθελοντική συνεισφορά σε χωράφια και δέντρα τα οποία πλέον θα αποτελούν εκκλησιαστική περιουσία.²²⁷

Το δεύτερο μέρος της επιγραφής χωρίζεται σε δύο μέρη κι αυτό γιατί φαίνεται πως και αυτή η επιγραφή όπως και πολλές αντίστοιχες έχουν γραφτεί κατά τμήματα. Από τον 12^ο στίχο έως και τον 18^ο φαίνεται πως επαναλαμβάνονται κάποια ονόματα τα οποία εντοπίστηκαν και παραπάνω βέβαια εδώ με νέα προσφορά, όπως *κυρ γεώργ(ιος) ο πατέλης* (στ.12), *Θεόδωρ(ος) ο χαλκέ(ας)* (στ.14), *γεώρ(γιος) ο πατζιάτ(ης)* (στ.17). Το ότι η επιγραφή έχει γραφτεί τμηματικά φαίνεται από το γεγονός πως ο αγιογράφος δυσκολεύεται να διαχειριστεί τον χώρο με αποτέλεσμα να γραφεί βιαστικά, με μικρά γράμματα και να χρησιμοποιεί περισσότερες βραχυγραφίες. Χαρακτηριστικό του παραπάνω είναι πως οι τελευταίες προσφορές από το δεύτερο μέρος έχουν γραφτεί εκτός του πλαισίου της επιγραφής.²²⁸

Από τον 12^ο στίχο έως και τον 25^ο στίχο παρατίθενται τα ονόματα των δωρητών και οι προσφορές τους. Κάποια από αυτά τα ονόματα ταυτίζονται με κατοίκους των γειτονικών χωριών του ναού όπως, στον στίχο 17 *ο λαριγκάς*, που είναι επώνυμο και το συναντάμε και στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου του Οιτύλου *Λαριγκάς Σλαβούρης*, ενώ κάποια άλλα φαίνεται πως ταυτίζονται με άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως *του καλομάτι* στον στίχο 18, όπου σύμφωνα με τον Ν. Δρανδάκη, προέρχεται από το όνομα Καλομάτις το οποίο σχηματίστηκε στην Χίο.²²⁹

Οι τελευταίοι τρεις στίχοι αφορούν την υπογραφή του αγιογράφου *Γεωργίου του Κωνσταντηνιάνου*. Σύμφωνα με τον Π. Κατσαφάδο ο αγιογράφος αυτός ήταν ντόπιος και είχε συμμετάσχει και στο αγιογραφικό πρόγραμμα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μίνας ως Γεώργιος.²³⁰

Στην επιγραφή αυτή καταγράφονται συνολικά τριάντα χορηγοί με τις προσφορές τους όπως χωράφια, αμπέλια και αλλά. Η συλλογική αυτή χορηγία αποτελεί συνεργασία ενός χωριού. Οι τριάντα αυτοί χορηγοί ανήκουν και στους εκκλησιαστικούς και στους κοσμικούς κύκλους.²³¹

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 2009, 302, 303-304, 305, 307, 309 Κατσαφάδος 2016, 25, 26, 34 kalopissi- Verti 1992, 71-72, Καλοπίση – Βέρτη 1994, 456.

7. Άγιος Δημήτριος, κωμόπολη Κροκεές, Λακωνίας (1286)

²²⁷ Κατσαφάδος 2016, 26.

²²⁸ Κατσαφάδος 2016, 26, υποσ. 28.

²²⁹ Δρανδάκης 2009, 309

²³⁰ Κατσαφάδος 2016, 34.

²³¹ Kalopissi-Verti 2012, 128-129.

Ο ναός

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται στην κωμόπολη Κροκεές στην περιοχή της Λακωνίας. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι μονόκλιτος σταυρεπίστεγος ενώ από την κάτοψη του φαίνεται πως ανήκει στην κατηγορία του απλού τύπου χωρίς εγκάρσια καμάρα. Οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού καλύπτονται από ασβεστοκονίαμα ενώ είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους. Από τον ναό δε λείπουν τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα και οι οδοντωτές ταινίες. Η Αγία Τράπεζα αλλά και το τέμπλο του ναού είναι κτιστά.²³²

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού δεν σώζεται σε καλή κατάσταση παρόλα αυτά διακρίνονται δύο φάσεις, οι τοιχογραφίες της παλαιότερης φάσης έχουν υποστεί μεγαλύτερη καταστροφή. Στο παλαιότερο στρώμα διακρίνεται και η κτητορική επιγραφή που θα αναλυθεί παρακάτω. Σε αυτό το στρώμα ανήκει η προτομή της Παναγίας Βλαχερνίτισσας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας ενώ παρακάτω κάτω από το παράθυρο διακρίνεται ο Μελισμός με αγγέλους και ιεράρχες. Στους τοίχους του τέμπλου και του ιερού παρατηρούνται ολόσωμοι μετωπικοί ιεράρχες. Ψηλά στη πύλη του ιερού διακρίνεται σε κακή κατάσταση η παράσταση του ιερού Μανδηλίου. Στο μέτωπο της αψίδας εικονίζονται μορφές Αγίων. Σκηνές του Δωδεκαόρτου παρατηρούνται στον ανατολικό στενό τοίχο - Ευαγγελισμός, στην καμάρα του Ιερού - η Ανάληψη, ενώ στον ημικυλινδικό θόλο σκηνές από την γέννηση του Χριστού και την Υπαπαντή. Στην πάνω ζώνη του δυτικού σκέλους διακρίνεται η σκηνή της Μεταμόρφωσης. Σκηνές παρατηρούνται και στο νότιο τύμπανο, η Ήγερση του Λαζάρου και η Βαϊοφόρος, αλλά και στο βόρειο τύμπανο, η Κοίμηση και ο Λίθος. Ο μυστικός δείπνος, η Κάθοδος στον Άδη αλλά και η Αποκαθήλωση βρίσκονται στο νότιο σκέλος της δυτικής καμάρας. Δε λείπουν σκηνές από το συναξάρι του Αγίου Δημητρίου, στον οποίο είναι και αφιερωμένος ο ναός, ενώ παρατηρούνται και σκηνές από τον βίο του Αγίου Νέστορος. Τελος στον δυτικό τοίχο διακρίνεται ο Ελκόμενος. Οι σκηνές της Βάπτισης και της Πεντηκοστής φαίνεται πως έχουν καταστραφεί.²³³

Στο νεότερο στρώμα που ανάγεται στον 18^ο αιώνα αφορά κυρίως το τέμπλο και τα μακριά τοίχοι του κυρίως ναού. Εδώ εικονίζεται παράσταση με τον έφιππο Άγιο Δημήτριο, ενώ στο τέμπλο η Παναγία Βρεφοκρατούσα με τον Χρυσόστομο. Στην δεξιά πλευρά της θύρας παρατηρείται σκηνή με τον Χριστό ένθρονο.²³⁴

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1984, 397-407, 429,430.

²³² Δρανδάκης 1984, 397, 399, 400, 402.

²³³ Δρανδάκης 1984, 403, 404, 405, 407.

²³⁴ Δρανδάκης 1984, 429, 430.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.16. Η κτητορική επιγραφή.

βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1967, πιν.16

Μεταγραφή

+ Ηκοδομηθι κ(αι) ηστορήνηθη ο πάνσεπτος κ(αι) θήςος ναος του αγίου
κ(αι) πανενδοξου κ(αι) θαμ[α]τουρ
γού Δημητρήου δηα σηνεργήας κ(αι) εξόδου κ(αι) πόθου πολού:- Γερασί-
μου μοναχου του [--κ(αι)των]
αυταδέλφον αυτού κηρού Κοσμά κ(αι) Νικολάου κ(αι) Δημητρήου ÷
κ(αι) ε_ _ _
του Μαγγαφα κ(αι) Ιω(άννου) του Κούρολη ÷ άμα σημβήο κ(αι) τον τεκνον
α[υτού:]ετελ[ειόθ]ι [δε]

5. μηνη Μαιω εις τας δεκα εν έτει ,ςΨΝΔ' ινδ(ικτιώνος) ΙΔ²³⁵

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Έχει διαστάσεις 0,99 μ. × 0,325 μ. και είναι γραμμένη σε σκούρο μπλε βάθος με λευκά γράμματα.

Μορφή και γραφή: Κεφαλαιογράμματη με διαφορά στο μέγεθος των γραμμάτων αφού η χρονολογία είναι γραμμένη με μεγαλύτερου μεγέθους γράμματα. Στην επιγραφή παρατηρείται ανορθογραφία όπως Δημητρήου, Δημητρήου αντί Δημητρίου, αλλά και λανθασμένοι τονισμοί σε λέξεις όπως στο όνομα Κούρολη που εκ παραδρομής τονίστηκε στο σύμφωνο Κ, το οποίο ο Ν. Δρανδάκης δεν μετεγραψε.²³⁶

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1285/86.

²³⁵ Δρανδάκης 1967, 137- 138. Διαμαντή 2012, 33.

²³⁶ Δρανδάκης 1967, 137- 138.

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού και συγκεκριμένα πάνω από τη μοναδική θύρα που βρίσκεται στα δυτικά.

Περιγραφή: Η επιγραφή περικλείεται σε πλαίσιο.

Σχόλια: Η επιγραφή ξεκινάει με το σύμβολο του σταυρού (+), ενώ συνεχίζει με τις λέξεις *Ηκοδομηθι κ(αι) ηστορήνθη*, λέξεις που αναφέρονται στην οικοδόμηση και στην κατασκευή του ζωγραφικού διάκοσμου του ναού. Στον δεύτερο στίχο γίνεται αναφορά στο ναό ο οποίος είναι αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο. Στον ίδιο στίχο χρησιμοποιούνται οι λέξεις *δησηνεργήας κ(αι) εξόδου*, φαίνεται εδώ πως η οικοδόμηση του ναού οφείλεται σε περισσότερους από έναν χορηγούς (συλλογική χορηγία) εξ ου και η λέξη *εξόδου* που ταυτίζεται με τις δαπάνες της χορηγίας. Στη συνέχεια από τον δεύτερο μέχρι και τον τέταρτο στίχο παραθέτει τα ονόματα των χορηγών. Αρχικά στον δεύτερο στίχο αναφέρεται το όνομα του μοναχού Γεράσιμου, για το πρόσωπο αυτό δεν υπάρχουν πληροφορίες παρά μόνο η αναφορά στην επιγραφή του αξιώματός του, ως μοναχός, γι' αυτό και τοποθετείται πρώτο στην επιγραφή. Στους επόμενους στίχους γίνεται αναφορά στα ονόματα *αυταδέλφον αυτού κηρού Κοσμά κ(αι) Νικολάου κ(αι) Δημητρήου ÷ κ(αι) ε__ του Μαγγαφα κ(αι) Ιω(άννου) του Κούρολη ÷ άμα σημβήο κ(αι) τον τεκνον*. Αρχικά τα ονόματα αυτά συνδέονται με τον μοναχό Γεράσιμο με την λέξη *αυταδέλφον*, λέξη που αναφέρεται είτε στην πνευματική σχέση μεταξύ των χορηγών είτε ήταν αδέρφια του.²³⁷ Με την λέξη *κηρού* εννοεί κύριος, όρος που συναντάται στον μεσαίωνα και αφορά πρόσωπα με κάποιο κύρος και αξίωμα. Άρα ο Κοσμάς θα αποτελούσε εξέχουσα προσωπικότητα της περιοχής.²³⁸ Για τα ονόματα που παρατίθενται δεν υπάρχουν πληροφορίες πάρα μόνο για το όνομα *Μαγγαφα*, όνομα που σύμφωνα με τον Ν. Δανδράκη μπορεί να ταυτίζεται είτε με τον Βασίλειο Μαγκαφά, είτε με τον Θεόδωρο Μαγκαφά, ο οποίος ήταν υπεύθυνος μιας επανάστασης κατά του Ισαάκ Αγγέλου στη Μικρά Ασία.²³⁹ Στον τέταρτο και πέμπτο στίχο δίνονται πληροφορίες για την ολοκλήρωση του ναού *α[υτού;]ετελ[ειόθ]ι [δε] μνηη Μαιω εις τας δεκα εν έτει ,ςΨΝΔ' ινδ(ικτιώνος) ΙΔ*, τον μήνα Μάιο και το έτος 1285/86.

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1984, 138, 403, 404, 405, 407, 429, 430, Δρανδάκης 1967, 137-138.

8. Άγιοι Θεόδωροι, Μονή Βροντοχίου Μυστρά, Λακωνίας (1290-1295)²⁴⁰

²³⁷ Διαμαντή 2012,34

²³⁸ Διαμαντή 2012, 34, 35.

²³⁹ Δρανδάκης 1984, 138.

²⁴⁰ Χατζηδάκης 2005, 47.

Ο ναός

Στη βόρεια γωνία κοντά στον εξωτερικό τοίχο βρίσκεται ένας από τους παλαιότερους ναούς του Μυστρά, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων, ο οποίος και συνορεύει με έναν ακόμα σημαντικό ναό, την Παναγία Οδηγήτρια (Αφεντικό). Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Βόρεια και Νότια πλευρά του ναού αποκάλυψε συστήματα τάφων άρα αποδεικνύει πως υπήρξε παλαιότερα κοιμητήριο, με ταφές μοναχών.²⁴¹

Ο ναός ξεκίνησε να οικοδομείται το 1290 από τον ηγούμενο Δανιήλ και ολοκληρώθηκε το 1296 από τον ηγούμενο Παχώμιο. Ο τύπος του ναού είναι σταυροειδής οκταγωνικός διότι ο τρούλος στηρίζεται σε οκτώ τόξα που διαγράφουν οκτάγωνο. Η καταγωγή του τύπου προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη παρόλα αυτά τον συναντάμε και σε ναός στον Ελλαδικό χώρο στις αρχές του 11^{ου} αι. και τον 12^ο αι. Χαρακτηριστικό του τύπου και κατ' επέκταση και του ναού είναι ο μεγάλος τρούλος.²⁴²

Από τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού σώζονται σε κακή κατάσταση λίγες τοιχογραφίες. Στον κυρίως ναό εντοπίζονται τέσσερις ζώνες τοιχογραφιών. Η πρώτη ζώνη απεικονίζει σκηνές από τον Χριστολογικό κύκλο, σκηνές από τα Πάθη του Χριστού, αλλά και μετά την Ανάσταση όπως η σκηνή της Πεντηκοστής. Πιο χαμηλά εικονίζονται σκηνές από τον Θεομητορικό κύκλο, όπως η γέννηση, τα Εισόδια. Στους δύο πεσσούς που στηρίζουν τον τρούλο, εικονίζονται άγιοι κυρίως μοναχοί, ξεχωρίζει ο Ιωάννης Δαμασκηνός εξαιτίας της επιγραφής που φέρει. Στην κατώτερη ζώνη έχει τοποθετηθεί ποδέα που μιμείται την ορθομαρμάρωση.²⁴³ Στο ΝΑ παρεκκλήσι σώζονται περισσότερες τοιχογραφίες και φαίνεται πως ήταν αφιερωμένο στην Θεοτόκο - Ζωοδόχο Πηγή, κάτι που επιβεβαιώνεται από το εικονογραφικό πρόγραμμα. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Ζωοδόχου πηγής, ενώ στο νότιο τοίχο οι Άγιοι Θεόδωροι σε στάση δέησης προς την ένθρονη Παναγία. Στην καμάρα εικονίζονται σκηνές από τον Βίο της Παναγιάς που τοποθετούνται χρονολογικά στην δεύτερη ζωγραφική φάση γύρω στο 1400. Στο ΒΑ παρεκκλήσι, απέναντι από τον τάφο της βόρειας πλευράς, σώζεται παράσταση Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου με ανδρική μορφή σε στάση δέησης. Η μεγαλογράμματη επιγραφή της παράστασης αναφέρει το όνομα του Μανουήλ Παλαιολόγου. Η παράσταση αυτή τοποθετείται στην τρίτη ζωγραφική φάση του ναού, το 1423.²⁴⁴

Βιβλιογραφία: Χατζηδάκης 2005, 47-51, Αχειμάστου- Ποταμιάνου 2003, 28-29.

²⁴¹ Χατζηδάκης 2005, 48.

²⁴² Χατζηδάκης 2005, 49 – 50.

²⁴³ Χατζηδάκης 2005, 51. Αχειμάστου- Ποταμιάνου 2003, 28-29.

²⁴⁴ Χατζηδάκης 2005, 51.

Οι επιγραφές του ναού

1^η επιγραφή

Εικ.17. Η εγχάρακτη κτητορική επιγραφή.

βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1936, 446.

Μεταγραφή

*Ο θείος ούτος ανεγήγερται δόμος
των Θεοδώρων, Δανιήλ, Παχώμιω
έχειν μονα[χοίς(;) ...²⁴⁵*

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: λίθος, μάρμαρο.

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Το μήκος της κτητορική επιγραφής είναι 0,60μ και εκτείνεται στην επάνω πλευρά του τέμπλου σε οριζόντια διάταξη. Είναι γραμμένη σε ιαμβικούς τρίμετρους στίχους.

Μορφή και γραφή: το ύψος των γραμμάτων είναι 0,025 μ. ενώ χρησιμοποιείται η δοτική πτώση.²⁴⁶

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: Τέλη του 13^{ου} αι.²⁴⁷

Θέση στο ναό: Επιστύλιο τέμπλο του ναού.

Περιγραφή: Κατά την ανασκαφική έρευνα του 1935 από τον Α. Ορλάνδο, στην δυτική πλευρά του ταφικού συγκροτήματος αποκαλύφθηκε τμήμα του επιστύλιου τέμπλου του ναού με την εγχάρακτη κτητορική επιγραφή. Το κόσμημα είναι επίπεδο και πυκνό ενώ φαίνεται κακοφτιαγμένο και φέρει στοιχεία που θυμίζουν ισλαμική τεχνική.²⁴⁸ Δε σώζεται ολόκληρη.

Σχόλια: Η κτητορική αυτή επιγραφή χαραγμένη στο επιστύλιο τέμπλο του ναού φέρει τα ονόματα Δανιήλ και Παχώμιος (στίχος 2) που αποτελούν τους κτήτορας του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Μέχρι πριν την εύρεση της επιγραφής θεωρούνταν πως κτήτορας του ναού ήταν ο ηγούμενος Παχώμιος κι αυτό διότι σύμφωνα με τον κώδικα Par. Gr. 708,²⁴⁹ γραμμένο από τον

²⁴⁵ Ορλάνδος 1936, 446.

²⁴⁶ Ορλάνδος 1936, 446.

²⁴⁷ Kalopissi- Verti 1992, 80

²⁴⁸ Χατζηδάκης 2005, 50

²⁴⁹ Ετζέογλου 2011, 181-192.

νομικό Βασιλάκη το 1296, αναφέρεται ως κτήτορας του ναού «της Πανσέπτου μονής των αγίων και θαυματουργών Θεοδώρων του Βροντοχίου».²⁵⁰ Ο ηγούμενος Δανιήλ αναφέρεται πρώτος στην επιγραφή οπότε η ανέγερση του ναού (1290) ξεκίνησε από αυτόν, ενώ ολοκληρώθηκε (1296) από τον ηγούμενο Παχώμιο. Για τον Δανιήλ δεν υπάρχουν πληροφορίες. Αντιθέτως για τον ηγούμενο Παχώμιο, ο οποίος συνέχισε και ολοκλήρωσε τον ναό, οι πληροφορίες είναι περισσότερες αφού αποτέλεσε μέγας πρωτοσύγκελος της Πελοποννήσου, μια ιδιότητα που μαζί με την προσήλωση του στον αυτοκράτορα και την ενασχόληση του με το πολιτικό γίνεσθαι, οδήγησαν στην παροχή προνομίων με την έκδοση χρυσόβουλων, στην επέκταση των γεωγραφικών και διοικητικών ορίων της Μονής Βροντοχίου.²⁵¹

2^η επιγραφή

Εικ.18. Η Α' αφιερωματική επιγραφή.

βιβλιογραφία: : Millet 1899, 121.

Μεταγραφή

Α') ο παρόμοιος Μανου[ήλ ο] Παλαιολόγος
ηκεττικός δεόμενος υπεραγίαν Θεοτόκον
και μεσητεύη α[υτώ]εις τον Κ[ύριον].

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Η παράσταση της τοιχογραφίας εικονίζει την Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα ενώ σε στάση δέησης εικονίζεται μια ανδρική μορφή η οποία ταυτίζεται με τον Μανουήλ Παλαιολόγο.

Η επιγραφή τοποθετείται πάνω από το κεφάλι του ικέτη.

Μορφή και γραφή: Η επιγραφή είναι μεγαλογράμματη με λευκά γράμματα σε μπλε βάθος²⁵²

²⁵⁰ Χατζηδάκης 2005, 47 και Ετζέογλου 2011, 181-192.

²⁵¹ Ετζέογλου 2013, 29-35. Gerstel 2013, 346-348.

²⁵² G. Millet 1899, 121

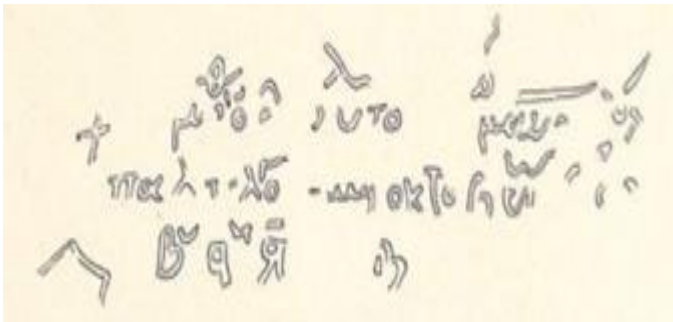
Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: -

Θέση στο ναό: ΒΑ παρεκκλήσι του ναού των αγίων Θεοδώρων, στον τοίχο απέναντι από τον κτιστό τάφο

Περιγραφή: Η επιγραφή συνδέεται με την τοιχογραφία. Παρόλο που οι δύο επιγραφές ανήκουν στην ίδια τοιχογραφία, ο γραφέας φαίνεται πως διαφέρει.

Σχόλια: Η επιγραφή συνοδεύει την τοιχογραφία του Μανουήλ Παλαιολόγου ο οποίος απεικονίζεται σε στάση προσκύνησης στην Παναγία. Ο τύπος αυτός συναντάται και σε άλλες αντίστοιχες παραστάσεις. Η Θεοτόκος αποτελεί διαμεσολαβητικό πρόσωπο μεταξύ του θνητού και του Χριστού εξαιτίας της ανθρώπινης φύσης της.²⁵³

Εικ. 19. Η Β' αφιερωματική επιγραφή.

βιβλιογραφία: : Millet 1899, 121, Παπαμαστοράκης 1997, 288

Μεταγραφή

B') + [εκοι]μήθη [ο δ]Πύλος το[ύ Θεού]Μανουήλ

Παλαιολόγος μηνί οκτωμβρίω ινδ(ικτιώνος) β' έτει ,ς.. β²⁵⁴

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Η παράσταση της τοιχογραφίας εικονίζει την Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα ενώ σε στάση δέησης εικονίζεται μια ανδρική μορφή η οποία ταυτίζεται με τον Μανουήλ Παλαιολόγο. Η επιγραφή τοποθετείται χαμηλότερα στην παρασταση και σε σχέση με την Α επιγραφή.

²⁵³ Παπαμαστοράκης 1997, 288.

²⁵⁴ Χατζηδάκης 2005, 51.

Μορφή και γραφή: η επιγραφή είναι γραμμένη βιαστικά και ανορθόγραφα (*οκτωμβρίω*), με μικρά λευκά γράμματα σε πράσινο βάθος.²⁵⁵

Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: μετά το 1423 ή 1453.

Θέση στο ναό: ΒΑ παρεκκλήσι του ναού των αγίων Θεοδώρων, στον τοίχο απέναντι από τον κτιστό τάφο.

Περιγραφή: η επιγραφή συνδέεται με την τοιχογραφία

Σχόλια: Ο ικέτης της τοιχογραφίας και της επιγραφής ταυτίζεται με τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο κάτι που θεωρείται λανθασμένο εφόσον ο αυτοκράτορας πέθανε το 1425 και δεν ενταφιάστηκε στον Μυστρά. Αντιθέτως η χρονολογία θανάτου που αναγράφεται στην Β' επιγραφή (,ς...β') αντιστοιχεί στα έτη 1423 ή 1453, δεν σώζονται τα δυο μεσαία γράμματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως η απεικόνιση του ικέτη με απλή ενδυμασία, η ανορθόγραφη επιγραφή αλλά και η έλλειψη της αυτοκρατορικής ιδιότητας, δεν ταιριάζουν σε απεικόνιση αυτοκράτορα.²⁵⁶

Βιβλιογραφία: Χατζηδάκης 2005, 47, 50, 51, Ορλάνδος 1936, 446, Ετζέογλου 2011, 181-192, Ετζέογλου 2013, 29-35, G. Millet 1899, 121, Παπαμαστοράκης, 1997, 288, Kalopissi- Verti 1992, 80.

9. Οδηγήτρια - Το Αφεντικό, Μονή Βροντοχίου, Μυστράς, Λακωνία (1310)

Ο ναός

Ο ναός της Οδηγήτριας – Αφεντικό αποτελεί τον δεύτερο ναό της Μονής Βροντοχίου. Βρίσκεται πλησίον του πρώτου ναού της Μονής των Αγίων Θεοδώρων στην Βόρεια γωνία του εξωτερικού τοίχου. Για την ονομασία Αφεντικό, η Ετζέογλου αναφέρει πως ο Struck συνέδεσε το όνομά αυτό με το ΒΔ παρεκκλήσι και την προσωπογραφία και τον τάφο του Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου, όπου οι κάτοικοι τον αποκαλούσαν αφέντη, η ίδια πιστεύει πως πρόκειται για λαϊκή ονομασία.²⁵⁷ Η ίδρυση του ναού οφείλεται στον πρωτοσύγκελο Πελοποννήσου Παχώμιο. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού συγκαταλέγεται στον τύπο του Μυστρά ή αλλιώς μεικτό τύπο (Mistratypus) και αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμά του. Ο ναός είναι διώροφος, στο ισόγειο χρησιμοποιήθηκε ο τύπος της βασιλικής, ενώ στον όροφο ο εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλο. Εξωτερικά στα δύο άκρα του νάρθηκα τοποθετήθηκαν διώροφα παρεκκλήσια ενώ στις τρεις πλευρές του ναού υπάρχουν στοές. Ο αρχιτεκτονικός

²⁵⁵G. Millet 1899, 121

²⁵⁶ Χατζηδάκης 2005, 51. Παπαμαστοράκης 1997, 288.

²⁵⁷ Ετζέογλου 2013, 37.

τύπος του ναού αποτέλεσε έμπνευση και για άλλους ναούς της περιοχής του Μυστρά όπως η Αγία Σοφία και η Παντάνασσα.²⁵⁸

Στον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού αποτυπώνεται η ποιότητα και το ήθος της αριστοκρατικής τέχνης της Κωνσταντινούπολης. Χρονολογείται στο 1320. Ο ναός εξαιτίας του αρχιτεκτονικού του τύπου δημιουργεί ποικιλία χώρων, έτσι διευκόλυνε την δημιουργία χωριστών εικονογραφικών ενοτήτων. Στους πλάγιους τοίχους του ισογείου παριστάνονταν ολόσωμοι άγιοι σε καθένα διαμέρισμα, Άγιοι εικονίζονται και στα τόξα. Στο βήμα του ναού εικονίζονται οι Ιεράρχες παραταγμένοι σε διπλή σειρά, ενώ ακριβώς πάνω από τους ιεράρχες εικονίζονται τα θέματα του λειτουργικού, όπως η κοινωνία των Αποστόλων. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Θεοτόκος. Στις επιφάνειες των καμάρων του υπερώου αναπτύσσονται οι σκηνές του ευαγγελικού κύκλου ενώ εικονίζονται επίσης και οι εβδομήκοντα απόστολοι. Στην καμάρα του Ιερού εικονίζονται σκηνές όπως η Ανάληψη, η Απιστία του Θωμά και η εμφάνιση του Χριστού στους ένδεκα αποστόλους. Πάνω από την είσοδο του ναού εικονίζεται η Παναγία, Ζωοδόχος Πηγή στον τύπο της Βλαχερνίτισσας έχοντας δεξιά κι αριστερά της τον Ιωακείμ και την Άννα. Τέλος στο ισόγειο του νάρθηκα εικονίζεται ο αγιολογικός κύκλος, όπως και οι παραστάσεις από τα θαύματα του Χριστού ενώ στο υπερώο του νάρθηκα δεσπόζει η Παναγία Βρεφοκρατούσα σε στάση δέησης.²⁵⁹ Τα παρεκκλήσια του νάρθηκα κοσμούνται με τοιχογραφίες που σχετίζονται με τον κτήτορα και ηγούμενο Παχώμιο. Συγκεκριμένα στο ΒΔ παρεκκλήσι βρίσκονται δύο τάφοι, ο τάφος της δυτικής πλευράς, ανήκει στον ηγούμενο Παχώμιο ενώ ο τάφος της βόρειας πλευράς, στον δεσπότη Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο. Ο ζωγραφικός διάκοσμος ταυτίζεται με τις ταφές. Στην δυτική πλευρά εικονίζεται ο ηγούμενος Παχώμιος να προσφέρει ομοίωμα του ναού στην Θεοτόκο Οδηγήτρια, εδώ δεν σώζεται η επιγραφή. Στην βόρεια πλευρά εικονίζεται ο Θεοδώρητος μοναχός (Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος) σε επιτύμβια τοιχογραφία με ενδυμασία δεσπότη αλλά και ενδυμασία μοναχού. Η τοιχογραφία συνοδεύεται από επιγραφή. Όσο αφορά την χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο παρεκκλήσι δεν μπορεί να δοθεί μια σαφή απάντηση. Τέλος στο ΝΔ παρεκκλήσι εικονίζεται ο Χριστός σε δόξα περιστοιχισμένος από τέσσερις αγγέλους οι οποίοι κρατούν χρυσόβουλα, σύμβολο κατοχυρώσεως των δικαιωμάτων της Μονής.²⁶⁰

Βιβλιογραφία: Ετζέογλου 2013, 37, Τάντσης 2014, 181. Χατζηδάκης 2005, 56, 59-62, Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2003, 47-48.

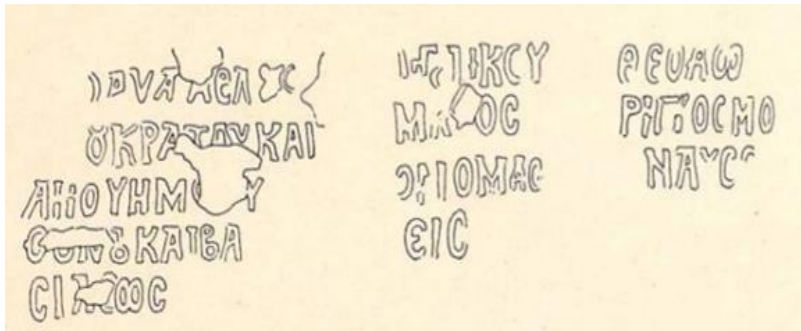
²⁵⁸ Τάντσης 2014, 181. Χατζηδάκης 2005, 56.

²⁵⁹ Χατζηδάκης 2005, 59- 62

²⁶⁰ Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2003, 47-48.

Η επιγραφή του ναού

Η επιγραφή

Εικ.20. Η επιγραφή που βρίσκεται στο ΒΔ παρεκκλήσι.

βιβλιογραφία: Millet, 1899, 119

Μεταγραφή

*Ο αυτάδελφος του κραταιού και αγίου ημών αυθέντου και βασιλέως
διά του αγγελικού σχήματος μετονομασθείς Θεοδώρητος μοναχός²⁶¹*

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Συνοδεύει μια τοιχογραφία η οποία αποτελεί διπλή προσωπογραφία του θανόντα.

Μορφή και γραφή: Η επιγραφή είναι γραμμένη με κεφαλαία γράμματα.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1407

Θέση στο ναό: Η επιγραφή βρίσκεται στο ΒΔ παρεκκλήσι και συγκεκριμένα στο βόρειο τοίχο πάνω από τον τάφο.

Περιγραφή: Η επιγραφή δεν σώζεται σε καλή κατάσταση αφού έχει υποστεί φθορές. Αποτελεί μέρος της τοιχογραφίας.

Σχόλια: Στην γραπτή επιγραφή γίνεται αναφορά στο όνομα *Θεοδώρητος* (στ.2), το οποίο όνομα ταυτίζεται με τον δεσπότη Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο (1384 - 1407) και αποτυπώνεται και στην επιτύμβια τοιχογραφία, από την μια με ενδυμασία μοναχού και από την άλλη με ενδυμασία δεσπότη. Ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος, αποτέλεσε τον πρώτο δεσπότη που ανέλαβε καθήκοντα κατά την δυναστεία των Παλαιολόγων. Ο Θεόδωρος ετάφη στο παρεκκλήσι το 1407 ως *Θεοδώρητος μοναχός* ως μοναχός δηλαδή. Η λέξη *αυθέντου* (στ.1) ταυτίζεται με την λέξη «αυθέντης» δηλαδή αφέντης του Μορέως και αναφέρεται στον Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο

²⁶¹ G. Millet 1899, 119

που διετέλεσε δεσπότης. Σύμφωνα με τον Struck αυτή ακριβώς η λέξη ήταν η αφορμή για την λαϊκή ονομασία του ναού σε Αφεντικό και αυτό διότι μπαίνοντας οι πιστοί στο παρεκκλήσι, θεωρούσαν πως είναι μνημείο στο οποίο έχει ταφεί ο αφέντης δηλαδή το αφεντικό.²⁶²

Η γραπτή επιγραφή συνοδεύει την τοιχογραφία του Θεοδώρου ή Θεοδώρητου. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος απεικονίζεται ως δεσπότης με την κοσμική ενδυμασία και ως μοναχός Θεοδώρητος. Η πρακτική των δύο υποστάσεων συναντάται από τον 11^ο αιώνα και αφορά κυρίως αυτοκράτορες. Η μια απεικόνιση αφορά την κοσμική κοινωνία ενώ η άλλη τον μοναχισμό με την εξασφάλιση μιας θέσης στον Παράδεισο.²⁶³ Αντίστοιχη τοιχογραφία με συνοδεία επιγραφής συναντάται και στο παρεκκλήσι του Αη Γιαννάκη στον Μυστρά. Με δωρήτρια την μοναχή Καληνίκη να απεικονίζεται δεξιά της Παναγίας ενώ αριστερά με κοσμική ενδυμασία να απεικονίζεται ως Άννα Λασκαρίνα.²⁶⁴

Βιβλιογραφία: G. Millet 1899, 119, Ετζέογλου 2013, 37.

10. Άγιος Γεώργιος, Κίττα, Μέσα Μάνη Λακωνίας (1321/22)

Ο ναός

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου δομικού καμαροσκέπαστου. Στη δυτική πλευρά του οικοδομήθηκε νάρθηκας ενώ το εσωτερικό του ναού ενισχύθηκε με μια επιπλέον ζώνη. Όσο αφορά στην τοιχοποιία, στο κατώτερο μέρος των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν αλάξεντοι λίθοι ενώ στις γωνίες ελαφρώς λαξευμένοι. Το ανώτερο αποτελείται κυρίως από αργολιθοδομή, με πηλοκονίαμα. Η είσοδος βρίσκεται στα δυτικά του νάρθηκα ενώ σε δεύτερη φάση κατασκευάστηκε μια δεύτερη είσοδος στα νότια. Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κτιστό τέμπλο.²⁶⁵

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού ταυτίζεται και ακολουθεί το εικονογραφικό πρόγραμμα της Παλαιολόγιας περιόδου για τους ναούς της περιοχής. Δεν λείπουν δηλαδή εικονογραφικά θέματα από τον βίο του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, Αγίου Γεωργίου αλλά και από τον Χριστολογικό κύκλο. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας απεικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Ενώ δεν λείπει και από τον ναό αυτό η σκηνή του Μελισμού. Ο εικονογραφικός Χριστολογικός κύκλος εικονίζεται στον νάρθηκα και στον κυρίως ναό. Οι παραστάσεις της Γέννησης, της Βαιοφόρου, της Υπαπαντής και της Εις Άδου κάθοδος καλύπτουν την καμάρα του κυρίως ναού ενώ η σκηνή της Ανάληψης την καμάρα του Ιερού.

²⁶² Ετζέογλου 2013, 37.

²⁶³ Παπαμαστοράκης 1997, 298

²⁶⁴ Δρανδάκης 1989, 78.

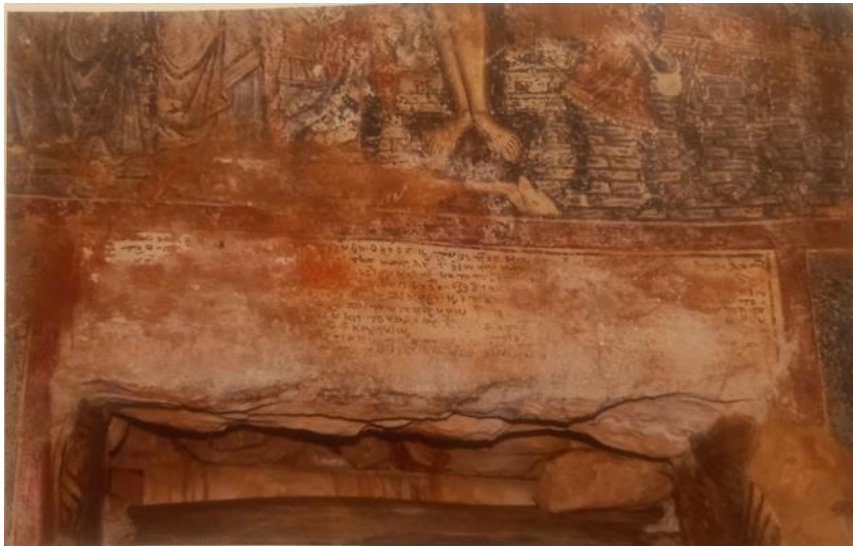
²⁶⁵ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 213-214. Κατσαφάδος 2016, 65.

Στον νάρθηκα και συγκεκριμένα στην καμάρα εικονίζονται οι σκηνές της Μεταμόρφωσης και της Έγερσης του Λαζάρου, ενώ φαίνεται πως εικονίζονται άλλες δύο σκηνές που όμως δεν βρίσκονται σε καλή κατάσταση και είναι πιθανόν να είναι η σκηνή του Ευαγγελισμού και ο Θρήνος. Στον κυρίως ναό και συγκεκριμένα στην δυτική πλευρά εικονίζεται η Σταύρωση. Η σκηνή του Μυστικού Δείπνου εικονίζεται στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα πάνω από το θύρωμα. Στο κτιστό τέμπλο, στην Βόρεια πλευρά του εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, ενώ στο ανατολικό ο Χριστός ένθρονος.²⁶⁶

Σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου εικονίζονται στην δυτική πλευρά του κυρίως ναού και στην καμάρα του νάρθηκα, με την απεικόνιση της σκηνής του μαρτυρίου με τον τροχό και της σκηνής του Αγίου Γεωργίου μπροστά στον ηγεμόνα και της μαστίγωσής του. Ο επώνυμος Άγιος Γεώργιος εικονίζεται έφιππος στον βόρειο τοίχο ανατολικά του τέμπλου και δίπλα του ολόσωμος ο προφήτης Ηλίας. Οι παραστάσεις του νάρθηκα δεν βρίσκονται σε καλή κατάσταση όμως διακρίνονται η Παναγία Βρεφοκρατούσα ένθρονη, ο Άγιος Γεώργιος έφιππος με επιγραφή αδιάγνωστη και η μορφή του Αγίου Νικολάου. Ως προς την τεχνοτροπία εντοπίζονται διάφορες, διακρίνεται ο ζωγράφος ο οποίος αναφέρεται και στην επιγραφή και ο βοηθός του.²⁶⁷

Βιβλιογραφία: Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 213- 216 Κατσαφάδος 2016, 65.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.21. Η κτητορική επιγραφή.

Βιβλιογραφία: Κατσαφάδος 2016, 66, εικ.30.

²⁶⁶ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 214.

²⁶⁷ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 215-216.

Μεταγραφή

+ ηκοδομηθη εκ βαθρων κ(αι) ιστορίνθη . ο θήοσ . κ(αι) πάνσεπτος ναοσ .
[του αΓ(ιου) κ(αι) ενδοξου μεγαλομαρ
τηρο(σ) τροπαιοφορου Γεωργίου . επι της βασιλή(ασ)των θεωσταιμενων
[Βασιλαι(ων) κυρ ανδρονικου . ανδρο
νηκου και αρχιερατεβοντο(σ) του κυρ νικολαου . εισ τη τοποθεσιαν . της
[μαρασησ δια συνερΓίασ κόπου κ(αι)
μόχθου των κληρονόμων του караβα . ηοσ του φηληππου ιεροδιακόνου του
[κοντ --- συν τι συμβήου αυτου

5 κ(αι)των τεκνων κ(αι) ηοσ του Δημητρίου ιεριδ(ιακονου) του περΔικάρη.

[και επιδωμεν το προσοδιον μας ηστιδιαν ειστη Γο
(νικην) [ε.γ] ωρά . οσπίτια Γηστέρνηα χ(ωρά)φ(ια) τε και
[δενδρι(α) αμπεληα . οσάντο(σ)κ(αί)
[ε.γ] Δια . ν εστι . του Καληάρχου + ηστοριθ(η) δια χηρο(σ)... του
ιστοριοΓραφου . κ(αι) θεω
[ε.γ] ησ σται [ε.γ] αρχ(οντα) του Καραβα Δοσιου μηνή φαιβρουαριου ΙΕ ΚΔ'
έτουσ , ς ωλ
+ οστησ ο εΔουλέβη των τε αρΓιον . κ(αι) τρή το πράγμα . ήνα Δουλεβη
εισ τον αΓ(ιου)

10 νικόλαον μραν . έτι και το πατρικων μου κτημα αόκνωσ. Κ β ²⁶⁸

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Είναι δεκάστιχη με αρκετά συμπιλήματα και συντομογραφίες.²⁶⁹

Μορφή και γραφή: μικρογράμματη επιγραφή.

Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1321

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στην δυτική πλευρά του κυρίως ναού και συγκεκριμένα πάνω από το θύρωμα προς το νάρθηκα.

²⁶⁸ Κατσαφάδος 2016, 67και 69.

²⁶⁹ Σύμφωνα με τις Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη(2008, 216)η επιγραφή αποτελείται από εννέα στίχους ενώ σύμφωνα με τον Κατσαφάδο, Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη, η επιγραφή αποτελείται από δέκα στίχους

Περιγραφή: Ορίζεται σε μαύρο πλαίσιο και είναι γραμμένη με μαύρα μικρά γράμματα πάνω σε ωχρόλευκο βάθος. Το κείμενο της επιγραφής έχει υποστεί αρκετές φθορές, παρόλα αυτά μπορεί να ξεχωρίσει κανείς το απλό και ζωντανό ύφος της που ξεφεύγει από το αυστηρό και τυπικό ύφος των επιγραφών.²⁷⁰

Σχόλια: Ο πρώτος στίχος ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+) ενώ για την οικοδόμηση και τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού χρησιμοποιούνται οι λέξεις *ηκοδομηθη εκ βαθρων κ(αι) ιστορίνθη* δηλαδή ανοικοδομήθηκε και ανιστορήθηκε. Στην συνέχεια του πρώτου και στον δεύτερο στίχο γίνεται αναφορά στον Άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, *του αΓ(ιου) κ(αι) ενδοξου μεγαλομαρτηρο(σ) τροπαιοφορου Γεωργίου*, ενώ παρακάτω παρατίθενται τα ονόματα των δυο βασιλέων Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και του εγγονού του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, στα χρόνια της βασιλείας των οποίων οικοδομήθηκε ο ναός. Τα ονόματα των δύο βασιλέων εντοπίζονται και στην κτητορική επιγραφή του ναού της Παναγιάς Φανερωμένης στον Δρύαλο.²⁷¹ Οι δύο βασιλείς συμβασίλευσαν από το 1314 έως και το 1328. Στον δεύτερο στίχο χρησιμοποιείται η λέξη *θεωσταιμενων*, λέξη που δεν έχει χρησιμοποιηθεί σε άλλη επιγραφή,²⁷² η οποία συνοδεύει τα ονόματα των δύο αυτοκρατόρων. Παρόμοιας σημασίας πρόταση συναντάται και στην επιγραφή του ναού της Φανερωμένης *των εκ Θ(εο)ύ [ε]στεμμέν(ου)* (τέταρτο στίχο)²⁷³

Στον τρίτο στίχο και μετά την αναφορά των δύο αυτοκρατορικών ονομάτων, αναγράφεται το όνομα και ο τίτλος ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου *αρχιερατεβοντο(σ) του κυρ νικολαου*, το όνομα του οποίου φαίνεται πως αναφέρεται και στην επιγραφή του ναού της Φανερωμένης. Ο Νικόλαος όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ήταν ή επίσκοπος Μαΐνης ή μητροπολίτης Μονεμβασίας.²⁷⁴ Στην συνέχεια του τρίτου στίχου *εισ τη τοποθεσιαν . της μαρασησ*, γίνεται αναφορά στην περιοχή οικοδόμησης του ναού²⁷⁵ η οποία ταυτίζεται με την λέξη *μαρασησ*. Η περιοχή Μαράση βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού της Αγίας Πελαγίας.²⁷⁶

Στον τέταρτο στίχο οι λέξεις στην αρχή του στίχου είναι δυσανάγνωστες διότι έχουν καλυφθεί από επίχρισμα καφέ χρώματος. Ο Π. Κατσαφάδος επιχείρησε να μεταγράψει αυτές τις λέξεις *μόχθου των κληρονόμων*, έτσι αντί για την λέξη εξόδων τοποθέτησε την λέξη *μόχθου* διότι στην επιγραφή δεν γίνεται αναφορά σε χρηματικά ποσά.²⁷⁷ Στον ίδιο στίχο γίνεται αναφορά στο

²⁷⁰ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 216 και Κατσαφάδος 2016, 79.

²⁷¹ Βλ. Παραπάνω σ. 24

²⁷² Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 216.

²⁷³ Βλ. Παραπάνω σ.22

²⁷⁴ Βλ. παραπάνω σ.22, 24

²⁷⁵ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 217.

²⁷⁶ Κατσαφάδος 2016, 70.

²⁷⁷ Κατσαφάδος 2016, υποσημ. 89 σ. 69.

τοπωνύμιο του *Καραβα*, δηλαδή στον οικισμό Καραβά Κούνου, από τον οποίο ενδεχομένως να κατάγονταν οι δωρητές.

Στους επόμενους στίχους (4ο, 5ο, 7ο) παρατίθενται τα ονόματα των δωρητών, ονόματα όπως *φηληππου, περΔικάρι, Καληάρχου* με τα αξιώματά τους, διάκονοι, αλλά και τις δωρεές τους, χωράφια, αμπέλια, δέντρα.²⁷⁸

Στον έβδομο και όγδοο στίχο γίνεται αναφορά στον αγιογράφο – ζωγράφο του ναού, + *ηστοριθ(η) δια χηρο(σ)... του ιστοριοΓραφου . κ(αι) θεω [ε.γ] ησ σται [ε.γ] αρχ(οντα) του Καραβα Δοσιου*. Εδώ υπάρχει μια δυσκολία στο όνομα που αναγράφεται, σύμφωνα με τις Ρ. Ετζέογλου - Χ. Κωνσταντινίδη το όνομα του είναι (Θεο)δόσιος είναι ένας ζωγράφος που δεν συναντάται σε άλλη επιγραφή, άγνωστος.²⁷⁹ Αντίθετα, σύμφωνα με τον Π.Κατσαφάδο, το πρόβλημα στο όνομα εντοπίζεται στο σύνδεσμο “και” ανάμεσα στις λέξεις ιστοριογράφος και στο όνομα, *ιστοριοΓραφου . κ(αι) θεω [ε.γ] ησ σται [ε.γ] αρχ(οντα) του Καραβα*.²⁸⁰ Στον στίχο αυτό παρατηρείται και η αναφορά σε ένα πρόσωπο το οποίο ταυτίζεται με κάποιον επιφανή άρχοντα της περιοχής του Καραβά, σύμφωνα με τον Π.Κατσαφάδο ενδεχομένως το όνομα Θεοδόσιος να ταυτίζεται με τον άρχοντα αυτόν και όχι με τον αγιογράφο.²⁸¹ Στο τέλος του όγδοου στίχου αναγράφεται η χρονολογία ολοκλήρωσης των τοιχογραφιών, *μηνή φαιβρουαριου ΙΕ ΚΔ' έτους , ς ωλ*, μήνας Φεβρουάριος και το έτος 1321. Παρά την φθορά η χρονολογία είναι η σωστή διότι ταυτίζεται με την συμβασιλεία των δυο αυτοκρατόρων.²⁸²

Η Αφιερωματική επιγραφή μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τους δωρητές, την καταγωγή τους, τα περιουσιακά στοιχεία που προσέφεραν στο ναό, αλλά και το όνομα του αγιογράφου ή νέος επιφανούς άρχοντα της περιοχής. Σημαντικό στοιχείο της επιγραφής αποτελεί η αναφορά στα ονόματα των συναυτοκρατόρων Ανδρονίκου Β και Ανδρονίκου Γ Παλαιολόγου, στοιχείο που παρατηρούμε και στο ναό της Φανερωμένης.

Βιβλιογραφία: Κατσαφάδος 2016, 67, 69,70,71,79, 80 Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 216, 217, 218.

11. Άγιος Γεώργιος Οίτυλος, Λακωνίας (1331/1332)

Ο ναός

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στην Ανατολική Μάνη στην περιοχή του Οιτύλου.

²⁷⁸ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 218.

²⁷⁹ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 218.

²⁸⁰ Κατσαφάδος 2016, 71.

²⁸¹ Κατσαφάδος 2016, 71.

²⁸² Κατσαφάδος 2016, 80.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού είναι απλός καμαροσκέπαστος, ο οποίος οικοδομήθηκε στα θεμέλια ενός παλαιότερου ναού. Παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδόμηση του ναού, όπως στο ανώφλι εσωτερικά αλλά και στην Αγία Τράπεζα με κίονας και κιονόκρανο. Στο εσωτερικό του ναού σώζεται κτιστό τέμπλο, ενώ η αγίδα του ιερού έχει ημικυκλικό σχήμα.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού με το εικονογραφικό πρόγραμμα πρέπει να πραγματοποιήθηκαν σε μεταγενέστερη φάση. Στο τύμπανο του ανατολικού τοίχου εικονίζεται η σκηνή του Αγίου Μανδηλίου. Στο τεταρτοσφαίριο της αγίδας εικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο Βλαχερνίτισσας ενώ παρακάτω παρατηρούνται σκηνές από την θεία λειτουργία και την κοινωνία των Αποστόλων. Στην πρόθεση απεικονίζεται η σκηνή της Άκρα Ταπείνωσης η οποία συνοδεύεται από επιγραφή. Από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού δε λείπουν ο Παντοκράτορας στο κέντρο της καμάρας αλλά και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ολόσωμος απέναντι από την θύρα. Οι Ιεράρχες όπως ο Μέγας Βασίλειος αλλά και ο Άγιος Κωνσταντίνος και η Αγία Ελένη. Το κτιστό τέμπλο του ναού φέρει μεταγενέστερης περιόδου τοιχογραφίες όπως η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα αλλά και η βάπτιση του Χριστού²⁸³

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1967, 138- 139 και υποσημ. 3.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.22. Η επιγραφή στο ανώφλι της νότιας εισόδου του ναού.

βιβλιογραφία: Δρανδάκης 1967, ΠΙΝ.17β

Μεταγραφή

²⁸³ Δρανδάκης 1967, 138- 139 , υποσημ. 3.

*B(οι) + Έτη ,ζωμ'. + Επεί βασιλείας Ανδρονίκου του υ[ί]ου [Κυρ]ου
Μιχαήλ του Παλαιολόγου
τυλ(ον) και θειωτάτου σευαστου τζάσι των Μεληγγων κυρ Κωνσταντί
νου του Σπανί + Και κυρ Λαριγκα του Σ
λαβούρι και Άννης. + Άγιε Γεώργιε σκέπε τους συστή
σοντα(ς) και ανακαινύσοντα(ς)τον θειον σου ναόν.*

4 *Μύσθητη κ[αι] του δουλου σου Σεβαστιανο[ύ] νομ[οι]κου του
Κοπωγί κ[αι]της συμβίας αυτού Ελεύνης Αμήν. +²⁸⁴*

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Ύλη: λίθος, μάρμαρο ορθογώνιου σχήματος 103 x 9,2.

Τεχνική κατασκευής: εγχάρακτη

Σύνθεση: Η επιγραφή είναι τετράστιχη με μήκος 90,7 εκ.

Μορφή και γραφή: Αποδίδεται με κεφαλαία γράμματα ύψους 15 με 11 χιλιοστά κάτι που φανερώνει πως τα γράμματα μικραίνουν εξαιτίας της έλλειψης χώρου στην επέκταση του κειμένου. Τα γράμματα στον τέταρτο στίχο στο κάτω μέρος τους έχουν υποστεί φθορά.

Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1331/2

Θέση στο ναό: Η επιγραφή βρίσκεται στο ανώφλι της νότιας εισόδου του ναού.

Περιγραφή: Σύμφωνα με τους Le Bas και Kirchhoff ενδεχομένως η επιγραφή να μην περιβάλλονταν από πλαίσιο γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε ορθογώνιο μάρμαρο.²⁸⁵ το μάρμαρο έχει υποστεί φθορά, μιας και φέρει δυο λοξές ρωγμές που περνούν και πάνω από κάποια γράμματα της επιγραφής. Τέλος στις δυο πλευρές της φέρει επίχρισμα από ασβέστη.²⁸⁶ Σύμφωνα με τον Kirchhoff, η επιγραφή ανήκει στην κατηγορία των επιτάφιων και ανάγεται στους μεταγενεστέρους βυζαντινούς χρόνους.²⁸⁷

Σχόλια: Στον πρώτο στίχο της επιγραφής αναγράφεται η χρονολογία, κάτι που συναντάται σπάνια σε επιγραφές, + Έτη,ζωμ'. Το έτος ισοδυναμεί με το 1331/2 και ταυτίζεται με την ανακαίνιση του ναού όπως μαρτυρά και ο τρίτος στίχος *συστήσοντα(ς) και ανακαινύσοντα(ς)*. Επίσης το έτος ταυτίζεται και με την βασιλεία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου

²⁸⁴ Αβραμέα 1974, 293.

²⁸⁵ Δρανδάκης 1967, 139 υποσ. 6.

²⁸⁶ Αβραμέα 1974, 292-293.

²⁸⁷ Αβραμέα 1974, 292.

όπως φαίνεται και στην συνέχεια του πρώτου στίχου, ο οποίος ήταν γιός του Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου, *Ανδρονίκου του υ[ί]ου [Κυρ]ου Μιχαήλ του Παλαιολόγου*.

Στον δεύτερο στίχο χρησιμοποιείται η λέξη *θειωτάτου*, λέξη που εξαιτίας του συνδέσμου και αλλά και της σύνταξης του κειμένου δεν προσδιορίζει τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ', όπως και θα έπρεπε, αλλά τον αναφερόμενο παρακάτω *τζάσι των Μεληγγων κυρ Κωνσταντίνου του Σπανί*.²⁸⁸ Στην επιγραφή παρατηρείται πως ο Κωνσταντίνος Σπανής φέρει τον τίτλο του *σευαστου* (σεβαστού), ο τίτλος αυτός δίνεται στους αρχηγούς των ξένων εθνικών ομάδων οι οποίες εγκαταστάθηκαν στην βυζαντινή αυτοκρατορία και αφομοιώθηκαν. Ο τίτλος αυτός σε συνδυασμό με το αξίωμα *τζάσις* ταυτίζεται με τους στρατιωτικούς αρχηγούς που είχαν στρατιωτική αλλά και πολιτική δικαιοδοσία. Το αξίωμα του *τζάσι* ή αλλιώς *τζαούσι* εμφανίζεται τον 12^ο αιώνα και ταυτίζεται με την στρατιωτική και διοικητική οργάνωση επαρχιών με βασικό καθήκον την προστασία των περιοχών αυτών.²⁸⁹ Ένω οι Μεληγγοί αποτελούν σλαβικό φύλο το οποίο εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Ταυγέτου.²⁹⁰ Για τον *τζάσι Κωνσταντίνο Σπανή* γίνεται αναφορά και σε μια ακόμα επιγραφή (1337/1338) στον Άγιο Νικόλαο στο Καμπινάρι της Πλάτσας.²⁹¹

Στον τρίτο και τέταρτο στίχο γίνεται αναφορά στα ονόματα που βοήθησαν στην ανακαίνιση του ναού του Αγίου Γεωργίου. Στον τρίτο στίχο αναγράφεται το όνομα του *κυρ Λαριγκα του Σλαβούρι* και της *Άννης*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως δεν προσδιορίζεται το είδος της σχέσης μεταξύ τους και αποτελεί το μοναδικό ίσως παράδειγμα στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο., στο οποίο δεν παρουσιάζεται το είδος σχέσης του πρώτου ανδρικού ονόματος με το δεύτερο γυναικείο, ενδεχομένως να πρόκειται για συνεργασία. Ενώ στον τέταρτο και τελευταίο στίχο αναγράφεται το όνομα του *Σεβαστιανο[ύ] νομ[οι]κου του Κοπωγί κ[αι]της συμβίας αυτού Ελεύνης*. Το πατρώνυμο Κοπωγίς έχει σλάβικη καταγωγή, εδώ παρατηρείται πως φέρει τον τίτλο του νομικού, τίτλος που ταυτίζεται με τον συμβολαιογράφο ή τον εξομολογητή. Παρατηρείται λοιπόν πως τα βαπτιστικά τους ονόματα είναι ελληνικά σε αντίθεση με τα επώνυμά τους που έχουν σλάβικη καταγωγή.²⁹²

Η επιγραφή χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στο έτος ανακαίνισης του ναού, αλλά και στον αυτοκράτορα που κυβερνούσε εκείνη την περίοδο, Ανδρόνικο Β, όπως και στον *τζάσι Κωνσταντίνο Σπανή*. Στο δεύτερο μέρος γίνεται αναφορά στα ονόματα των χορηγών της ανακαίνισης του ναού. Σύμφωνα με την Α. Αβραμέα ο σύνδεσμος και

²⁸⁸ Αβραμέα 1974, 294.

²⁸⁹ Bartusis 1989, 195- 197.

²⁹⁰ Αβραμέα 1974, 29.

²⁹¹ Αβραμέα 1974, 296.

²⁹² Αβραμέα 1974, 299-300.

ανάμεσα στα ονόματα του Κωνσταντίνου Σπανή και του Λαριγκά, οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο τζάσις αποτελούσε κι αυτός χορηγό του ναού του Αγίου Γεωργίου.²⁹³ Τέλος το τρίτο μέρος της επιγραφής αναφέρεται στη επίκληση, *Μύσθητη*, των χορηγών προς τον Άγιο Γεώργιο με σκοπό την προστασία τους.

Βιβλιογραφία: Αβραμέα 1974, 29, 292 – 296, 299, 300, Δρανδάκης 1967, 139 υποσ. 6, Bartusis 1989, 195- 197.

12. Ναός Αγίου Γεωργίου, χωριό Λογκανίκος, Λακωνίας (1374/5)

Ο ναός

Ο ναός του αγίου Γεωργίου βρίσκεται βόρεια του χωριού Λογκανίκου στην περιοχή της Λακωνίας, αποτελεί τον μεγαλύτερο από τους ναούς της περιοχής και τον μοναδικό με κτητορική επιγραφή.²⁹⁴

Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της μονόκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής, φέρει ορθογώνιο σχήμα ενώ στα ανατολικά φέρει ημικυκλική αψίδα. Ο ναός έχει δύο θύρες μια στα νότια και μια στα δυτικά, ενώ η οροφή του είναι θολωτή. Το τέμπλο του ναού είναι κτιστό.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος είναι κατάγραφος με αξιόλογες τοιχογραφίες. Η διάταξη των τοιχογραφιών απλώνεται σε ζώνες. Η κατώτερη ζώνη περιλαμβάνει ολόσωμους μετωπικούς αγίους, η μεσαία σκηνές του Χριστολογικού και θεομητορικού κύκλου, αλλά και σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου που αποτελεί και τον άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός. Η ανώτερη ζώνη έχει καταστραφεί. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Από τις σκηνές του θεομητορικού κύκλου δεν λείπουν η Γέννηση της Θεοτόκου, τα Εισόδια, ενώ στην είσοδο του νάρθηκα εικονίζεται η σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου όπως και ολόσωμες γυναίκες αγίες. Στην βόρεια πλευρά του ναού εικονίζονται ολόσωμοι στρατιωτικοί άγιοι. Στον κυρίως ναό μια ολόκληρη ζώνη είναι αφιερωμένη στον Βίο του Αγίου Γεωργίου με σκηνές που απεικονίζουν το θαύμα του αγίου με τον δράκοντα, το μαρτύριό του, αλλά και τον αποκεφαλισμό και ενταφιασμό του. Τέλος δε λείπουν και οι σκηνές από τον Χριστολογικό κύκλο όπως η Σταύρωση, η Ανάσταση, η Έγερση

²⁹³ Αβραμέα 1974, 295.

²⁹⁴ Ορλάνδος 1938, 465.

του Λαζάρου, η Μεταμόρφωση και η Βάπτιση. Στο κτιστό τέμπλο του ναού παρατηρούνται πάνω από την ωραία Πύλη η σκηνή του Αγίου Μανδηλίου, ενώ δεξιά κι αριστερά των πεσσών η σκηνή του Χριστού Παντοκράτορα και η σκηνή της Παναγίας Παντάνασσας.²⁹⁵

Φαίνεται πως η απόδοση και τεχνοτροπία του ζωγραφικού διακόσμου έχει στοιχεία που την ταυτίζουν με την τέχνη του Μυστρά άρα και της Κωνσταντινούπολης, στοιχεία όπως η ρεαλιστική απεικόνιση των μορφών, η πλαστικότητα και η πλούσια χρωματική παλέτα.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος 1938, 465 – 478.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.23. Η επιγραφή στην θύρα της εισόδου.

βιβλιογραφία: Ορλάνδος, 1938, 479, εικ.14

Μεταγραφή

1 Ανηγέρθη εκ βάθρων και ηστορήθει ο πάνσεπτος και θείος ναός του αγίου και ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του τροπεοφόρου διά συνεργείας και εξόδου και πόθου πολλού παπά Βασιλείου ιερέος και νομικού του Κουρτέση και μητρός αυτού Μάρθας μοναχής και της συμβίου αυτού Άννης και των τέκνων αυτών Μαγδαληνής **5** μοναχής της αδελφής αυτού και σεβαστού Τζαούσιου Γεωργίου του Πελεκάση και της συμβίου αυτού και των τέκνων αυτών. Επει της βασιλείας των ευσεβεστάτων βασιλέων και φιλοχριστιανών Ιωάννου και Ελένης των Παλαιολόγων και των ευσεβών δεσποτών ημών Μανουήλ και Μαρίας των Καντακουζηνών. Έτους ς Ω ΠΓ' ²⁹⁶

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

²⁹⁵ Ορλάνδος 1938, 467 – 478.

²⁹⁶ Κουγέας 1933, 252.

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Αποτελείται από έξι στίχους. Το μέγεθος των γραμμών διαφέρει αφού μειώνεται στο κάτω μέρος της.

Μορφή και γραφή: Η γραφή είναι κεφαλαιογράμματη ενώ η χρονολογία αναγράφεται με μεγαλύτερου μεγέθους γράμματα.

Είδος επιγραφής: Κτητορική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1375

Θέση στο ναό: Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στην άνω πλευρά της θύρας της νότιας εισόδου.

Περιγραφή: Είναι γραμμένη σε ανοιχτό φόντο με σκούρα γράμματα.

Σχόλια: Αποτελεί επιγραφή που αναφέρεται σε συλλογική χορηγία με σκοπό την οικοδόμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου. Ο πρώτος στίχος με την πρόταση *Ανηγέρθη εκ βάθρων και ησπορήθει*, αναφέρεται στην οικοδόμηση και στην διακόσμηση του ναού, ενώ συνεχίζει κάνοντας αναφορά στον τιμώμενο άγιο στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός *αγίου και ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του τροπεοφόρου*. Στον δεύτερο στίχο με την χρήση των λέξεων *διά συνεργείας και εξόδου*, φαίνεται πως γίνεται αναφορά στην συλλογική χορηγία, ενώ από τον τρίτο στίχο και μετά παρατίθενται τα ονόματα των χορηγών. Πρώτο όνομα χορηγού είναι ο ιερέας Βασίλειος Κουρτέσης που φέρει και τον τίτλο του νομικού μαζί με την οικογένειά του, την μητέρα του Μάρθα η οποία είναι μοναχή χαρακτηριστικό εδώ είναι πως αναφέρεται πριν από την σύζυγο του χορηγού, την γυναίκα του Άννα, τα παιδιά του, αλλά και την αδελφή του Μαγδαληνή. Το αξίωμα του νομικού σχετίζεται με τον εκκλησιαστικό νομοκάνονα δηλαδή αυτόν που ασχολείται με τους νόμους της πολιτικής εξουσίας που όμως αφορούν εκκλησιαστικά ζητήματα,²⁹⁷ ταυτίζεται δηλαδή με τον συμβολαιογράφο ενώ σε κάποιες περιπτώσεις και με τον εξομολογητή.²⁹⁸

Ο δεύτερος χορηγός απαντά στο όνομα Γεώργιος Πελεκάσης ο οποίος αναφέρεται μαζί με την οικογένειά του, την σύζυγο και τα παιδιά του. Ο χορηγός αυτός συνοδεύεται από το αξίωμα του τζαούση. Σύμφωνα με τον Σ. Κουγέα ο τίτλος αυτός ταυτίζεται με τον φρούραρχο.²⁹⁹ Και οι δυο χορηγοί κατέχουν υψηλά αξιώματα γι' αυτό και ανήκουν ο ένας στην εκκλησιαστική άρχουσα τάξη και ο άλλος στην στρατιωτική και προφανώς αποτελούν μέλη της τοπικής αριστοκρατίας με σχέσεις με τον δεσπότη του Μυστρά Μανουήλ Καντακουζηνό, γι' αυτό και

²⁹⁷ Σουχλέρης 2010, 39-40.

²⁹⁸ Αβραμέα 1974, 299-300.

²⁹⁹ Κουγέας 1933, 252.

γίνεται αναφορά στο όνομά τους των ευσεβών δεσποτών ημών Μανουήλ και Μαρίας των Καντακουζηνών (στ.7-8).

Στο τέλος της επιγραφής παρατίθεται η χρονολογία η οποία και αντιστοιχεί στο 1375. Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο το έτος αυτό σχετίζεται με την κατασκευή του ζωγραφικού διακόσμου του ναού με χαρακτηριστικά που ταυτίζονται με την Παλαιολόγια τέχνη.³⁰⁰ Ενώ το έτος αυτό επιβεβαιώνεται και από τα ονόματα του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε Παλαιολόγου (1341-1391) και της συζύγου του Ελένης Καντακουζηνού αλλά και του αδερφού της και δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού και της συζύγου του Μαρίας.

Βιβλιογραφία: Κουγέας 1933, 252, Σουχλέρης 2010, 39-40, Ορλάνδος 1938, 481.

13. Παντάνασσα, Μυστρά Λακωνίας (1428)

Ο ναός

Η μόνη της Παντάνασσας βρίσκεται στην ανατολική πλάγια του βουνού. Κτήτωρ του ναού ήταν ο Ιωάννης Φραγκόπουλος κάτι που επιβεβαιώνεται και από την κτητορική επιγραφή που θα μελετηθεί παρακάτω. Το όνομα Παντάνασσα χρησιμοποιείται συχνά στην εκκλησιαστική ποίηση και χαρακτηρίζει την Παναγία της Δέησης.³⁰¹ Πληροφορίες για την ίδρυση της Μονής παρέχεται από μια επιγραφή η οποία δεν σώθηκε αλλά αντέγραψε ο Γάλλος αρχαιοδίφης Μ. Fourmont και βρίσκονται στην Αγία Τράπεζα του ναού. Στην επιγραφή αναφέρονταν πως « τα εγκαίνια της βασιλικής και πατριαρχικής μονής της υπεραγίας Θεοτόκου της επονομαζόμενης Παντανάσσης» έγιναν το Σεπτέμβριο του 1428.³⁰²

Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα στο ισόγειο ενώ στον όροφο εγγεγραμμένη σταυροειδής πεντάτρουλη. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού θυμίζει τον τύπο του ναού της Οδηγήτριας – Αφεντικού τον λεγόμενο τύπο του Μυστρά ή αλλιώς μεικτό τύπο (Mistratypus). Είναι κτισμένη κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα με έντονες τις Φράγκικες επιδράσεις στο κωδωνοστάσιο και στην δυτική όψη. Η βόρεια και δυτική πλευρά περιβάλλεται από στοές από τις οποίες σώζεται μόνο η βόρεια. Τέλος ο τρούλος του ναού είναι νεότερος ενώ σώζονται ιχνη του παλαιότερου στην βόρεια πλευρά.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος σχετίζεται με τρεις ζωγράφους που εντάσσονται στην παλαιολόγια παράδοση και φέρουν ομοιότητες, στην τεχνοτροπία αλλά και εικονογραφία, με τους ναούς του Αφεντικού και της Περιβλέπτου. Ο αρχικός ζωγραφικός διάκοσμος (1430) διατηρείται σε καλή κατάσταση στον όροφο του ναού. Στις κυρτές επιφάνειες των κεραιών του σταυρού

³⁰⁰ Ορλάνδος 1938, 481.

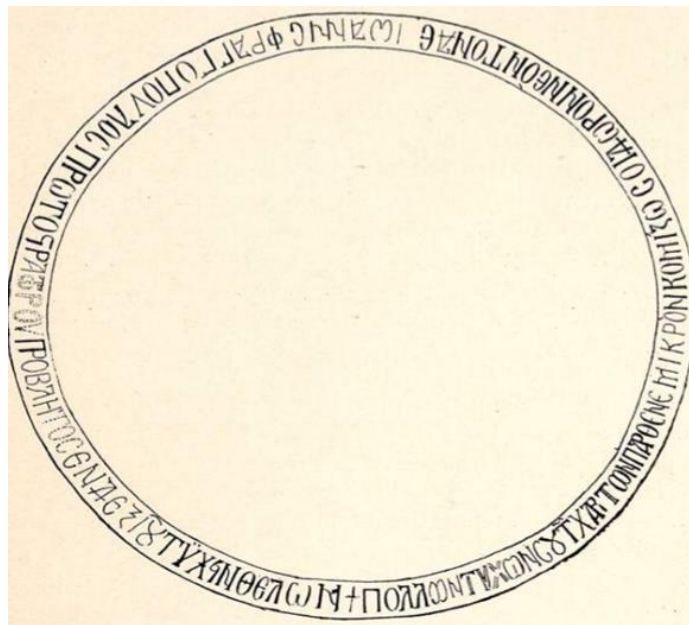
³⁰¹ Άσπρα-Βαρβαδάκη –Εμμανουήλ 2005, 36.

³⁰² Χατζηδάκης 2005, 96.

εικονίζεται ο κύκλος των εορτών με σκηνές από τον Ευαγγελισμό, την Γέννηση, την Βάπτιση, την Υπαπαντή, την Μεταμόρφωση, την Βαϊοφόρο και την Κάθοδο στον Άδη. Στην καμάρα του ιερού εικονίζεται η σκηνή της Ανάληψης και από κάτω η Πεντηκοστή. Ευαγγελικές σκηνές δευτερεύουσες κυρίως, εικονίζονται στα τύμπανα των κεραιών των τόξων ενώ οι ευαγγελιστές εικονίζονται στα σφαιρικά τρίγωνα. Στο ιερό εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη με δυο αρχάγγελους και από κάτω οι μορφές του Ιωακείμ και την Άννας. Από τον αρχικό ζωγραφικό διάκοσμο δε λείπουν μορφές όπως προφήτες, οι 70 απόστολοι και πατριάρχες. Αντίθετα στο ισόγειο το αρχικό στρώμα τοιχογραφιών καλύφθηκε από τοιχογραφίες του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Εδώ ο εικονογραφικό διάκοσμος αφορά σκηνές από τα θαύματα του Ιησού, το βίο της Παναγίας και του Προδρόμου ενώ στα πλάγια κλίτη, μεγάλο μέρος καταλαμβάνουν σκηνές που ταυτίζονται με τους εικοσιτέσσερις οίκους του Ακάθιστου Ύμνου.³⁰³

Βιβλιογραφία: Ασπρα-Βαρβαδάκη –Εμμανουήλ 2005, 36, Χατζηδάκης 2005, 96, 101, 102.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.24. Η επιγραφή στον τρούλο του ναού.

βιβλιογραφία: Millet 1899, 137

Μεταγραφή

+ πολλών τυχών σου των χαρίτων παρθένε
 μικρόν κομίζω σοι δώρον νεών τόνδε
 Ιωάννης Φραγγόπουλος πρωτοστράτωρ

³⁰³ Χατζηδάκης 2005, 101, 102.

*θεοπρόβλητος εν δεξιῶ τύχειν θέλων.*³⁰⁴

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: Είναι γραμμένη σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, σε κυκλική διάταξη.

Μορφή και γραφή: Είναι γραμμένη με κίτρινο και σκούρο κόκκινο χρώμα, ενώ το μέγεθος των γραμμμάτων είναι 050 μ.³⁰⁵

Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: Δεν υπάρχει σαφή χρονολόγηση.³⁰⁶

Θέση στο ναό: Η επιγραφή βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού και συγκεκριμένα στον τρούλο του δυτικού υπερώου γύρω από το στηθάριο της Θεοτόκου.

Περιγραφή: Φαίνεται πως έχει καταστραφεί και γι' αυτό διαβάζεται με δυσκολία.

Σχόλια: Η επιγραφή ανήκει στην κατηγορία των επιγραμμάτων. Η κατηγορία αυτή συναντάται κυρίως στην μεσοβυζαντινή περίοδο, ενώ φανερώνει το μορφωτικό και πνευματικό επίπεδο αφού γράφονταν από εξέχουσες προσωπικότητες.³⁰⁷ Αναφέρεται στον Ιωάννη Φραγκόπουλο (στ.3) το όνομα του σημαίνει ο γιός του Φράγκου. Το όνομα αυτό συναντάται αρκετές φορές κατά τον 11^ο αιώνα άλλωστε οι σχέσεις με τους Φράγκους ήταν στενές. Το όνομα έχει δυο ερμηνείες είτε δίνονταν σε αυτούς που είχαν λατινική καταγωγή, είτε σε αυτούς που ήταν υποταγμένοι στους Φράγκους.³⁰⁸ Στην συνέχεια γίνεται αναφορά στον τίτλο του αξιώματός του, *πρωτοστράτορος*. Οι πρωτοστράτορες ήταν ανώτεροι αξιωματούχοι του Βυζαντινού κράτους, οι οποίοι γίνονταν συχνά χορηγοί.³⁰⁹ Το αξίωμα αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά αξιώματα του Δεσποτάτου του Μυστρά, ενώ η θέση αυτή ήταν κληρονομικό προνόμιο.

Στον στίχο 1 η λέξη *χαρίτων* δηλαδή «χάρις» ερμηνεύεται σαν χάρισμα, δόξα, ευγένεια. Στον στίχο 4 χρησιμοποιείται η λέξη *θεοπρόβλητος*, λέξη που σημαίνει εκλεγμένος από τον Θεό και συναντάται από τον 5^ο αιώνα σε επιγραφές, συνήθως συνοδεύει τον αυτοκράτορα, όμως εδώ αναφέρεται στον Φραγκόπουλο κάτι που επιβεβαιώνει πως το πρόσωπο αυτό είχε εξέχουσα

³⁰⁴ Ασπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 29. Η μεταγραφή αυτή είναι η κοινώς αποδεκτή πλέον και δημοσιεύτηκε από τον Δ. Ζακυνθινό, ο οποίος βασίστηκε στην μεταγραφή του Ζησίου, 1953.

³⁰⁵ G. Millet 1899, 136

³⁰⁶ Τάντσης 2015, 271-272

³⁰⁷ Ασπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 29.

³⁰⁸ Ασπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 30

³⁰⁹ Ασπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 30.

θέση.³¹⁰ Στον στίχο 4, *εν δεξιῷ τύχειν θέλων*, η φράση ταυτίζεται με την επιθυμία του κτήτορα Ιωάννη Φραγκόπουλου αφού χρησιμοποιεί τη λέξη *θέλων*. Η έκφραση *εν δεξιῷ* ερμηνεύεται ως «εκ δεξιού» και σχετίζεται με την Καινή Διαθήκη όπου συναντάται αρκετές φορές καθώς αναφέρεται στην θέση που κατέχει ο Χριστός κατά την Ανάληψη. Άρα εδώ σχετίζεται με την θέση των θνητών στον Παράδεισο και την σωτηρία της ψυχής.³¹¹

Με βάση όλα τα παραπάνω η επιγραφή μας δίνει πληροφορίες για την προσωπικότητα του κτήτορα. Ο Ιωάννης Φραγκόπουλος κατείχε τίτλους και αξιώματα τα οποία απέκτησε εξαιτίας της αριστοκρατικής του καταγωγής αλλά και της Παναγιάς και ως ελάχιστο δείγμα της ευγνωμοσύνης του οικοδόμησε τον ναό αυτόν για να μπορέσει να εξασφαλίσει μια θέση στο Παράδεισο. Η μονή βέβαια δεν αποτέλεσε μόνο ένα αφιέρωμα στην Παναγία αλλά λογικά θα χρησιμοποιούνταν και ως μαυσωλείο του ίδιου του χορηγού κάτι που φαίνεται πως επιβεβαιώνεται από το εικονογραφικό πρόγραμμα. Με τον Ιωάννη Φραγκόπουλο συνδέεται το καθολικό της μονής, ενώ φαίνεται πως σώζονται μονογράμματά του μέσα στον ναό.³¹²

14. Ναός Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγία Ελεούσα , οικισμός Γεράκι, Λακωνίας (1431)

Ο ναός

Ο ναός βρίσκεται στην κάτω πλευρά του αναλήμματος της πύλης του κάστρου του Γερακίου, κοντά στην γειτονιά Β και αποτελούσε καθολικό μονής.³¹³ Σύμφωνα με τις επιγραφές οι κτήτορες του ναού φαίνεται πως ήταν οι εικονιζόμενοι ιερείς Δημήτριος Βούστηχας και Ροντάκιος ο Περιοδευτής. Είναι θολοσκεπής μονόκλιτη βασιλική, ο νάρθηκας είναι επίσης θολοσκεπής. Άξια αναφοράς είναι η είσοδος του ναού με πώρινο περιθύρωμα, διακοσμημένο με πέντε ταινίες με γεωμετρικά κοσμήματα. Για την τοιχοδομία του ναού χρησιμοποιήθηκαν αρχαία αλλά και βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη.³¹⁴

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού αποτελείται από τεχνοτροπικά στοιχεία διαφόρων εποχών, ολοκληρώθηκε όμως το 1430.³¹⁵ Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης στο ιερό απεικονίζεται η Βρεφοκρατούσα Παναγία Ένθρονη, ενώ παρακάτω στην αψίδα δίπλα και κάτω από το παράθυρο εικονίζεται ο Μελισμός, σε κακή βέβαια κατάσταση. Άγιοι εικονίζονται κυρίως στο νότιο τοίχο του ναού, όπως ο Άγιος Ρωμανός Μελωδός, ο Άγιος Βλάσιος Σεβαστείας, ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων. Αλλά και στο βόρειο τοίχο, ο Άγιος Εύπλος και ο Άγιος Στέφανος. Στην

³¹⁰ Άσπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 31.

³¹¹ Άσπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 31.

³¹² Άσπρα-Βαρβαδάκη – Εμμανουήλ 2005, 30, 31, 32.

³¹³ Παπαγεωργίου 2011, 144.

³¹⁴ Δημητροκάλλης 2005, 100.

³¹⁵ Σιμάτου- Χριστοδουλοπούλου 1991, 71 και Δημητροκαλής 2005, 102.

Βόρεια πλευρά του ιερού και συγκεκριμένα στην κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται η σκηνή της Άκρας ταπείνωσης, η σκηνή συνοδεύεται από Αφιερωματική επιγραφή.³¹⁶ Από τον ζωγραφικό διάκοσμο του ναού δε λείπει η σκηνή της Δέησης στον νότιο τοίχο, ενώ εικονίζονται και σκηνές του Δωδεκαόρτου, όπως η Ανάληψη στην καμάρα, η Γέννηση στη μεσαία ζώνη του νότιου τοίχο, η ανέγερση του Λαζάρου και η Βαϊοφόρος στον νότιο τοίχο της καμάρας. Δίπλα στο τέμπλο του ναού στο νότιο τοίχο εικονίζεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, αλλά και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ μετωπικός και ολόσωμος. Στον δυτικό τοίχο αριστερά της θύρας εικονίζεται η παράσταση του Ελκομένου Χριστού.

Οι δυο κτήτορες του ναού Δημήτριος Βούστηχας και Ροντάκιος Περιοδευτής, εικονίζονται αντικριστά στο τυφλό αψίδωμα, ενώ φορούν λευκές ιερατικές στολές και στρέφονται σε στάση δέησης προς τον Χριστό. Στο τύμπανο του δυτικού τοίχου εικονίζεται η παράσταση της Σταύρωσης ενώ παρακάτω απεικονίζονται ο προφήτης Μωυσής και ο Άγιος Κωνσταντίνος με την Αγία Ελένη. Τέλος στην είσοδο του ναού και συγκεκριμένα στην κόγχη απεικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Κυριώτισσας. Η Παναγία ονομάζεται ΕΛΕΟΥΣΑ.³¹⁷

Βιβλιογραφία: Παπαγεωργίου 2011, 144, 468, Δημητροκάλλης 2005, 100, 102, 119- 120, Σιμάτου- Χριστοδουλοπούλου 1991, 71.

Η επιγραφή του ναού

Εικ.25. Η αφιερωματική επιγραφή στην κόγχη της πρόθεσης.

βιβλιογραφία: Παπαγεωργίου 2007, πιν.130

³¹⁶ Παπαγεωργίου 2011, 468.

³¹⁷ Δημητροκάλλης 2005, 119- 120.

Μεταγραφή

+ μνήσθητι κ[υρι]ε των δού
λων του θ(εο)υ των κτητό
ρων της τοιαύτης μονής
Δημητρίου ιερέως του
βούστηχα: και ρωντά
κιου ιερέως του περιω
δευτή. και των συμβί
ων αυτών Μαρ[ια]ς
Μαρίας και τω τέκνω[ν]
αυτών και των αει
μνήστων γονέων
αυτών³¹⁸

Επιγραφικά χαρακτηριστικά

Φορέας: εκκλησιαστικό κτίσμα, ναός

Υλη: τοιχογραφία

Τεχνική κατασκευής: γραπτή, ζωγραφισμένη

Σύνθεση: κάθετη διάταξη

Μορφή και γραφή: Είναι γραμμένη σε μεγαλογράμματη γραφή. Παρατηρούνται συντομογραφίες όπως η παράλειψη κεντρικού τμήματος της λέξης κ[υρι]ε, θ(εο)υ, Μαρ[ια]ς, του τελευταίου τμήματος τέκνω[ν]. Η επιγραφή δεν φέρει ορθογραφικά λάθη.³¹⁹

Είδος επιγραφής: Αφιερωματική επιγραφή

Χρονολόγηση: 1431

Θέση στο ναό: Η αφιερωματική επιγραφή βρίσκεται στην αριστερή πλευρά της κόγχης της πρόθεσης.

Περιγραφή: Τα γράμματα είναι μαύρα σε λευκό φόντο, ενώ φαίνεται πως συνοδεύει την τοιχογραφία των κτητόρων στον βόρειο τοίχο του ιερού.

Σχόλια: Η επιγραφή ξεκινά με το σύμβολο του σταυρού (+) στον πρώτο στίχο, ενώ στην συνέχεια χρησιμοποιείται η λέξη *μονής*, κάτι που φαίνεται πως ταυτίζει τον ναό με καθολικό μονής. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στα ονόματα των κτητόρων από τον τέταρτο στίχο έως και τον έβδομο. Πρώτο όνομα είναι ο Δημήτριος ο Βούστηχας (*Δημητρίου ιερέως του βούστηχα*), στον οποίο παραθέτει το αξίωμα του ιερέα. Ενώ ο δεύτερος που είναι επίσης ιερέας,

³¹⁸ Ζήσιος 1909, 114 – 145.

³¹⁹ Ζήσιος 1909, 114 – 145.

είναι ο Ρωντάκιος ο Περιοδευτής (*Ρωντακιου ιερεως του περιωδευτη*). Για τον πρώτο κτήτορα δεν υπάρχουν πληροφορίες παρόλα αυτά σύμφωνα με την Παπαγεωργίου³²⁰ η ετυμολογία του ονόματος *Βούστηχας*, μπορεί να σχετίζονταν με τις λέξεις βους, βούστασις λέξεις που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν χώρο εκτροφής βοοειδών. Επίσης μπορεί να σχετίζεται με την λέξη βουσκιά που είναι μια ποικιλία σκύλων. Τέλος μπορεί να σχετίζεται με το ρήμα βουτώ, βουτιστής που στην εκκλησιαστική ορολογία ήταν εκκλησιαστικό αξίωμα, ο Βαπτιστής.³²¹

Για τον δεύτερο κτήτορα, *Ρωντάκιο Περιοδευτή*, οι πληροφορίες είναι περισσότερες, άλλωστε η αναφορά σε αυτό το όνομα γίνεται και στην επιγραφή του ναού του Αρχάγγελου Μιχαήλ στην περιοχή Χαλάσματα. Το όνομα αυτό είναι γνωστό στον βυζαντινό χώρο ήδη από τις αρχές του 8^{ου} αιώνα και ταυτίζεται με πρόσωπο που φέρει πολλά αξιώματα. Στην Πελοπόννησο συναντάμε παραλλαγή του ονόματος αυτού ως Ρεντάκιος κατά τον 10^ο αιώνα. Στην επιγραφή το όνομα συνοδεύεται και με τον χαρακτηρισμό *Περιοδευτής*. Την λέξη αυτή την συναντάμε σε επιγραφές από τα παλαιοχριστιανική ακόμα χρόνια. Ήταν εκκλησιαστικός αξιωματούχος ο οποίος στέλνονταν σε χωριά, από τον Επίσκοπο με την ιδιότητα του έξαρχου για να διδάξει τον χριστιανισμό στους πιστούς. Άρα λοιπόν ο Ρωντάκιος κατείχε το εκκλησιαστικό αξίωμα του περιοδευτή.³²² Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κομμάτι της επιγραφής στο οποίο γίνεται αναφορά στις συζύγους των κτητόρων αφού είναι από τις ελάχιστες φορές που αναφέρονται τα ονόματά τους *Μαρίας*. Αντίστοιχο παράδειγμα έχουμε και στην επιγραφή του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη (1278/1279).

Βιβλιογραφία: Ζήσιος 1909, 114 – 145, Παπαγεωργίου 2007, 39 -40.

Γ' ΜΕΡΟΣ

ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Γ.1. 9^{ος} – 12^{ος}

Τον 9^ο αιώνα πραγματοποιείται η αναδιοργάνωση της περιοχής τόσο σε διοικητικό, με την δημιουργία του θέματος της Πελοποννήσου, όσο και εκκλησιαστικό επίπεδο. Η βυζαντινή διοίκηση έστρεψε το ενδιαφέρον στην ανοικοδόμηση των πόλεων και την δημογραφική ανάκαμψη του πληθυσμού των περιοχών που είχαν αποδεκατιστεί από τις επιδρομές των προηγούμενων περιόδων. Είναι μια περίοδος που χαρακτηρίζεται για την ομαλότητα και την σταθερότητά της. Τους αιώνες αυτούς παρατηρείται η ανάπτυξη του μοναχικού βίου με την

³²⁰ Παπαγεωργίου 2007, 39 -40

³²¹ Παπαγεωργίου 2007, 39 -40

³²² Παπαγεωργίου 2007, 40.

έλευση μοναχών από άλλες περιοχές προς τη νότια Πελοπόννησο, αλλά και την ίδρυση μονών και ασκητηρίων.³²³ Έτσι οι επιγραφές συνδέονται κυρίως με κληρικούς και μοναχούς, κάτι που φαίνεται πως συνεχίζεται και τον 11^ο αιώνα. Ο αιώνας αυτός άλλωστε χαρακτηρίζεται για την έξαρση του μοναχικού βίου. Οι μοναχοί ιδρύουν μοναστήρια, ενώ αναφέρονται στις επιγραφές ως οι κτήτορες αυτών. Αυτό δημιουργεί διαμάχη μεταξύ των μοναχών και των επισκόπων για την κτητορικότητα των μονών. Το γεγονός αυτό διαταράσσει τις σχέσεις με την κεντρική εξουσία καθ' όλη την διάρκεια της Μεσοβυζαντινής περιόδου.³²⁴

Τα επιγραφικά στοιχεία κατά τον 11^ο αιώνα είναι πλουσιότερα. Τον αιώνα αυτόν οι επιγραφές ταυτίζονται με διαφορετικά στρώματα του τοπικού πληθυσμού. Η αναφορά σε κληρικούς και μοναχούς συνεχίζεται, ενώ αναφέρονται και ιδιώτες, πιθανώς γαιοκτήμονες ή πρόσωπα με κάποια εξουσία. Την περίοδο εκείνη στους επαρχιακούς κυρίως ναούς, παρατηρούνται μικρές ομάδες χορηγών (συλλογική χορηγία), αποτελούμενες από ιερείς και λαϊκούς δωρητές οι οποίοι αναφέρονται με τα ονόματά τους.³²⁵

Σημαντικό στοιχείο των επιγραφών του 11^{ου} αιώνα είναι η έλλειψη αναφοράς σε διοικητικούς και στρατιωτικούς εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας, ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά σε αυτοκράτορες, κάτι που φανερώνει τους χαλαρούς δεσμούς με την Βυζαντινή πρωτεύουσα.³²⁶ Αντίστοιχα και οι επιγραφές του 12^{ου} αιώνα φέρουν τα ίδια χαρακτηριστικά.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ

Μοναχοί και κληρικοί. Με την αύξηση του μοναχισμού στην περιοχή και την ίδρυση μονών, οι ιδρυτές που ήταν συνήθως μοναχοί τοποθετούσαν επιγραφές στις οποίες αναφέρονταν ως κτήτορες. Η επιγραφή του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στους Μπουλαριούς της Μάνης (991/92), κάνει αναφορά σε έναν ιερομόναχο με το όνομα Νικήτα. Ο ναός αυτός όπως και άλλοι αντίστοιχοι της περιόδου του 10^{ου} αιώνα, ταυτίζονται με τον Νίκωνα τον Μετανοείτε και τις προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να αναδιοργανώσει τις επαρχίες του Βυζαντινού κράτους μετά τις Αραβικές επιδρομές.³²⁷ Ο μοναχός Νίκων (Νίκωνας ο μετανοείτε) αναφέρεται και στην επιγραφή του ναού της Φανερωμένης στον Δρύαλο (1079). Ενδεχομένως να σχετίζεται με τον ιδρυτή αφού ο ναός αποτελούσε το καθολικό μονής.³²⁸ Στην ίδια επιγραφή

³²³ Κόντη 2000, 40-41.

³²⁴ Λυμπερόπουλος 2017, 43.

³²⁵ Λυμπερόπουλος 2017, 57.

³²⁶ Kalopissi-Verti 2003, 339-346.

³²⁷ Panayotidi 2005, 196-199.

³²⁸ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 1996, 90 και Κόντη 2000, 53.

αναφέρονται και δυο λαϊκοί δωρητές, ο ένας εκ των δυο ενδεχομένως να ταυτίζεται με κάποιον γνωστό γαιοκτήμονα της περιοχής, διότι αναφέρεται με το όνομά του.

Γ.2. 13^{ος}-15^{ος}

Την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1205-1278) παρά τις αλλαγές στον διοικητικό και εκκλησιαστικό τομέα, η οικοδόμηση ναών συνεχίζεται, κυρίως στην περιοχή της Μάνης. Βέβαια στις περιοχές αυτές παρά την οικοδόμηση φαίνεται πως δεν υπάρχουν πολλές κτητορικές και αφιερωματικές επιγραφές.³²⁹ Οι λίγες αυτές επιγραφές αφορούν κυρίως λαϊκούς δωρητές με τις οικογένειές τους. Με την παράδοση του κάστρου του Μυστρά στους Βυζαντινούς και τη μεταφορά της μητρόπολης Λακεδαιμονίας εκεί, οικοδομήθηκε και διακοσμήθηκε η Μητρόπολη του Μυστρά, ο ναός του Αγίου Δημητρίου. Ο ναός φέρει επιγραφές που αφορούν τους Μητροπολίτες Λακεδαιμονίας ενώ γίνεται προσπάθεια καταγραφής του έργου τους. Στις επιγραφές του 13^{ου} αιώνα παρατηρείται η αναφορά σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους αλλά και σε αυτοκράτορες. Όπως η ανακαινιστική επιγραφή των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα (1261). Φαίνεται πως οι σχέσεις με την βυζαντινή πρωτεύουσα αποκαθίστανται.³³⁰ Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα παρατηρείται αύξηση των συλλογικών χορηγιών, κυρίως στην περιοχή της Μάνης. Η μαζική συμμετοχή του τοπικού αγροτικού πληθυσμού, δηλαδή μεταξύ τριών, τεσσάρων ή και παραπάνω, λαϊκών δωρητών, κληρικών ή και μοναχών για την οικοδόμηση ή ανακαίνιση ναών, αποτελεί κοινή πρακτική στα χωριά την περίοδο εκείνη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συναντάμε στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278),³³¹ στην επιγραφή του Αγίου Δημητρίου Κροκεών και στον νάρθηκα του Άη Στρατηγού στους Μπουλαριούς (1274).

Την περίοδο των Παλαιολόγων, ιδρύονται ή ανακαινίζονται ναοί σε ολόκληρη τη νότια Πελοπόννησο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα και την άνθηση της χορηγίας. Οι χορηγοί είτε ατομικά είτε συλλογικά καταγράφονταν ονομαστικά στις επιγραφές. Σε περιοχές όπως η Μάνη, καθοριστικός ήταν ο ρόλος των κληρικών, πολλοί εξ αυτών αναφέρονται πρώτοι στις επιγραφές των ναών.³³² Σε άλλες περιοχές της Λακωνίας όπως στην καστροπολιτεία του Μυστρά, οι δωρητές αφορούν κυρίως κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους όπως αυτοκράτορες, δεσπότες, αξιωματούχους με διοικητικά αξιώματα, μητροπολίτες και διακόνους.

³²⁹ Λυμπερόπουλος 2017,52.

³³⁰ Kalopissi-Verti 2015, 140.

³³¹ Kalopissi-Verti 2015, 141.

³³² Kalopissi-Verti 2021, 162.

I. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ

Μητροπολίτες. Αναφορές σε μητροπολίτες δεν εντοπίζονται σε ναούς την περίοδο αυτή πέρα από τη μητρόπολη του Μυστρά, τον Άγιο Δημήτριο. Ο ναός ανεγέρθηκε και διακοσμήθηκε αμέσως μετά την παράδοση του Φράγκικου κάστρου (1262) στους Βυζαντινούς και μεταφέρθηκε εκεί η Μητρόπολης Λακεδαιμονίας από τη Σπάρτη στη νεοϊδρυθείσα πόλη του Μυστρά. Από τις σημαντικότερες μορφές της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας μετά την φραγκοκρατία ήταν ο μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Νικηφόρος Μοσχόπουλος. Ως ο πρώτος μητροπολίτης μετά την φραγκοκρατία φρόντισε να καταγράψει το έργο του σε τρεις κτητορικές επιγραφές. Η πρώτη επιγραφή στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου τον αναφέρει ως δομήτωρ του ναού. Στη δεύτερη επιγραφή στη νότια πλευρά του νάρθηκα μας πληροφορεί για το έργο του, ενώ στο τέλος είναι χαραγμένη η χρονολογία 1291.³³³ Η τρίτη επιγραφή βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού στη νότια κιονοστοιχία. Εδώ ο Μητροπολίτης παραθέτει το έργο του και καταγράφει την εκκλησιαστική περιουσία. Έτσι εξασφάλισε πως κανείς δεν θα μπορέσει να αμφισβητήσει το έργο του, ενώ διαφύλασσε και την περιουσία της μητρόπολης. Παρά την αναφορά του Νικηφόρου Μοσχόπουλου ως κτήτορα του ναού, μια επιγραφή του 1262/3 στο βόρειο τοίχο του διακονικού αναφέρει τον Ευγένιο ως Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας. Ο μητροπολίτης αυτός δεν αναφέρονταν στο Συνοδικό της Μητρόπολης εξαιτίας θρησκευτικών έριδων.³³⁴ Παρόλα αυτά ήταν ο πρώτος μετά την φραγκοκρατία Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας. Ο Μητροπολίτης Ευγένιος αναφέρεται και σε μια ακόμα επιγραφή στο βόρειο τμήμα του ναού μαζί με τον μοναχό Θεράπων και μετέπειτα Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας (1283;-1284). Ο μοναχός Θεράπων ήταν χορηγός των τοιχογραφιών του βόρειου κλίτους, ενώ η επιγραφή βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες. Στην επιγραφή ο Θεράπων μνημονεύει τον κεκοιμημένο Μητροπολίτη Ευγένιο. Στον ανατολικό κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας του ναού βρίσκεται η επιγραφή του Μητροπολίτη Σουγδαίας Λουκά (1327-1329). Ο μητροπολίτης αυτός μέσα από την επιγραφή του παρουσιάζει τις ενέργειες που έκανε ώστε να σώσει την περιουσία της Μητρόπολης, την οποία είχε σπαταλήσει ο προκάτοχος του Μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς. Τον Μητροπολίτη Λουκά διαδέχτηκε ο Νείλος. Ο μητροπολίτης αυτός ακολούθησε τον προκάτοχό του ενεργώντας για την επανάκτηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Τις ενέργειες του αυτές αλλά και την περιουσία, κατέγραψε στους κίονες του ναού.³³⁵ Στο δυτικό τμήμα του κοσμήτη βρίσκεται η επιγραφή ενός ακόμα μητροπολίτη του Ματθαίου. Ο μητροπολίτης αυτός

³³³ Μαρίνου 2005, 24,25.

³³⁴ Μαρίνου 2005, 230.

³³⁵ Μαρίνου 2005, 40-41

ταυτίζεται με την τελευταία οικοδομική φάση του ναού ενώ πέρα από την κτητορική επιγραφή στο ναό υπάρχουν μονογράμμάτα του.

Επίσκοποι. Αναφορές σε επισκόπους εντοπίζονται σε επιγραφές τριών ναών. Στην επιγραφή της Φανερωμένης στον Δρύαλο που χρονολογείται το 1323, στο ναό των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα 13ο αιώνα και στο ναό του Αγίου Γεωργίου Κίττα με χρονολογία 1321.

Ο Επίσκοπος Βελιγοστής Γεώργιος που αναφέρεται στην επιγραφή των Αγίων Θεοδώρων Καφιόνας, είχε οριστεί από τις μητροπολιτικές αρχές, έξαρχος πάσης Πελοποννήσου στα πλαίσια της επανίδρυσης εκκλησιαστικών εδρών σε ολόκληρη την περιοχή. Φαίνεται πως δεν μπορούσε λόγω των συνθηκών να εγκατασταθεί στην έδρα του γι' αυτό και παρέμεινε στην Μάνη. Εκεί συμμετείχε ως χορηγός στην κατασκευή του διακόσμου του ναού των Αγίων Θεοδώρων.³³⁶ Ο δωρητής του ανακαινισμένου ναού, επίσκοπος Γεώργιος αναφέρεται στην ίδια επιγραφή με τον αυτοκράτορα, αυτό φανερώνει και επιβεβαιώνει την στήριξη της εκκλησιαστικής διοίκησης στην κεντρική εξουσία, όπως και τον μηχανισμό εφαρμογής της αυτοκρατορικής πολιτικής και τον ρόλο των επισκόπων ως παραγόντων σε αυτή τη διαδικασία.³³⁷

Ένας ακόμα επίσκοπος ο οποίος συναντάται σε δύο επιγραφές ήταν ο επίσκοπος Νικόλαος. Ο επίσκοπος αυτός δεν είναι σαφές σε ποια επισκοπική έδρα ανήκε. Ίσως ήταν Επίσκοπος Μάνης,³³⁸ ίσως μητροπολίτης Μονεμβασίας.³³⁹ Ακριβώς επειδή την περίοδο της βασιλείας του Ανδρόνικου Β', μητροπολίτης Μονεμβασίας διετέλεσε ο Νικόλαος (1283 -1325), ενδεχομένως να αφορά στο ίδιο πρόσωπο. Μάλιστα ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος είχε παραχωρήσει και προσαυξήσει κάποια επιπλέον προνόμια κάτι που επιβεβαιώνεται και από το χρυσόβουλο που εξέδωσε.

Κληρικοί κατώτερων εκκλησιαστικών βαθμίδων και μοναχοί. Στην περιοχή της Μέσα Μάνης εντοπίζονται τέσσερις επιγραφές με αναφορά σε υψηλόβαθμους κληρικούς και σε απλούς ιερείς, ενώ εντοπίζονται ακόμα δύο επιγραφές στους ναούς της περιοχής του Λογκανίκου και του Γερακίου αντίστοιχα. Οι κληρικοί και των δύο περιπτώσεων εντοπίζονται σε συλλογικές χορηγίες συνήθως ως χορηγοί της ανέγερσης επαρχιακών ναών. Είναι χαρακτηριστικό πως οι κληρικοί ανάλογα με τον βαθμό τους αναφέρονται πρώτοι στις επιγραφές αφού φέρουν τον σεβασμό των κατοίκων.³⁴⁰ Οι υψηλόβαθμοι κληρικοί αναφέρονται με το όνομά τους, επιδιώκοντας έτσι την προβολή τους. Αντίστοιχη είναι και η

³³⁶ Βαχαβιώλος 2014, 332.

³³⁷ Kalopissi-Verti 2021, 162.

³³⁸ Δρανδάκης 2009, 210.

³³⁹ Ετζέογλου- Κωνσταντινίδη 2008, 217.

³⁴⁰ Stavrakos- Manolakou, 706

περίπτωση των απλών κληρικών όπου σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύονται από τη σύζυγο ή τη συμβία και τα τέκνα.

Δεν ήταν λίγες οι φορές που τα κείμενα των επιγραφών επιμελούνταν οι ίδιοι οι κληρικοί αυτό επιβεβαιώνεται και σε έναν βαθμό από την διαφορά στην γραφή, την σύνταξη και την ορθογραφία.³⁴¹

Στο ναό του Αη Στράτηγου στους Μπουλαριούς της Μάνης, που χρονολογείται το 1274, δωρητής είναι και ένας ιερέας από του οποίου το όνομα σώζονται τα δυο πρώτα γράμματα "BA", ενώ γίνεται αναφορά και στην προσφορά του. Η επιγραφή του Αρχαγγέλου Πολεμίτα του 1278, αναφέρει τρεις ιερείς οι οποίοι συνέβαλλαν στην οικοδόμηση του ναού. Στην περιοχή του Λογκανίκου στο ναό του Αγίου Γεωργίου, η επιγραφή του 1375, αναφέρεται στον ιερέα και νομικό Βασίλειο Κουρτέση. Ο ιερέας αναφέρεται με το ονοματεπώνυμό του. Φαίνεται πως συνέβαλλε στην οικοδόμηση του ναού και εξαιτίας της θέσης και του κύρους του αναφέρεται πρώτος στην επιγραφή ενώ ακολουθούν συγγενικά του πρόσωπα. Άλλος ένας ιερέας που αναφέρεται με το ονοματεπώνυμό του βρίσκεται στην επιγραφή του ναού της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι που χρονολογείται το 1431. Στην ίδια επιγραφή γίνεται αναφορά και σε έναν ακόμα ιερέα τον Ρωντάκιο. Ο ιερέας αυτός είχε το εκκλησιαστικό αξίωμα του Περιοδευτή, το οποίο δίνονταν από τον Επίσκοπο και στέλνονταν στην επαρχία για να διδάξει τον χριστιανισμό στους πιστούς. Στην αφιερωματική αυτή επιγραφή οι δύο ιερείς αποτελούν και τους κτήτορες του ναού κάτι που αναφέρεται στην ίδια την επιγραφή "των κητόρων της." Η λέξη *κτητωρ* εμφανίζεται στις επιγραφές από τον 12^ο αιώνα και χρησιμοποιούνταν ως μέσο διασφάλισης των κτητορικών δικαιωμάτων των προσώπων που συνόδευαν την λέξη από μελλοντικούς καταπατητές.³⁴²

Υψηλόβαθμοι κληρικοί εντοπίζονται στις επιγραφές των ναών της Φανερωμένης στον Δρύαλο και του Αγίου Γεωργίου Κίττα. Και οι δύο επιγραφές χρονολογούνται την ίδια περίοδο ενώ αναφέρονται ονομαστικά οι δωρητές των ναών. Έτσι στην Φανερωμένη δωρητής είναι ο πρωτόπαπας Πεανάρης "*(πρωτο)παπ(άς) ο Πεανάρης*", ενώ στον Άγιο Γεώργιο δύο ιεροδιάκονοι "*του φηληππου ιεροδιακόνου του*" και "*του Δημητρίου ιεριδ(ιακονου)*". Για τους περισσότερους κληρικούς δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες πέρα από το όνομά τους και την συμμετοχή τους ως χορηγοί στην οικοδόμηση ή διακόσμηση των ναών.

Αντίστοιχα και για τους μοναχούς, παρά την αναφορά στα ονόματά τους δεν υπάρχουν επιπλέον πληροφορίες. Εξάιρεση αποτελούν οι δυο ηγούμενοι της επιγραφής των Αγίων

³⁴¹ Stavrakos- Manolakou, 706

³⁴² Αναστασιάδου 2005, 166-167.

Θεοδώρων της μονής Βροντοχίου, Δανιήλ και Παχώμιος και ο μοναχός Θεόδωρητος στην επιγραφή της Οδηγήτριας.

Ο ηγούμενος Παχώμιος διετέλεσε Μέγας πρωτοσύγκελος Πελοποννήσου και θεωρούνταν ο κτήτορας του ναού μέχρι της εύρεσης της επιγραφής η οποία αναφέρει πρώτο τον ηγούμενο Δανιήλ οπότε και η ανέγερση του ναού (1290) φαίνεται πως ξεκίνησε στα χρόνια του και ολοκληρώθηκε (1296) από τον ηγούμενο Παχώμιο.³⁴³

Ο μοναχός Θεόδωρητος της επιγραφής της Οδηγήτριας, ταυτίζεται με τον δεσπότη Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο (1384 - 1407). Αποτυπώνεται στην τοιχογραφία του ναού και αναφέρεται στην επιγραφή (1407) που την συνοδεύει. Φαίνεται πως ενταφιάστηκε στο παρεκκλήσι ως μοναχός.

II. ΚΟΣΜΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ

Αυτοκράτορες. Με την ήττα των Φράγκων στη μάχη της Πελαγονίας (1259) και την απελευθέρωση κάποιων τμημάτων της νότιας Πελοποννήσου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο προέβη στην ανασύσταση ορισμένων εκκλησιαστικών εδρών και στην αναδιοργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης της περιοχής. Ταυτόχρονα η κεντρική εξουσία προέβη στην αφύπνιση των λατινοκρατούμενων περιοχών της Πελοποννήσου με σκοπό την απελευθέρωσή τους από τους Φράγκους.³⁴⁴ Έναν τέτοιο σκοπό εξυπηρετούσε και η ανακαινιστική επιγραφή των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα. Η επιγραφή του 1261, αναφέρει τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο και τον αδελφό του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο. Ο Κωνσταντίνος μάλιστα ήταν και ο αρχηγός της εκστρατείας ενάντια στους Λατίνους το 1263-64.

Με την οριστική απελευθέρωση των περιοχών της νότιας Πελοποννήσου, το βυζαντινό κράτος προέβη σε εκκλησιαστική και διοικητική ανασυγκρότηση. Φαίνεται πως οι δεσμοί μεταξύ επαρχίας και κεντρικής διοίκησης αποκαθίστανται ή τείνουν να αποκατασταθούν. Οι τοιχογραφίες και η ανακαινιστική επιγραφή του ναού της Φανερωμένης στον Δρύαλο, επιβεβαιώνουν μια τέτοια στροφή, ενώ υποδηλώνουν και την επιρροή που ασκεί η πρωτεύουσα στην περιοχή. Η επιγραφή χρονολογείται το 1323 και ταυτίζεται με την τρίτη φάση των τοιχογραφιών του ναού. Αποτελεί συλλογική χορηγία ενώ στην ίδια επιγραφή πέρα από τους συναυτοκράτορες Ανδρόνικο Β' και Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο γίνεται αναφορά στον επίσκοπο ή μητροπολίτη Νικόλαο. Είναι ενδιαφέρον ότι οι ίδιοι αυτοκράτορες και ο επίσκοπος ή μητροπολίτης αναφέρονται σε επιγραφή που περιλαμβάνει συλλογική χορηγία η οποία βρίσκεται στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην Κίττα και χρονολογείται στο 1321.

³⁴³ Ετζέογλου 2013, 29-35.

³⁴⁴ Kalopissi-Verti 2021, 162

Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος αναφέρεται και στην επιγραφή (1339) του ανατολικού κίονα της τοξοστοιχίας, που ανήκει στον Νικηφόρο Μοσχόπουλου, στον Άγιο Δημήτριο Μυστρά. Ο Μοσχόπουλος φαίνεται πως ζήτησε την βοήθεια του αυτοκράτορα με σκοπό την οριστική επίλυση των θεμάτων που σχετίζονταν με την εκκλησιαστική περιουσία.³⁴⁵

Ξεχωριστής σημασίας αποτελεί η ανακαινιστική επιγραφή στη νότια είσοδο του Αγίου Γεωργίου Οιτύλου στην οποία ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ αναφέρεται με τον τζάσι των Μελήγγων Κωνσταντίνο Σπανή ως χορηγός. Η επιγραφή φανερώνει την ομαλότητα των σχέσεων και την αποδοχή μεταξύ κεντρικής εξουσίας και σλαβικού φύλου.

Με τις χορηγίες του Ανδρόνικου Β και του Μιχαήλ Θ Παλαιολόγου συνδέονται οι ναοί της μονής Βροντοχίου, άλλωστε είναι γνωστά τα διοικητικά και εκκλησιαστικά προνόμια που είχαν δοθεί.³⁴⁶ Με τους Παλαιολόγους συνδέονται και άλλοι δυο ναοί της μονής, η Οδηγήτρια στην οποία η επιγραφή μας πληροφορεί για τον Θεόδωρο Α Παλαιολόγο, ο οποίος ενταφιάστηκε στη μονή σαν Θεοδώρητος μονάχος και οι Άγιοι Θεόδωροι όπου επίσης η επιγραφή δίνει την πληροφορία πως ο Μανουήλ Παλαιολόγος ενταφιάστηκε εκεί.

Δεσπότες. Η αναφορά σε δεσπότες είναι σπάνια στις επιγραφές της περιοχής της Λακωνίας, εξαίρεση αποτελεί η κτητορική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου στον Λογκανίκο. Η επιγραφή που χρονολογείται το 1375 και βρίσκεται στην άνω πλευρά της θύρας της νότιας εισόδου, αναφέρει τον δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό και την σύζυγό του Μαρία. Ο δεσπότης στάλθηκε στον Μυστρά ώστε να αναλάβει την διοίκηση. Φαίνεται πως ο Δεσπότης Μανουήλ κατάφερε να ησυχάσει τις εμφύλιες διαμάχες στην περιοχή και να διοικήσει για αρκετά χρόνια. Ο δεσπότης Μανουήλ ήταν αδελφός της αυτοκράτειρας Ελένης γι' αυτό και αναφέρονται στην ίδια επιγραφή.

Αξιωματούχοι. Η αποκατάσταση των σχέσεων με τα εγκατεστημένα σλαβικά φύλα στην περιοχή επιβεβαιώνονται από την ανακαινιστική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου στον Οίτυλο που χρονολογείται το 1331. Ο τζάσις των Μελήγγων Κωνσταντίνος Σπανής διετέλεσε στρατιωτικός διοικητής της περιοχής των Μεληγγών. Με την συμμετοχή του στην ανακαίνιση του ναού επιβεβαιώνεται ο εκχριστιανισμός και εξελληνισμός της σλαβικής φυλής, ενώ επιβεβαιώνεται και η υποταγή στην κεντρική εξουσία, άλλωστε οι Μελήγγοι έδειξαν αρκετές φορές ανυπακοή στην βυζαντινή εξουσία.³⁴⁷

Λίγα χρόνια αργότερα το 1375, ένας ακόμα τζάσις- τζαούσις, ο Γεώργιος Πελεκάσης θα συμμετάσχει στην οικοδόμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου στον Λογκανίκο. Η κτητορική

³⁴⁵ Βαχαβιώλος 2014, 196, 197.

³⁴⁶ Τάντσης 2015, 263.

³⁴⁷ Αβραμέα 1974, 299.

επιγραφή στην άνω πλευρά της θύρας της νότιας εισόδου, επιβεβαιώνει την συμμετοχή του μαζί με άλλους λαϊκούς χορηγούς. Η συμμετοχή σε συλλογική χορηγία ενός διοικητή σλαβικής καταγωγής με τα μέλη του τοπικού πληθυσμού αποτελεί απόδειξη της ενσωμάτωσης των φύλων αυτών και της αποδοχής από τον γηγενή πληθυσμό. Η αναφορά στην ίδια επιγραφή του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και του δεσπότη Μανουήλ επιβεβαιώνουν τις ομαλές σχέσεις με το σλαβικό φύλο.

Η μονή της Παντάνασσας του Μυστρά συνδέεται με τον πρωτοστράτορα Ιωάννη Φραγκόπουλο. Η επιγραφή στον τρούλο του δυτικού υπερώου, αδιευκρίνιστης χρονολογίας, αναφέρει το όνομα και το αξίωμα του κτήτορα της μονής, ο οποίος ευχαριστεί την Θεοτόκο για τους τίτλους και τα αξιώματα που του δόθηκαν. Το αξίωμα του πρωτοστράτορος αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά αξιώματα του Δεσποτάτου του Μυστρά, ενώ η θέση αυτή ήταν κληρονομικό προνόμιο. Στη μονή που ίσως χρησιμοποιήθηκε ως μασωλείο του ίδιου του χορηγού πέρα από την επιγραφή, σώζονται και τα μονογράμματά του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η θρησκεία του Χριστιανισμού ταυτίζεται και με την φιλανθρωπία, καθώς έτσι θα οδηγηθεί ο πιστός στη μετά θάνατον σωτηρία και δικαίωση. Ο χριστιανός σε ολόκληρη την ζωή του προσπαθεί να επιτύχει την άφεση των αμαρτιών καταλαμβάνοντας έτσι μια θέση της κοινωνία των δικαίων. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού μια παράμετρος είναι και η χορηγία. Μέσα από την χορηγία ο χριστιανός πέρα από την εξύμνηση των θείων, αποδεικνύει και την πίστη του στις χριστιανικές αρχές ενώ ταυτόχρονα ευεργετεί το κοινωνικό σύνολο. Από την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, ο θεσμός της χορηγίας ήταν βαθιά ριζωμένος στην συνείδηση της κοινωνίας. Η χορηγία στους επόμενους αιώνες μετατοπίστηκε από τα δημόσια στα θρησκευτικά έργα, πρακτική που ενίσχυσε η ίδια η εκκλησία.

Πέρα όμως από τα ηθικά οφέλη που ενδεχομένως να κέρδιζε ο πιστός, η χορηγία αποτελούσε και παράγοντα προβολής της κοινωνικής θέσης του χορηγού και του πλούτου του. Ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που λειτουργούσε και ως μέσω προπαγάνδας της εκάστοτε αυτοκρατορικής πολιτικής.

Όπως αποτυπώνεται και στις επιγραφές που μελετήθηκαν παραπάνω, στη βυζαντινή κοινωνία βασική επιδίωξη του χορηγού ήταν και η ελπίδα της κατάταξης στις τάξεις των δικαίων. Με την συμμετοχή στην οικοδόμηση ή διακόσμηση ενός ναού, ο χορηγός προσδοκούσε την προστασία αλλά και μια θέση στην κοινωνία αυτών. Γι' αυτό σε επιγραφές εντοπίζεται η

έκφραση *Μνήσθητι Κύριε*. Όπως στην επιγραφή του Θεράπων στον άγιο Δημήτριο Μυστρά (*Μνήστυτι Κ(ύρι)ε την έξοδον του δούλου*), αλλά και στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Οιτύλου (*Μύσθητη κ[αι] του δουλου σου*) για την προστασία του χορηγού Κοπώγη.

Σε κάποιες περιπτώσεις επιγραφών ο χορηγός θεωρεί χρέος του την οικοδόμηση ενός ναού ως δείγμα της ευγνωμοσύνης του για τα αξιώματα και τους τίτλους που απέκτησε. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή του Ιωάννη Φραγκόπουλου στην μονή της Παντάνασσας του Μυστρά. Η έννοια της ευχαριστήριας δωρεάς εντοπίζεται κυρίως κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ θεωρείται σπάνια κατά την ύστερη βυζαντινή.³⁴⁸

Ο θεσμός της χορηγίας πέρα από τα οφέλη που σχετίζονται με την ηθική, αποτελούσε και μια προσπάθεια επίδειξης του πλούτου και της κοινωνικής θέσης του αφιερωτή. Η αυτοκρατορική χορηγία είχε πολιτικά κίνητρα, αφού διαμόρφωνε την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία ενώ ταυτόχρονα εξέφραζε τη μέριμνα του *φιλόχριστου* αυτοκράτορα για την ευημερία των πολιτών του. Αντίστοιχα οι χορηγοί ανωτέρων κοινωνικών τάξεων μέσα από την χορηγία επικύρωναν την κοινωνική και πολιτική τους θέση, αλλά και το κύρος τους. Η χορηγία λειτουργούσε προπαγανδίστηκα αποδεικνύοντας την κοινωνική τους θέση απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Η αναφορά στην ίδια επιγραφή, χορηγού και αυτοκράτορα, πιστοποιούσε αυτόματα το κύρος και τη θέση του προς την υπόλοιπη κοινωνία. Για τους λαϊκούς χορηγούς, οι οποίοι ήταν οικονομικά ασθενέστεροι, η πρακτική της χορηγίας (*εξόδου*), λειτουργούσε ως μίμηση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και ως τρόπος κοινωνικής ανάδειξης.

Η οικοδόμηση και διακόσμηση ενός ναού προϋπέθετε οικονομικούς πόρους τους οποίους οι εκκλησιαστικοί αρμόδιοι δεν είχαν. Έτσι για την χρηματοδότηση του ναού στρέφονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία έπαιρνε την μορφή αφιερωμάτων- προσφορών. Οι ιδιωτικές αυτές πρωτοβουλίες είτε είχαν την μορφή συλλογικής χορηγίας, επιγραφές αναφέρουν ονομάστηκα τον χορηγό και το είδος της δωρεάς του. Συνήθως σε επιγραφές επαρχιακών ναών οι δωρεές αφορούσαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις όπως στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Κίττα. Είτε μεμονωμένες- ατομικές χορηγίες, αυτές συνήθως ταυτίζονταν με την κατασκευή ενός μέρους του ναού όπως στο ναό την Φανερωμένης στον Δρύαλο, την κατασκευή των στηθαίων.

Σε κάθε περίπτωση οι επιγραφές των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων είχαν την έννοια της προσδοκούμενης ανταπόδοσης.³⁴⁹

³⁴⁸ Αναστασιάδου 2005,183

³⁴⁹ Αναστασιάδου 2005,183

Μέσω των επιγραφών ο δωρητής πιστεύει πως δημιουργεί μια σχέση προνομίων με το θείο, κάτι που αποτυπώνεται με την έκφραση “του δούλου σου”, παρουσιάζοντας τον εαυτό τους ως δούλο – υπηρέτη του Θεού. Η τακτική αυτή παγιώνεται από τον 7^ο αιώνα και μετά.³⁵⁰ Η αμεσότητα μεταξύ πιστού και θείου διατυπώνεται στην ίδια την επιγραφή με λέξεις όπως “Μνήσθητι”. Χρησιμοποιείται ένας πιο άμεσος λόγος καθώς ο δωρητής απευθύνεται προσωπικά στον Θεό ή στον εκάστοτε Άγιο, σαν σε ακρόαση. Δεν είναι λίγες οι φορές που σε επιγραφές οι χορηγοί απευθύνονται αποκλειστικά στην Θεοτόκο. Η ανθρώπινη φύση της την καθιστά οικείο διαμεσολαβητικό πρόσωπο μεταξύ του δωρητή και του Χριστού. Συνήθως οι επιγραφές αυτές συνοδεύουν παραστάσεις Δέησης. Μια τέτοια περίπτωση είναι η παράσταση της Δέησης, στο ναό των Αγίων Θεοδώρων της μονής Βροντοχίου, την οποία συνοδεύει η επιγραφή του ικέτη Μανουήλ Παλαιολόγου, “Μανου[ήλ ο] Παλαιολόγος ηκεττικός δεόμενος υπεραγίαν Θεοτόκον”.

Όπως προκύπτει από τα επιγραφικά δεδομένα, οι δωρητές προέρχονταν τόσο από τους εκκλησιαστικούς κύκλους, όσο και από τους κοσμικούς. Οι εκκλησιαστικοί δωρητές ήταν συνήθως μητροπολίτες, επίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι, κληρικοί των κατώτερων εκκλησιαστικών βαθμών, αλλά και μοναχοί. Οι κοσμικοί δωρητές ήταν αυτοκράτορες, αριστοκράτες και αξιωματούχοι.

Σε αρκετές περιπτώσεις επιγραφών, κυρίως επαρχιακών ναών, παρατηρούνται και λαϊκοί δωρητές, οι οποίοι εξαιτίας της περιορισμένης οικονομική δυνατότητα συμμετείχαν στον θεσμό συλλογικής χορηγίας.

Οι δωρητές ήταν κυρίως άνδρες, σε αρκετές επιγραφές αναφέρονται και η σύζυγός τους, η συμβία και τα τέκνα. Αντίστοιχες είναι και κάποιες αυτοκρατορικές επιγραφές όπου μετά το όνομα του αυτοκράτορα ακολουθεί το όνομα της συζύγου, όπως στην επιγραφή των Αγίων Θεοδώρων Καφιόνας στην οποία αναφέρεται ο Μιχαήλ και η Θεοδώρα Παλαιολόγου, αλλά και στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Λογκανίκου, ο Ιωάννης Παλαιολόγος και σύζυγός του Ελένη Καντακουζηνού.

Η ταυτότητα του δωρητή δηλώνονταν με το όνομά του ενώ συνοδεύονταν από επιθετικούς προσδιορισμούς όπως *θεοφιλέστατος*, *ταπεινός*, *σεβαστός*, *αγιώτατος*. Σε κάποιες περιπτώσεις κυρίως σε συλλογικές χορηγίες χρησιμοποιούνταν κάποιο επίθετο ή τοπωνύμιο που δήλωνε την καταγωγή του δωρητή, “*κύρ γεωργ(ίου) του πατέλη από τ(ης) ανατωλής κάστρου προύσης*” (επιγραφή Αρχάγγελου Πολεμίτα). Αντίστοιχα οι γυναίκες προσδιορίζονταν με λέξεις που δήλωναν την σχέση με τον δωρητή, *μητρός*, *αδελφή*.

³⁵⁰ Σταυράκος 1997, 152-153

Πέρα από τα ονόματα προσώπων, μέσα από τις επιγραφές μπορεί κανείς να αντλήσει πληροφορίες και για τα αξιώματα εκκλησιαστικά και κοσμικά. Όπως το εκκλησιαστικό αξίωμα του νομικού που σχετίζεται με τον εκκλησιαστικό νομοκάνονα, στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Λογκανίκου, αλλά και το αξίωμα του *χαρτοφύλακα* στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Το αξίωμα του *τζάσι ή τζαούσι* στις επιγραφές του ναού του Αγίου Γεωργίου στον Οίτυλο και του Αγίου Γεωργίου στον Λογκανίκο, το οποίο αξίωμα ταυτίζεται με τους στρατιωτικούς αρχηγούς που είχαν στρατιωτική αλλά και πολιτική δικαιοδοσία. Επίσης στην επιγραφή της Παντάνασσας του Μυστρά, συναντάται το διοικητικό αξίωμα του *πρωτοστάτωρ*, ένα από τα σημαντικότερα αξιώματα του Δεσποτάτου του Μυστρά. Σε κάποιες περιπτώσεις επιγραφών συναντά κανείς και τιμητικούς τίτλους, οι οποίοι έχουν δοθεί από κάποιον αυτοκράτορα ως αντάλλαγμα της πίστης των προσώπων αυτών στο πρόσωπό του. Όπως ο τιμητικός τίτλος του *σεβαστοκράτορα* στην επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα, ο οποίος δόθηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο στον αδελφό του Κωνσταντίνο για την πολύτιμη βοήθεια αλλά και την πίστη που υπέδειξε.

Οι επιγραφές διαφέρουν ως προς την φροντίδα και επιμέλεια των κειμένων τους. Μπορεί κανείς να παρατηρήσει διαφορές μεταξύ των επιγραφών, όπως η ανορθογραφία στις επιγραφές των ναών του Αρχαγγέλου Πολεμίτα, του Αγίου Γεώργιου στη Κίττα της Μέσα Μάνη και του Αγίου Δημητρίου στις Κροκεές, κάτι που συναντάται στους μικρούς επαρχιακούς ναούς, μιας και σχετίζεται με το μορφωτικό επίπεδο των τεχνιτών, των δωρητών και του επαρχιακού πληθυσμού. Αντίθετα στις επιγραφές των ναών που σχετίζονται με μεγάλα κέντρα όπως ο Μυστράς, παρατηρείται μεγαλύτερη επιμέλεια, χωρίς συντακτικά και ορθογραφικά λάθη, όπως στον Άγιο Δημήτριο, τη μονή της Παντάνασσας, τον ναό της Παναγίας Οδηγήτριας, άλλωστε οι ναοί αυτοί σχετίζονται άμεσα με την εκκλησιαστική και αυτοκρατορική διοίκηση.

Η χρονολογία που αναφέρεται στις επιγραφές ταυτίζεται συνήθως είτε με την ίδρυση του ναού, όπως η επιγραφή του Αγίου Δημητρίου στην κωμόπολη Κροκεές, είτε με την ανοικοδόμηση του ναού, κάτι που σχετίζεται με την εικονογράφηση του, όπως η επιγραφή του ναού της Φανερωμένης στον Δρύαλο. Η χρονολογία τοποθετείται στο τέλος κάθε επιγραφής, παρόλα αυτά φαίνεται πως υπάρχουν και εξαιρέσεις. Στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα και του Αγίου Γεωργίου στον Οίτυλο, η χρονολογία τοποθετείται στην αρχή της επιγραφής.

Μελετώντας λοιπόν, το περιεχόμενο των επιγραφών και ιδιαίτερα τα πρόσωπα που αναφέρονται σε αυτά, μπορούν να αντληθούν πληροφορίες σχετικά με το ρόλο των αυτοκρατόρων, των εκκλησιαστικών και κοσμικών αξιωματούχων, αλλά και διάφορων στρωμάτων του τοπικού πληθυσμού σε θέματα χορηγίας. Οι πληροφορίες που μας παρέχουν

οι κτητορικές και αφιερωματικές επιγραφές των ναών της Λακωνίας, αποκαλύπτουν και επιβεβαιώνουν τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, τον ρόλο των προσώπων στις συνθήκες αυτές, αλλά και τους μεταξύ τους δεσμούς. Οι επιγραφικές μαρτυρίες συμπληρώνουν τις γνώσεις γύρω από τα βυζαντινά μνημεία της περιοχής και αποτελούν ένα πεδίο έρευνας στο οποίο μπορεί κανείς να αντλήσει πολύτιμα στοιχεία.

Η σύνδεση άλλωστε των χορηγικών βυζαντινών ναών με την πολιτική και οικονομική κατάσταση της αυτοκρατορίας είναι εμφανής. Από τους βυζαντινούς ναούς της μεσοβυζαντινής περιόδου, που την ίδρυση τους αναλάμβαναν κατά κύριο λόγο κληρικοί, ιερομόναχοι και μοναχοί στα πλαίσια της ανασυγκρότησης της εκκλησιαστικής διοίκησης και της ανάπτυξης του μοναχισμού, μέχρι τους βυζαντινούς ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου, με χορηγούς μητροπολίτες, επισκόπους και αυτοκράτορες, που απώτερο σκοπό είχαν την προπαγάνδη της κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας.

Κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο οι επιγραφικές μαρτυρίες ταυτίζονται κυρίως με εκκλησιαστικούς φορείς. Φαίνεται πως μετά την εκκλησιαστική ανασυγκρότηση του 9^{ου} αιώνα, αναπτύσσεται μια έντονη μοναστική δραστηριότητα με την ίδρυση μονών και ναών στην περιοχή. Από την κεντρική διοίκηση αποστέλλονται μοναχοί με πλούσια ιεραποστολική δράση αλλά και περαστικοί μοναχοί.³⁵¹ Σημαντική προσωπικότητα αποτελεί ο Όσιος Νίκωνας, ο οποίος αναφέρεται σε επιγραφές ναών της περιοχής ως χορηγός – ιδρυτής. Αντίστοιχα και άλλοι μοναχοί εντοπίζονται σε επιγραφές ως ιδρυτές ναών και μονών. Λίγες έως και ανύπαρκτες βέβαια είναι οι πληροφορίες γι' αυτούς. Χαρακτηριστικό των επιγραφικών μαρτυριών τις περιόδους αυτές είναι η έλλειψη αναφορών σε αυτοκρατορικά πρόσωπα, κάτι που αποδεικνύει τις ελαστικές σχέσεις μεταξύ επαρχιών και Πρωτεύουσας.

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο οι σχέσεις μεταξύ κεντρικής διοίκησης και επαρχίας αποκαθίστανται. Οι αυτοκράτορες των περιόδων αυτών στρέφουν το ενδιαφέρον τους στη νότια Πελοπόννησο. Ιδρύεται το δεσποτάτο του Μορέως το οποίο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ως διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο για ολόκληρη την περιοχή. Είναι μια εποχή που οι αυτοκράτορες στην προσπάθειά τους να επεκτείνουν την πολιτική τους ιδεολογία και να κερδίσουν την εύνοια των πιστών, γίνονται χορηγοί οικοδομώντας ή και ανακαινίζοντας ναούς και μονές. Οι επιγραφές των Παλαιολόγων παρατηρούνται πέρα από τους ναούς και τις μονές του Μυστρά και σε επαρχιακούς ναούς όπως στην περιοχή της Μάνης.

³⁵¹ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 1996, 101

Οι επιγραφικές μαρτυρίες δίνουν πληροφορίες τόσο για αυτοκράτορες όσο και για διοικητικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που είτε ατομικά είτε συλλογικά συμμετείχαν στην οικοδόμηση και ανακαίνιση ναών.

Επιγραφές εκκλησιαστικών αξιωματούχων όπως μητροπολίτες εντοπίζονται στον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά, και είναι λογικό μιας και αποτελούσε την Μητρόπολη της Λακεδαιμονίας. Αντίστοιχα επίσκοποι και κληρικοί παρατηρούνται ως χορηγοί σε επιγραφές ναών στις Μάνης και του Γερακίου.

Όσο αφορά τους διοικητικούς αξιωματούχους, χαρακτηριστικές είναι οι επιγραφές ναών της περιοχής της Μάνης στις οποίες αναφέρονται σλαβικής καταγωγής αξιωματούχοι και μάλιστα μαζί με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, μαρτυρία που επιβεβαιώνει τις σχέσεις μεταξύ του βυζαντινού κράτους και των σλαβικών φύλων.

Οι βυζαντινές επιγραφές που παρουσιάστηκαν παραπάνω αποτελούν ένα μικρό αλλά ενδεικτικό δείγμα για την μελέτη των ιστορικών συνθηκών της εποχής, της κοινωνίας και τον ρόλο που διαδραμάτισε ο ανθρώπινος παράγοντας στην περιοχή. Οι αναφορές σε εκκλησιαστικούς και κοσμικούς αξιωματούχους, σε άρχοντες της περιοχής αλλά και σε αυτοκράτορες συμπληρώνουν τα ιστορικά κομμάτια μιας εποχής μέσα από τις αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές αλλά και τις συλλογικές χορηγίες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι	
Όσιος Νίκων ή Νίκων μοναχός (928 – 1005;)	Ο μοναχός Νίκωνας ανέπτυξε πλούσια ιεραποστολική δράση στις περιοχές της νότιας κυρίως Πελοποννήσου γύρω στα τέλη του 10ου αιώνα και στις αρχές του 11 ^{ου} αιώνα. Η ιεραποστολική δράση του ξεκίνησε από την περιοχή της Κρήτης για επτά περίπου χρόνια, ενώ συνεχίστηκε στις περιοχές της ανατολικής Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, καταλήγοντας στην περιοχή της Κοίλης Λακεδαιμονίας. Με

	<p>την έγκριση και στήριξη του τοπικού επισκόπου κατάφερε να εδραιώσει την Χριστιανική θρησκεία, ενώ αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αγιοποίησή του μοναχού σε Όσιο Νίκωνα.³⁵² Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στον Δρύαλο της Μάνης, Λακωνία. Νο 2.</p>
Μητροπολίτης Μονεμβασίας Νικόλαος	<p>Ο Νικόλαος ήταν ο πρώτος μητροπολίτης που χειροτονήθηκε μετά την δεύτερη ανύψωση της Μονεμβασίας (1301-1314). Στα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄(1282 - 1328), ο μητροπολίτης Νικόλαος έτυχε προνομίων και έτσι έγινε Έξαρχος, κατέχοντας επίσης εξαιρετικούς τίτλους και προνόμια. Τα προνόμια αυτά επισφραγίστηκαν με το χρυσόβουλο το οποίο προσέφερε ο Ανδρόνικος Β΄ στη μητρόπολη Μονεμβασίας τον Ιούνιο του 1301. Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Γεώργιου στην περιοχή Κίττα της Μέσα Μάνη Λακωνίας, Νο 10.</p>
Επίσκοπος Βελιγοστής Γεώργιος	<p>Η επισκοπική έδρα της Βελιγοστής ιδρύθηκε γύρω στο 1260 με την επαναφορά υπό τον βυζαντινό έλεγχο ορισμένων τμημάτων της νότιας Πελοποννήσου από τους Φράγκους. Σύμφωνα με τα επιγραφικά τεκμήρια</p>

³⁵² Λαμψίδης 2017, 64– 66.

	<p>αλλά και ενός χειρόγραφου κώδικα, γίνεται αναφορά σε έναν επίσκοπο Βελιγόστιδος ονόματι Γεώργιο, γύρω στα 1263 με 1271. Ο επίσκοπος αυτός είναι ο μοναδικός γνωστός ιεράρχης της εκκλησιαστικής αυτής έδρας, ενώ δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες.³⁵³ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνας της Μέσα Μάνη, Λακωνίας. Νο3.</p>
<p>Μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος</p>	<p>Ο μητροπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος είχε διατελέσει μητροπολίτης Κρήτης πιθανότατα κατά τη διάρκεια του έτους 1284. Ακριβώς επειδή οι συνθήκες δεν του επέτρεψαν να εγκατασταθεί στην έδρα του στην μητρόπολη Κρήτης, με ανάθεση - κατ' επίδοσιν από την αυτοκρατορική και πατριαρχική διοίκηση, ορίστηκε στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας, με την ιδιότητα του προέδρου (1285/1289 – 1315;).³⁵⁴ Στα χρόνια που είχε αναλάβει ως πρόεδρος της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος προέβη σε κάποιες αλλαγές, πέρα από την ανακαίνιση της μητρόπολης του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά, κατάφερε να επεκτείνει την εκκλησιαστική περιουσία. Επίσης, έκανε προσπάθειες ώστε να κατοχυρώσει τα</p>

³⁵³ Ζερλέντης 1918, 221.

³⁵⁴ Παπαγλιοπούλου – Φωτοπούλου 1991, 71 – 73, 76.

	<p>δικαιώματα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας καθώς απειλούνταν από την μητρόπολη Μονεμβασίας. Χαρακτηριστικό επίσης είναι πως ο μητροπολίτης αυτός, καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του, υποστήριξε την εκκλησιαστική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου.³⁵⁵ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.1, 4.2, 4.3</p>
Θεράπων	<p>Ο μητροπολίτης αυτός αποτέλεσε τον 24ο μεταξύ των ιεραρχών της Λακεδαιμονίας (1282; – 1285), που αναφέρονται στο Συνοδικό του κώδικα Bodleianus Holkham gr. Ο Θεράπων αποτέλεσε χορηγό ενός τμήματος του τοιχογραφικού διακόσμου της μητρόπολης του Μυστρά.³⁵⁶ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.4</p>
Μητροπολίτης Ευγένιος	<p>Ο μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ευγένιος φαίνεται πως παραλείπεται στο Συνοδικό του κώδικα Bodleianus Holkham gr. Ο μητροπολίτης Ευγένιος πιστεύεται πως αποτελεί τον πρώτο ιεράρχη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας (τέλη του 1266 –1272) μετά την επαναφορά της βυζαντινής κυριαρχίας στις συγκεκριμένες περιοχές της νότιας</p>

³⁵⁵ Χατζηδάκης 1979, 152 – 155 · Μαρίνου 2002, 30

³⁵⁶ Χατζηδάκης 1979, 149. Μαρίνου 2002, 240, αρ. 4

	<p>Πελοποννήσου και την απομάκρυνση των Φράγκων.³⁵⁷ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.4 και 4.5</p>
<p>Μητροπολίτης Σουγδαίας Λουκάς</p>	<p>Ο μητροπολίτης Λουκάς, εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε για την μητροπολιτική έδρα της Σουγδαίας στην Κριμαία μεταξύ του Μαΐου 1327 και του Σεπτεμβρίου 1327.³⁵⁸ Βέβαια και σε αυτήν την περίπτωση οι συνθήκες δεν του επέτρεψαν να εγκατασταθεί στην έδρα του στην Κριμαία. Στα χρόνια του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου (1328–1341) του ανατέθηκε κατ' έπίδοσιν η έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ίσως πριν από τον Απρίλιο του 1329 έως και το 1331).³⁵⁹ Η προεδρία του δεν εκτείνεται πέρα από τον Απρίλιο του 1331, κάτι που φαίνεται πως επιβεβαιώνεται και από την τελευταία γνωστή μαρτυρία για τον μητροπολίτη αυτόν με την ιδιότητα του προέδρου Λακεδαιμονίας.</p> <p>Ο μητροπολίτης Λουκάς ασχολήθηκε με την επαναφορά της εκκλησιαστικής περιουσίας που είχε καταπατηθεί από τους τοπικούς άρχοντες στα χρόνια του μητροπολίτη Γρηγορίου Βουτά, ενώ ασχολήθηκε και με την επικύρωση συγκεκριμένων περιουσιακών και</p>

³⁵⁷ Χατζηδάκης 1979, 166 – 175. Γριτσόπουλος 1966, 82

³⁵⁸ Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου 1965, 93 – 95

³⁵⁹ Βέης 1909, 71, Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου 1965, 94

	<p>κτηματικών στοιχείων τα οποία ανήκαν πλέον στην μητρόπολη με την συνδρομή του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου.³⁶⁰ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.6</p>
<p>Μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς</p>	<p>Ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς είναι γνωστός από τη συμμετοχή του στις διεργασίες της συνόδου του Μαΐου 1324 και του Σεπτεμβρίου 1324, βέβαια φαίνεται πως δεν αναφέρεται παρά μόνο ανώνυμα. Επίσης αναφορά στο όνομά του γίνεται και στο Χρονικόν της Μονεμβασίας, όπου σύμφωνα με αυτό χειροτόνησε κάποιον Ευγένιο για την επισκοπή Αμυκλών το 1324.³⁶¹ Ωστόσο, ο μητροπολίτης Γρηγόριος Βουτάς παρέμεινε γνωστός εξαιτίας της αναφοράς του ονόματός του σε μια επιγραφή στην μητρόπολη του Μυστρά. Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.6</p>
<p>Μητροπολίτης Νείλος: (1339; - πριν από τον Νοέμβριο/Δεκέμβριο του 1344).</p>	<p>Ο μητροπολίτης αυτός είναι γνωστός από τρεις επιγραφές που βρίσκονται στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Οι τρεις αυτές επιγραφές φαίνεται πως χαραχτήκαν μεταξύ των ετών 1339 – 1341. Έτσι μέσα από αυτές αντλούμε πληροφορίες για τις ενέργειες</p>

³⁶⁰Μαρίνου 2002, 240, Βέης 1909, 160

³⁶¹ Βέης 1909,69.

	του συγκεκριμένου ιεράρχη ώστε να επικυρώσει την εκκλησιαστική περιουσία της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. ³⁶² Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.7
Μητροπολίτης Ματθαίος	Ο μητροπολίτης Ματθαίος διετέλεσε μητροπολίτης Λακεδαιμονίας πριν από το 1427/8. Είναι γνωστός από την ανακαίνιση του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά. Η αρχιτεκτονική ανακαίνιση του ναού αυτού δεν θεωρήθηκε επιτυχημένη μιας και θέλησε να τον μετατρέψει στον τύπο του ναού της Παντάνασσας και του Αφεντικού. Τέλος τοποθέτησε στο ναό επιγραφές με το όνομά του. ³⁶³ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά. Νο 4.8
Κοσμικοί αξιωματούχοι	
Μιχαήλ Η Παλαιολόγος	Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος αναγορεύτηκε αυτοκράτορας Νίκαιας το 1258 μέχρι και το 1282. Το καλοκαίρι του 1261 κατάφερε να απελευθερώσει την Κωνσταντινούπολη από τους Φράγκους. Από τα πρώτα του καθήκοντα ήταν η ισχυροποίηση του στρατού αλλά και του στόλου, αποκαθιστώντας έτσι

³⁶² Μαρίνου 2002, 241, αρ. 7, 241 – 242, αρ. 8, 249, αρ. 9.

³⁶³ Μαρίνου 2002, 42 – 46 και 237 – 238

	<p>την άμυνα. Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή του στη μάχη της Πελαγονίας, όπου και κατάφερε μαζί με τον αδελφό του, σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο, να νικήσει τις Φράγκικες δυνάμεις και να αιχμαλωτίσει τον Γουλιέλμο Β' Βιλλεαρδουίνο. Έτσι για την απελευθέρωσή του το 1262, ο Μιχαήλ δέχθηκε ως λύτρα τα τρία Λακωνικά κάστρα της Μονεμβασιάς, της Μεγάλης Μαΐνης και του Μυστρά και πιθανώς του Γερακίου. Με αυτόν τον τρόπο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος κατάφερε και ανάκτησε τα χαμένα εδάφη, συγκεκριμένα τις δύο λακωνικές χερσονήσους του Μαλέα και του Ταινάρου αλλά και την περιοχή των βορειοδυτικών κλιτών του Ταυγέτου.³⁶⁴ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνας της Μέσα Μάνη, Λακωνίας. No 3.1</p>
<p>Σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος</p>	<p>Ο Κωνσταντίνος ήταν ετεροθαλής αδερφός του Μιχαήλ Η Παλαιολόγου. Του δόθηκε από τον αυτοκράτορα ο τίτλος του σεβαστοκράτορα ως τιμή για την προσφορά, την βοήθεια και την πίστη σε αυτόν.</p> <p>Το 1262, ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος στάλθηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο</p>

³⁶⁴ Armstrong 2002, 368, Βαχαβιώλος 2014, 109-110

	<p>στη νότια Πελοπόννησο για να ανακτήσει τις περιοχές του Μυστρά, της Μονεμβασιάς και της Μάνης που τελούσαν υπό Φράγκικη κατοχή. Μνημονεύεται μαζί με τον αδερφό του στην επιγραφή των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα της Μέσα Μάνης.³⁶⁵ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνας της Μέσα Μάνη, Λακωνίας. Νο 3.</p>
<p>Ανδρόνικος Β Παλαιολόγος</p>	<p>Ο Ανδρόνικος Β΄ ήταν γιος του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, Μιχαήλ Η΄, μαζί με το θρόνο παρέλαβε μία σειρά από προβλήματα σε πολλά από τα μέτωπα της εξωτερικής πολιτικής.³⁶⁶ Ο ίδιος αποκήρυξε την ενωτική πολιτική του προκατόχου του Μιχαήλ Η΄. Ανέλαβε τον θρόνο του βυζαντινού αυτοκράτορα κατά τα έτη 1286 με 1328. Κατά το διάστημα από το 1314 έως και το 1321 συγκυβέρνησε μαζί με τον εγγόνο του Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγο. Η συγκυβέρνηση αυτή κατέληξε σε διαμάχη μεταξύ τους και παραίτηση του ίδιου από το αξίωμα του αυτοκράτορα. Στα χρόνια του φαίνεται πως δόθηκαν προνόμια στην μητρόπολη Μονεμβασιάς κάτι που επιβεβαιώνει και ένα χρυσόβουλλο του 1310, ενώ χαρακτηριστικά είναι και τα τέσσερα</p>

³⁶⁵ Armstrong 2002, 368

³⁶⁶ Laiou 1972, 2-3.

	<p>χρυσόβουλλα της μονής της Οδηγήτριας. ³⁶⁷ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στον Δρύαλο της Μάνης, Λακωνία. Νο 2., στον ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά, Νο 4.1, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Οίτυλο, Νο 11.</p>
<p>Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος συμβασιλέα (1294-1320).</p>	<p>Ο Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος ήταν γιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Διετέλεσε συναυτοκράτορας με τον πατέρα του Ανδρόνικο Β ενώ μετά τον θάνατό του τον διαδέχτηκε ο γιός του Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος. Χαρακτηριστικά είναι τα τέσσερα χρυσόβουλλα της μονής της Οδηγήτριας στον Μυστρά τα οποία συνυπέγραψε και ο ίδιος πέρα από τον πατέρα του Ανδρόνικο Β'.³⁶⁸ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού στον ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά, Νο 4.1, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στον Οίτυλο, Νο 11.</p>
<p>Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος (συναυτοκράτορας 1321-1328 και μονοκράτορας 1328–1341).</p>	<p>Ο Ανδρόνικος Γ Παλαιολόγος ήταν γιός του Μιχαήλ Θ. Μετά τον θάνατο του Μιχαήλ ορίστηκε συναυτοκράτορας και συγκυβέρνησε με τον παππού του Ανδρόνικο Β. Χαρακτηριστική είναι και η επιγραφή στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στον Δρύαλο της Μάνης, στην οποία αναγράφονται και οι δυο</p>

³⁶⁷ Κοντογιανοπούλου 2004, 50 - 55, Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2003, 47-48

³⁶⁸ Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2003, 47-48

	<p>αυτοκράτορες.³⁶⁹ Αργότερα, το 1328, κατάφερε να εκθρονίσει τον συναυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και να αναλάβει εξολοκλήρου τον αυτοκρατορικό θρόνο. Στα χρόνια της βασιλείας του και συγκεκριμένα το 1329, κατάφερε να αναθέσει κατ' έπίδοσιν, στον Λουκά,³⁷⁰ την θέση του μητροπολίτη της μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ενώ διασφάλισε την εκκλησιαστική περιουσία, γεγονός που αποτυπώνεται και στον ανατολικό κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας της Μητρόπολης του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά.³⁷¹ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στον Δρύαλο της Μάνης, Λακωνία. Νο 2.</p>
<p>Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (Ανάλαβε τον θρόνο το 1391 έως και το 1399 και ξανά το 1402 έως και το 1425.)</p>	<p>Ο Μανουήλ Β' ήταν ο δευτερότοκος υιός και διάδοχος του Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου. Αποδείχθηκε ένας αξιόλογος αυτοκράτορας αφού πέρα από την πολιτική διπλωματία την οποία κατείχε, κατάφερε και άφησε πίσω του ένα πολύτιμο συγγραφικό έργο. ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β' Παλαιολόγος είναι γνωστό ότι πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην Πελοπόννησο στις αρχές του 15ου αιώνα, κατά τη διάρκεια των οποίων</p>

³⁶⁹ Κατσαφάδος 2016, 93

³⁷⁰ Βέης 1933, 158

³⁷¹ Μαρίνου 2002, 241, 242

	<p>παρέμεινε για αρκετούς μήνες στον Μυστρά και ασχολήθηκε προσωπικά με μία σειρά ιδιαίτερα σημαντικών ζητημάτων του Δεσποτάτου. το δεύτερο ταξίδι του, που ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1414 και ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1416, κατά τη διάρκεια του οποίου ο αυτοκράτορας επέβλεψε τις εργασίες οχύρωσης του Ισθμού και δεν δίστασε να συγκρουστεί με τους τοπάρχες της Πελοποννήσου, ώστε να ενισχυθεί η αυτοκρατορική εξουσία έναντι των αυτονομιστικών τους τάσεων ³⁷²</p> <p>Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων στη Μονή Βροντοχίου του Μυστρά, Λακωνίας Νο 8.</p>
<p>Δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός (1326 - 10 Απριλίου 1380).</p>	<p>Ήταν ο πρώτος Δεσπότης του Μυστρά από το 1349 έως και το 1380). Ήταν ο δευτερότοκος γιος του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού ο οποίος στάλθηκε στον Μυστρά με τον τίτλο του Δεσπότη ώστε να αναλάβει την διοίκηση. Φαίνεται πως ο Δεσπότης Μανουήλ κατάφερε να ησυχάσει τις εμφύλιες διαμάχες στην περιοχή και να διοικήσει για αρκετά χρόνια, ιδρύοντας τη μόνη της Περιβλέπτου. Χαρακτηριστική είναι η έμμετρη επιγραφή που βρίσκονταν στο ναό της Αγίας Σοφίας του Μυστρά στην οποία γίνονταν αναφορά στη γενιά των</p>

³⁷² Baker 1967, 275, 298

	<p>Καντακουζηνών, η επιγραφή δεν σώζεται.³⁷³ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Λογκανίκο, Λακωνίας Νο 12.</p>
<p>Δεσπότης Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος ή Θεοδώρητος μοναχός</p>	<p>Ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος ήταν γιός του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και αδελφός του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391 - 1425). Το 1383 ο Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος (1383 - 1407) ορίζεται Δεσπότης και αναλαμβάνει το Δεσποτάτο του Μυστρά, αφού με την βοήθεια στρατιωτικών δυνάμεων υπό την καθοδήγηση του πατέρα του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, καταφέρνει να εκδιώξει την οικογένεια των Κατακουζηνών.³⁷⁴ Αποτέλεσε τον πρώτο Παλαιολόγο που αναλαμβάνει την θέση του δεσπότη στο Δεσποτάτο του Μυστρά. Στα χρόνια της διακυβέρνησής του ένα από τα βασικότερα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ήταν οι τούρκικες επιθέσεις στην Λακωνία.³⁷⁵ Πέθανε το 1407 ως μοναχός Θεοδώρητος κάτι που επιβεβαιώνεται και από την επιτύμβια τοιχογραφία στο ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά, όπου ο Θεόδωρος Α΄ εικονίζεται και ως δεσπότης και ως μοναχός.³⁷⁶ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού της Οδηγήτρια - Το Αφεντικό</p>

³⁷³ Χατζηδάκη 2005,69

³⁷⁴ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου 2000, 60

³⁷⁵ Armstrong 2002, 369

³⁷⁶ Αχειμάστου – Ποταμιάνου 2003, 47-48

	στη Μονή Βροντοχίου του Μυστρά, Λακωνία. Νο 9.
Κωνσταντίνος Σπανής	<p>Ο Κωνσταντίνος Σπανής φέρει το αξίωμα του τζαούσι -τζάσι, αξίωμα που ταυτίζεται με στρατιωτικούς αρχηγούς και που είχαν στρατιωτική αλλά και πολιτική δικαιοδοσία. Συναντάτε αρκετά σε επιγραφές κυρίως της Λακωνίας.³⁷⁷</p> <p>Για τον Κωνσταντίνο Σπανή οι πληροφορίες προέρχονται από διάσπαρτες πηγές. Κατά το 1335 η περιοχή που κατοικούσαν οι Μελήγγοι δηλαδή στη περιοχή του Ταυγέτου και που βρίσκονταν υπό την διοίκηση του Κωνσταντίνου Σπανή δέχτηκε επίθεση από τον τούρκικό στρατό. Παρά την σθεναρή αντίσταση ο στρατός κατάφερε και κατέλαβε δυο κάστρα τα οποία και δεν ονοματίζονται.³⁷⁸ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου στον Οίτυλο, Νο 11.</p>
Γεώργιος Πελεκάσης	<p>Ο Γεώργιος Πελεκάσης φέρει επίσης τον τίτλο του τζαούσι – τζάσι. Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο, η οικογένεια Πελεκάση αποτελούσε μια από τις πιο γνωστές και παλιές οικογένειες από την οποία ενδεχομένως να κατάγονταν και ο οικουμενικός Πατριάρχης Προκόπιος (1785 — 1789), επίσης φαίνεται πως</p>

³⁷⁷ Κουγέας 1950, 17

³⁷⁸ Αβραμέα 1974, 296

	<p>διατηρούσε κτήσεις στην περιοχή της Μεσσηνίας.³⁷⁹ Ο Γεώργιος Πελεκάσης αναγράφεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Λογκανίκο. Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Λογκανίκο, Νο 12.</p>
<p>Πρωτοστράτωρ Ιωάννης Φραγκόπουλος</p>	<p>Ο Ιωάννης Φραγκόπουλος ανήκε σε οικογένεια ευγενών, λατινικής καταγωγής. Διετέλεσε πρωτοστάτωρ και μεσάζων (πρωθυπουργός) του δεσποτάτου του Μορέως. Ήταν ο ιδρυτής της μονής της Παντάνασσας, γι' αυτό και ο ναός φέρει επιγραφές με το όνομά του και τα αξιώματά του, ενώ δε λείπουν και στα μονογράμματά του.³⁸⁰ Αναφέρεται στην επιγραφή του ναού της Παντάνασσας του Μυστρά. Νο 13.</p>

³⁷⁹ Ορλάνδος 1938,480

³⁸⁰ Χατζηδάκης 2005, 95

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α. 1974. *Ο τζάσις των Μελήγγων, νέα ανάγνωση επιγραφών εξ Οιτύλου*, Παρνασσός 16, 288-300
- Αβραμέα Α. 2001. *Les Slaves dans le Peloponnese στο Σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος} - 9^{ος} αι) ΕΙΕ και ΙΒΕ Αθήνα, 293-302*
- Αγορίτσας Δ. 2017. « Έπεστράφητε πρός με και έπιστραφήσομαι προς ύμάς», ο ρόλος των αυτοκρατορικών δωρεών στην Πελοπόννησο κατά την πρώιμη Παλαιολόγεια περίοδο: μια πρώτη προσέγγιση, *Δωδώνη*, τευχ. Α' τ. ΜΓ' _ΜΔ, Volume XLIII-XLIV, Ιωάννινα, 207-226.
- Αλεκάκης Π. 2011. *Επιδρομές και εγκαταστάσεις σλαβικών φύλων στον Βορειοελλαδικό χώρο από τον 6ο μέχρι τον 8ο αι. ΔΔ. ΑΠΘ.*
- Αναγνωστάκης Η. 2012. *Μονεμβασία – Λακεδαίμων: για μια τυπολογία αντιπαλότητας και την Κυριακή αργία στις πόλεις*, στο *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας)*, Ρέθυμνον, 101-138
- Αναγνωστάκης Η. 2008. “*Η Σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της*” στο *Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, 39-60
- Αναστασιάδου Α. 2005. *Η χορηγία στις Ανατολικές επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές των ναών της Μ. Ασίας (4^{ος} -15^{ος} αι.) Δ.Δ, τ.Α' και Β'.*
- Armstrong P. 2002. *The survey area in the Byzantine and Ottoman periods στο The Laconia Survey, Volume I, τ.Α', 340-402*
- Άσπρα-Βαρβαδάκη Μ. – Εμμανουήλ Μ. 2005. *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά, οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα.* Αθήνα.
- Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μυρτάλη 2003. *Μυστράς ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός.*
- Baker J. W 1967. *Manuel II Paleologus, 1391 – 1425. A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Jersey.
- Bartusis, the Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantium, *REB* 47.
- Βαφειάδης Κ. 2015. *Ύστερη Βυζαντινή ζωγραφική: χώρος και μορφή στην τέχνη της Κωνσταντινουπόλεως 1150- 1450.*

- Βαχαβιώλος Δ. 2014. Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη Βυζαντινή Περίοδο, Δ.Δ. Ιωάννινα.
- Βέης Ν. 1933 “Ο μητροπολίτης Σουγδαίας και πρόεδρος Λακεδαιμονίας Λουκάς και αι επιγραφαί Αγίου Δημητρίου Μυστρά”, *ΔΧΑΕ*, περ. Γ' - τ. 2, 158-160
- Βέης Ν. 1909. Το περί της κτίσεως της Μονεμβασιάς, χρονικόν: αι πηγαί και η ιστορική σημαντικότης αυτού, *Βυζαντίς 1*, 37-105
- Γαλανόπουλος Μ. 1939. *Εκκλησιαστικάί σελίδες Λακωνίας*, εν Αθήναις.
- Γκαγκτζής Δ. / Λεοντσίνη Μ. / Πανοπούλου Α. 1993. «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία. Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», επιμ. Ν.Γ. Μοσχονάς Ν.Γ., *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 469-486
- Γκιολές, Καλοπίση -Βέρτη, Παναγιωτίδη, 2006. Ν.Δρανδάκης. ο βίος, η προσωπικότητα και το επιστημονικό του έργο. τ. ΚΖ' *ΔΧΑΕ*
- Γκοβάτσος Ι. 2018. Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της μητροπόλεως Μονεμβασιάς, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος Τ.1966. “Λακεδαιμονίας, μητρόπολις”, *ΘΗΕ 8*, 77-86
- Γριτσόπουλος Τ. 1982. Ιστορία του Γερακίου, Εκδόσεις του Συνδέσμου των εν Αττική Γερακιτών, Αθήνα.
- Gerstel, S. E. J., & Talbot, A.-M. 2011. Μοναχές στη βυζαντινή ύπαιθρο. *ΔΧΑΕ*, 27, 481–490
- Δημητροκάλλης Γ. 1981. Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Κέντρον Βυζαντινών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Δημητροκάλλης Γ. 2005. Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου, *Jahrbuch der oesterreichischen Byzantinistik 55*.
- Διαμαντή Κ. 2012. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές της Λακωνίας και το εργαστήριο του ανώνυμου ζωγράφου: συμβολή στη μελέτη της πρώιμης Παλαιολόγειας ζωγραφικής στη Λακωνία, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, ΤΑΠΑ, Τρίπολη.
- Δρανδάκης Ν. 2009. Η επιγραφή του τέμπλου της Φανερωμένης, *Μάνη και Λακωνία* τ. Α', Αθήνα, 203-214.
- Δρανδάκης Ν. 2009. Δυο επιγραφές ναών της Λακωνίας: του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στον Πολεμίτα της Μάνης και της Χρυσ αφίτισσας, *Μάνη και Λακωνία* τ. Α', Αθήνα, 299- 316.

- Δρανδάκης Ν. 2009. Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών, *Μάνη και Λακωνία* τ. Α', Αθήνα, 1-38.
- Δρανδάκης Ν. 1995. Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, *ΑΕ*, Αθήνα
- Δρανδάκης Ν. 1989. Ο Αι- Γιαννάκης του Μυστρά, *ΔΧΑΕ* 14 περ. Δ', Αθήνα (61-82).
- Δρανδάκης Ν. 1984. Από τις τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου Κροκεών, *ΔΧΑΕ* 12 περ. Δ' Αθήνα.
- Δρανδάκης Ν. 1981. 'Ανασκαφή και έρευνα στη Λακωνική Μάνη', *ΠΑΕ*, 241-253, 254-268.
- Δρανδάκης Ν. 1967. "Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής", *ΑΕ*, 137 – 177.
- Δρανδάκης Ν. 1955. "Ανασκαφή εν Μυστρά" *ΠΑΕ*, 256-257.
- Δρανδάκης Ν. 1952. "Ανασκαφή παρεκκλησίων Μυστρά" *ΠΑΕ*, 497-519.
- Ετζέογλου Ρ. 2011. «Έγγραφή ἐν τῷ Μυζιθρᾷ». Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα. *ΔΧΑΕ* 26, Αθήνα, 181–192.
- Ετζέογλου 2013. Ο ναός της Οδηγήτριας του Βροντοχίου στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και η λειτουργική χρήση του χώρου, *Ακαδημία Αθηνών*.
- Ετζέογλου – Κωνσταντινίδη 2008-2009. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κίττα της Μέσα Μάνης, *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Ν. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη, πρακτικά Σπάρτη*, 213-221.
- Ζακυθινός Δ. 1957. "Κάστρον Λακεδαίμονος" *Ελληνικά*, τ.15 (τιμητικός τόμος Σωκράτους Κουγέα) Θεσσαλονίκη, 95-111.
- Zakythinis D. 1932. *Le Despotat grec de Morée*, τ. Α' - Β', Londres (edition revue et augmentée par Chryssa Maltezou).
- Zarras N. 2016. Artistic Productions in centers and the periphery of the Byzantine Peloponnese aspect of monumental painting in the late Palaiologan Period. *DchAE* 37, 41-68.
- Ζερλέντης Π. 1918. "Η επισκοπή Βελιγόστιδος", *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 2, 221 – 223.
- Ζήσιος Κ 1892. Σύμμικτα : *Πελοποννήσου επιγραφαί Χριστιανικών χρόνων, Χρυσόβουλλα Μυστρά, έρευνα περί της πολιορκίας και αλώσεως της Ακροπόλεως υπό των Βενετών, Καπνικαρέα – Καμουκαρέα*, Αθήνα.
- Ζήσιος Κ 1909. "Επιγραφαί των Χριστιανικών Χρόνων της Ελλάδος. Α' Λακεδαίμονος", *Βυζαντίς* 1, 422 – 460.

- Gerstel S. 2013. *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese [Dumbarton Oaks Research Library and Collection]*, Washington.
- Gerstel S. 2013. “Mapping the Boundaries of Church and Village Ecclesiastical and Rural Landscapes in the Late Byzantine Peloponnese”, στο: Sharon E. J. Gerstel (εκδ.), *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese [Dumbarton Oaks Research Library and Collection]*, Washington, 335 – 371.
- Herrin J 1983, *In search of Byzantine Women, Three Avenues of Approach*, London, 168-171.
- Jenkins J. H – C. Mango 1961. ““A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia””, *DOP* 15 (1961), 225-242
- Καλαμαρά Π. 2010. Μονεμβασία, Αντικείμενα, περιβάλλον, ιστορία, η Αρχαιολογική Συλλογή, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, ΤΑΠΑ, Αθήνα
- Καλλιγά, Χ. 2010. *Μονεμβασία, Μια Βυζαντινή πόλις-κράτος*, Αθήνα
- Καλλιγά, Χ. 2003. *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα: Εστία.
- Καλογεράς Κ. 1957. *Τα Μονεμβάσια*, Αθήνα.
- Kalopissi -Verti S. 2021. Donors in the Palaiologan Churches of the Mani in the Southern Peloponnese: Individualities, Collectivity and Social Identities στο *Art of the Byzantine world individuality in artistic creativity*. A Collection of Essays in Honour of Olga Popova, Moscow. 160-189.
- Kalopissi-Verti S. 2015. Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits (7th-15th c.). A Project in Progress at the University of Athens, in Andeas Rhoby, ed., *Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods - Projects - Case Studies*, [ÖAW] Vienna, 135-156.
- Kalopissi-Verti S. 2012. Collective Patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: The Evidence of Church Inscriptions, in J.-M. Spieser et E. Yota, eds, *Donation et donateurs dans le monde byzantine*, ed. (*Realites Byzantines 14*), Paris, 125-140.
- Καλοπίση- Βέρτη Σ. 2008-2009. “«Επιγραφικές μαρτυρίες από τη Βυζαντινή Μάνη», στο Ε. Ελευθερίου και Α. Μέξια (επιστ. επιμ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη. Πρακτικά*, Σπάρτη, 89-97.
- Kalopissi-Verti S. 2003. Epigraphic Evidence in Middle-Byzantine Churches of the Mani. Patronage and Art Production, in: Λαμπηδών, αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (ed. M. Aspra-Vardavaki). Athens, I 339–346

- Καλοπίση-Βέρτη Σ. 2000. " Οι ζωγράφοι στην υστεροβυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών", *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Ηράκλειο 1997, σελ. 121-159.
- Καλοπίση – Βέρτη Σ. 1994. "Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης", *Αντίφωνον, αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη, 451-474.
- Kalopissi -Verti S. 1992. *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 226. Band, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Band 5) Βιέννη.
- Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε. 1993. *Τα κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα: Αδάμ
- Καρύδης Σ. 2016. Συλλογικές χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την Πρώιμη Λατινοκρατία. Επιγραφικά τεκμήρια. *Βυζαντινά Σύμμεικτα 26*, Αθήνα, 163-209.
- Κατσαφάδος Π. 2017. Νέες επιγραφικές μαρτυρίες από τη Μάνη. Τα επιγράμματα της Καφιόνας. *ΔΧΑΕ 38*, 287-310.
- Κατσαφάδος Π. 2016. *Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη*, Αθήνα.
- Κατσαφάνας Δ. 2003. *Το Πριγκιπάτο του Μορέως*, Σπάρτη.
- Kislinger E. 1991. "Λακεδαιμονία, Δέμεννα και το Χρονικόν της Μονεμβασίας", *ΒυζΜελ 3*, 103 – 121.
- Κόντη Β. 2000. Η Βυζαντινή Πελοπόννησος, *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος - 15ος αι.)*, 35 -59.
- Κόντη Β. 1999. "Μαρτυρίες για την εικονομαχική έριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα και προσεγγίσεις", *Σύμμεικτα 13*, 77 – 95
- Κοντογιανοπούλου Α. 2004. *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328): Διοίκηση-Οικονομία*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36, Θεσσαλονίκη.
- Κορδώσης Μ. 1981. "Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια", *Δωδώνη 10*, 381 – 448.
- Κορδώσης Μ 2017. "Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα".

- Κουγέας Σ. 1950. *Περί των Μελίγκων του Ταϋγέτου εξ αφορμής ανεκδότου βυζαντινής επιγραφής εκ Λακωνίας* Ακαδημία Αθηνών, τ.15, Αρ.3.
- Κουγέας Σ. 1933. Βυζαντινή επιγραφή Λογκανίκου, *Ελληνικά* τ. 6, 250-254
- Κουτσιλιέρης Α. 1996. *Ιστορία της Μάνης. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεώτερη*, Αθήνα.
- Κωνσταντινίδη Χ. 1998. Ο ναός της Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα της μέσα Μάνης, *Λακωνικάί Σπουδαίων*, Αθήνα.
- Κωνσταντόπουλος Κ. 1917. *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα. Συλλογή Αναστασίου Κ. Π. Σταμούλη*, Αθήνα.
- Λαμπροπούλου Α. 2015. Η επισκοπή Λακεδαίμονος κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο από τον επίσκοπο Θεόκλητο στον Θεοδώρητο. *Λακωνικάί Σπουδαί τομ. ΚΑ'*, 79-98
- Λαμπροπούλου Α. – Πανοπούλου Α., 2000. Η Φραγκοκρατία και το δεσποτάτο του Μωρέως, *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος - 15ος αι.)*, 59-87.
- Λαμπροπούλου, Α.- Αναγνωστάκης, Η.-Λεοτσίνη, Μ.-Πανοπούλου 1996. Στο: *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού 9ος -20ος αιώνες* (ΕΙΕ ΙΒΕ), 77-107, Θεσσαλονίκη.
- Λαμψίδης Ο. 2007. *Ο εκ του πόντου όσιος Νίκων ο μετανοείτε*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών. Αθήνα.
- Λυμπερόπουλος Ν. 2017. Θρησκευτική ζωή στην περιοχή της Μάνης κατά την Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο ΜΔΕ Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Laiou A. 1972. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)
- Laurent V. 1961. “La liste épiscopale du Synodicon de la Métropole de Lacédémone”, *REB* 19, 136-141.
- Lemerle P. 1963. La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et legendaire, *REB* 21, 5-49.
- Lock P. 1998. *οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204-1500)*, εκδ. Ενάλιος.
- Mansi J. D. 1927. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, Paris – Leipzig.
- Μανούσακας Μ. 1959. «Η χρονολογία της κτητορικής επιγραφής του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά», *ΔΧΑΕ* 1, περίοδος Δ', 72-79
- Μαρίνου Γ. 2002. *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του ΔΔ αρ. 78], Αθήνα .

- Millet G. 1899. Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα.
- Μπίθα Ι. 1997. Τα βυζαντινά Κύθηρα μέσα από τις μαρτυρίες των εκκλησιών και των τοιχογραφιών, *ΣΤ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Ζάκυνθος 1997), πρακτικά, τ. Δ', 565-578.*
- Νιαβής Π. 2003. Η μεσαιωνική Λακωνία μέσα από αγιολογικά κυρίως κείμενα, στο *Μεσαιωνική Λακωνία (μελέτες), Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών. 25-42*
- Οικονομάκη, Ν. – Τζιφόπουλος Γ. 2015. *Εισαγωγή στην Ελληνική επιγραφική από τον 8ο έως την ύστερη αρχαιότητα, κέντρο ελληνικής γλώσσας, Θεσσαλονίκη.*
- Οικονομίδης Ν. 2004. “Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία”, στο : Κόντη, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 29 – 35.*
- Ορλάνδος Α. 1938. Βυζαντινά μνημεία των κλιτύων του Ταυγέτου, *ΕΒΣ, Έτ ΙΔ' 461- 485.*
- Ορλάνδος Α. 1936. Δανιήλ ο πρώτος κτήτωρ των Αγίων Θεοδώρων του Μυστρά, *ΕΒΣ, Έτ. ΙΒ, 443-448.*
- Panayotidi M. 2005, Village Painting and the Question of Local “Workshops”, in: *Les villages dans l'empire byzantin (IVe–XVesiècle)* (ed. J.Lefort – C.Morrisson– J.-P.Sodini).Paris, 196–199
- Παπαγεωργίου Ι. 2011. Η τοιχογραφία του Ελκόμενου Χριστού στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας, *Πελοποννησιακά τ. Λ'Ι, 467-498.*
- Παπαγεωργίου Ι. 2007. 15ος αιώνας στο κάστρο του Γερακίου Λακωνίας: Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης Παλαιολόγειας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου πηγής, *ΔΔ, ΕΚΠΑ.*
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α. 1903. Νικηφόρος Μοσχόπουλος, «*Byzantinische Zeitschrift*», τ.12, 215-223
- Παπαηλιοπούλου – Φωτοπούλου Ε. 1991. Νικηφόρος Μοσχόπουλος και το ανέκδοτο ποιητικό έργο του, *ΔΔ, ΕΚΠΑ Αθήνα.*
- Παπαμαστοράκης Τ. 1997. Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. *ΔΧΑΕ, 19, 285–304.*
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. 1955. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ε', Αθήνα.*
- Πελεκίδου – Νυσταζοπούλου 1965. *Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία από του ΙΓ' μέχρι του ΙΕ' αιώνας. Συμβολή εις την ιστορίαν του μεσαιωνικού Ελληνισμού της νοτίου Ρωσίας [Δημοσιεύματα ΑΔ, αρ. 7], Αθήνα.*

- Runciman S. 1986. *Η βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, μετάφρ. στα ελληνικά Πεί Κορρέ – Τζίνα Καπατσώρη, Αθήνα.
- Σαΐτας Γ. 1992. *Μάνη Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα
- Σιμάτου Α.-Μ. – Χριστοδουλοπούλου Ρ. 1991. Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου. *ΔΧΑΕ* 15, 67–88.
- Σουχλέρης Λ. 2010. Ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία από τον Λογκανίκο Λακεδαίμονος, νέα πορίσματα στο *Αρχαιολογική και Ιστορική περιήγηση στη Βόρεια Λακεδαιμονία Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής και Ιστορικής ημερίδας* (Αγόριανη 2010), 17-66
- Stavrakos, Ch. 2005. «Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλα από τη Σπάρτη. Παρατηρήσεις σχετικές με τη διακίνηση των βυζαντινών σφραγίδων στη μεσαιωνική Λακεδαίμονα (8ος – 12ος αιώνας)», στο: *Festschrift für Gunter. Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Lars M. Hoffmann – Anuscha Monchizadeh, επιμ.), [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7], Wiesbaden, 349-370
- Stavrakos Chr and Manolakou St. Group Donations and Collective Patronage in Byzantine Mani: An Image of the Society in a Remote Mediaeval Province Based on Published Epigraphic Material from Churches, στο *Anekdotia Byzantina. Studien zur byzantinischen Geschichte und Kultur Festschrift für Albrecht Berger anlässlich seines 65. Geburtstags*, 693- 713.
- Stavrakos, Chr. 2010. “Byzantine Lead Seals and other Minors Objects from Mystras: New Historical Evidence for the Region of Byzantine Lakedaimon”, *Byzantinische Zeitschrift* 103/1 129-143
- Σταυράκος Χ. 1997. Οι βυζαντινές σφραγίδες και το θείο. *Νόμισμα και θρησκεία. Αρχαίος κόσμος – Βυζαντινός κόσμος*, Πρακτικά Ημερίδας [Αθήνα 11 Μαΐου 1996].
- Στεφανίδης Β. 1954. Η ιστορία των επισκοπικών τίτλων, *Θεολογία* 23, 169 – 190, 342 – 366.
- Συλλογικό 2009, *Τα μνημεία του Μυστρά: Το έργο της Επιτροπής αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*.
- Τάντσης Α. 2015 Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί ως χορηγοί εκκλησιών στον Μυστρά. *BYZANTIAKA* 32, 257-290.
- Τάντσης Α. 2014. Η χρονολογία του ναού της Οδηγήτριας του Μυστρά, *Βυζαντικά* 31, 179-204.
- Τσιλιβάκος Γ. 1956. *Η Μονεμβασία δια μέσου των αιώνων*, Πειραιάς
- Yannopoulos P. 1993. “Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves”, *Byzantion* 63, 388- 400.

Feissel D. – Philippidis -Baat A. 1985. Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Inscriptions du Peloponnese (a l' exception de Mistra) III, *Travaux et Memoires* 9, College de France, 267-357.

Foskolou V. 2011. "Βασιλεύοντος εις Ρώμην άνακτος." Κτητορικές επιγραφές και πολιτική ιδεολογία την εποχή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. *ΔΧΑΕ*, 27, 455–462.

Χατζηδάκης Μ. 1979. Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της μητρόπολης του Μυστρά, *ΔΧΑΕ* 9, 143–179.

Χατζηδάκης Μ. 2005. *Μυστράς η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*. Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1 Δρανδάκης 2009, Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών, *Μάνη και Λακωνία* τ. Α΄, Αθήνα, 27, εικ.7.

Εικ.2. Δρανδάκης 2009, Η επιγραφή του τέμπλου της Φανερωμένης, *Μάνη και Λακωνία* τ. Α΄, Αθήνα, 211.

Εικ.3. Κατσαφάδος, 2016, Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη, Αθήνα, 89

Εικ.4. Δρανδάκης 1995, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, *ΑΕ*, Αθήνα, 75

Εικ.5. Δρανδάκης 1995, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, *ΑΕ*, Αθήνα, 76

Εικ.6. Μαρίνου 2002, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του *ΑΔ* αρ. 78], Αθήνα, Πίνακας 18β

Εικ.7. Μαρίνου 2002, *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του *ΑΔ* αρ. 78], Αθήνα, Πίνακας 18α

Εικ.8. Βαχαβιώλος 2014, Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη Βυζαντινή Περίοδο, Δ.Δ. Ιωάννινα, 432.

Εικ.9. Χατζηδάκης 2005, *Μυστράς η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*. Αθήνα, πίνακας 37β.

Εικ.10. Millet 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα, 129.

Εικ.11. Millet 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα, PI XXII.

Εικ.12. Βαχαβιώλος 2014, Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη Βυζαντινή Περίοδο, Δ.Δ. Ιωάννινα, 433

Εικ.13. Millet 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα, 127

Εικ.14. Kalopissi- Verti 1992, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-

Historische Klasse, Denkschriften, 226. Band, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Band 5) Βιέννη, εικ.36

Εικ.15. Καλοπίση-Βέρτη 2000, 141 εικ.17

Εικ.16. Δρανδάκης 1967, “Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής”, *AE*, πιν.16

Εικ.17. Ορλάνδος 1936, Δανιήλ ο πρώτος κτήτωρ των Αγίων Θεοδώρων του Μυστρά, *EBΣ*, Έτ. IB, 446

Εικ.18. Millet 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα, 121.

Εικ.19. Millet 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα, 121

Εικ.20. Millet, 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα, 119

Εικ.21. Κατσαφάδος 2016, Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη, Αθήνα, 66, εικ.30.

Εικ.22. Δρανδάκης 1967, “Χριστιανικά Επιγραφαί Λακωνικής”, *AE*, ΠΙΝ.17β

Εικ.23. Ορλάνδος, 1938, Βυζαντινά μνημεία των κλιτύων του Ταυγέτου, *EBΣ*, Έτ ΙΔ’, 479, εικ.14

Εικ.24. Millet 1899, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23, Αθήνα,137

Εικ.25. Παπαγεωργίου 2007, 15ος αιώνας στο κάστρο του Γερακίου Λακωνίας: Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης Παλαιολόγειας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου πηγής, ΔΔ, ΕΚΠΑ, πιν.130

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Φωτ.1.

https://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/authority_administration/?bxm=534 (ανακτήθηκε 25/8/2023)

Φωτ.2. Παπαγεωργίου Ι. 2007. 15ος αιώνας στο κάστρο του Γερακίου Λακωνίας: Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης Παλαιολόγειας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου πηγής, ΔΔ, ΕΚΠΑ., Πίνακας 2

Φωτ.3. Μαρίνου Γ. 2002. *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του *ΑΔ* αρ. 78], Αθήνα, πίνακας 17

Φωτ.4. Κατσαφάδος Π. 2016. Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη, Αθήνα, 88, εικ. 48

Φωτ.5. Δρανδάκης Ν. 1995. Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, *AE*, Αθήνα, 71

Φωτ.6. Μαρίνου Γ. 2002. *Άγιος Δημήτριος. Η μητρόπολη του Μυστρά* [Υπουργείο Πολιτισμού : Δημοσιεύματα του *ΑΔ* αρ. 78], Αθήνα, πίνακας 14

- Φωτ.7.** Δρανδάκης Ν. 1995. Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, *ΑΕ*, Αθήνα, 393 εικ.1
- Φωτ.8.** Κατσαφάδος Π. 2016. Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη, Αθήνα, 23 εικ. 2
- Φωτ.9.** Δρανδάκης Ν. 1984. Από τις τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου Κροκεών, *ΔΧΑΕ* 12 περ. Δ' Αθήνα, 203, εικ 1-2
- Φωτ.10.** Ντούβη Κ.2020, Ο αιγιματικός ναός των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά. Προτάσεις για την ανάδειξη και διαχείριση των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του μνημείου. ΜΔΕ. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Μυστράς, 118, εικ.42
- Φωτ.11.** http://odysseus.culture.gr/h/1/gh151.jsp?obj_id=14545 (ανακτήθηκε 25/8/2023)
- Φωτ.12** Κατσαφάδος Π. 2016. Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη μέσα Μάνη, Αθήνα, 65 εικ.29
- Φωτ.13.** Μανωλάκου Στ. 2020, Επιγραφικές μαρτυρίες για συλλογικές χορηγίες στη Μάνη (11^{ος} – 14^{ος}) ΜΔΕ, 137
- Φωτ.14.** Ορλάνδος Α. 1938. Βυζαντινά μνημεία των κλιτύων του Ταυγέτου, *ΕΒΣ*, Έτ ΙΔ', 466 εικ.2
- Φωτ.15.** http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=9382 (ανακτήθηκε 25/8/2023)
- Φωτ.16.** Παπαγεωργίου Ι. 2007. 15ος αιώνας στο κάστρο του Γερακίου Λακωνίας: Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης Παλαιολόγειας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου πηγής, ΔΔ, ΕΚΠΑ, πίνακας 3

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ

- Χαρτ.1** Δρανδάκης Ν. 2009, Μάνη και Λακωνία, τ. Ε' Αθήνα, 7 εικ .1
- Σχ. 2** Δρανδάκης Ν.2009, Μάνη και Λακωνία, τ. Ε' Αθήνα, 9 εικ. 3
- Σχ.3** Δρανδάκης Ν.2009, Μάνη και Λακωνία, τ. Ε' Αθήνα, 10 εικ. 4

ΠΙΝΑΚΕΣ

- Πιν.1 Δρανδάκης Ν. 2009. Η επιγραφή του τέμπλου της Φανερωμένης, *Μάνη και Λακωνία* τ. Α', Αθήνα, 205, εικ.1

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

φωτ.1. Χρυσόβουλλο, Χρυσόβουλος λόγος του Ανδρονίκου Β, 1301

Φωτ.2. Κάστρο Γερακίου

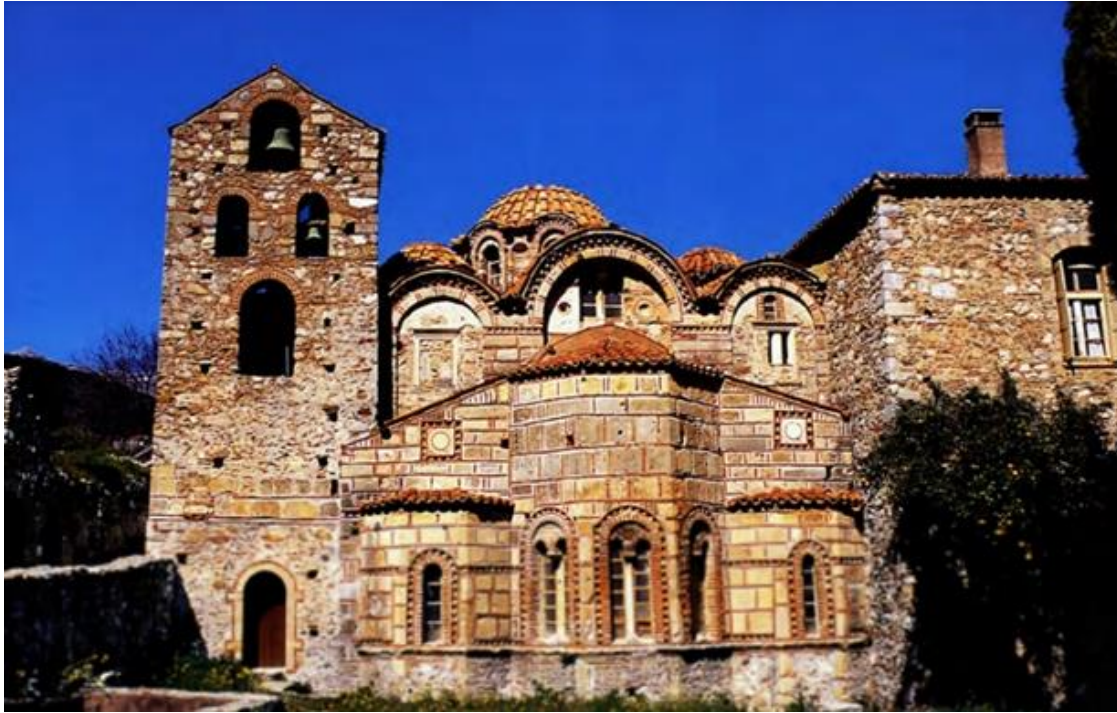
Φωτ.3.Μυστράς

Φωτ.4. Ναός Παναγίας Φανερωμένης Δρύαλος, Μάνης, Λακωνία (1079)

Φωτ.5. Ναός Αγίων Θεοδώρων, Καφιόνας, Μέσα Μάνη, Λακωνίας (1144/1145)

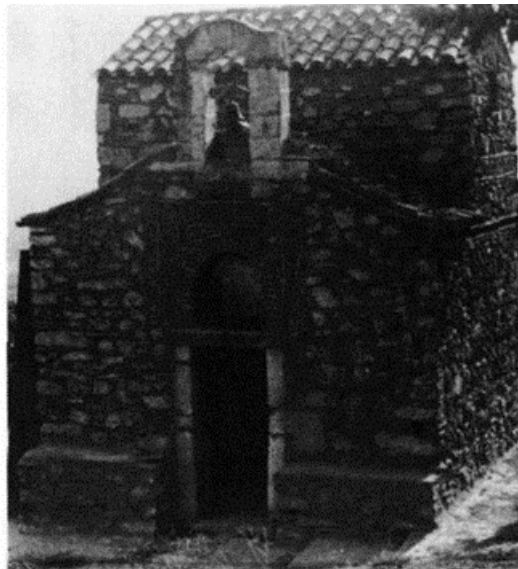
Φωτ.6. Ναός Αγίου Δημητρίου Μυστρά

Φωτ.7.Ναός Αϊ Στράτηγου, Άνω Μπουλαριοί, Μέσα Μάνη (1274/1275)

Φωτ.8. Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ χωριό Πολεμίτα, Μέσα Μάνη, Λακωνίας (1278)

Φωτ.9. Ναός Αγίου Δημητρίου, κωμόπολη Κροκεές , Λακωνίας (1286)

Φωτ.10. Ναός Αγίων Θεοδώρων, Μονή Βροντοχίου Μυστρά, Λακωνίας (1290-1295)

Φωτ.11. Ναός Οδηγήτριας - Το Αφεντικό, Μονή Βροντοχίου, Μυστράς, Λακωνία (1310)

Φωτ.12. Ναός Αγίου Γεωργίου, Κίττα, Μέσα Μάνη Λακωνίας (1321/22)

Φωτ.13. Ναός Αγίου Γεωργίου, Οίτυλος, Λακωνίας (1331/1332)

Φωτ.14. Ναός Αγίου Γεωργίου, χωριό Λογκανίκος, Λακωνίας (1374/5)

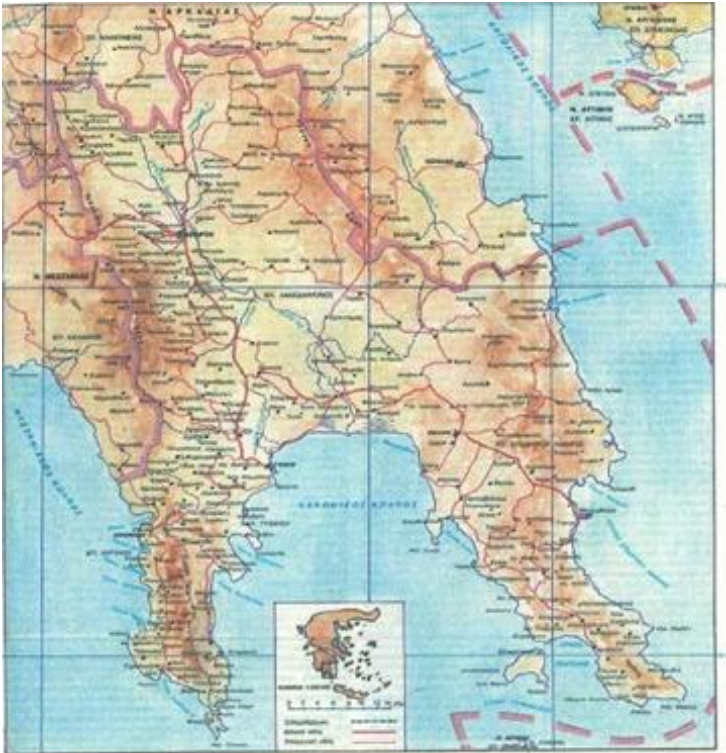

Φωτ.15. Ναός Παντάνασσας, Μυστρά Λακωνίας (1428)

Φωτ.16. Ναός Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγία Ελεούσα , οικισμός Γεράκι, Λακωνίας (1431)

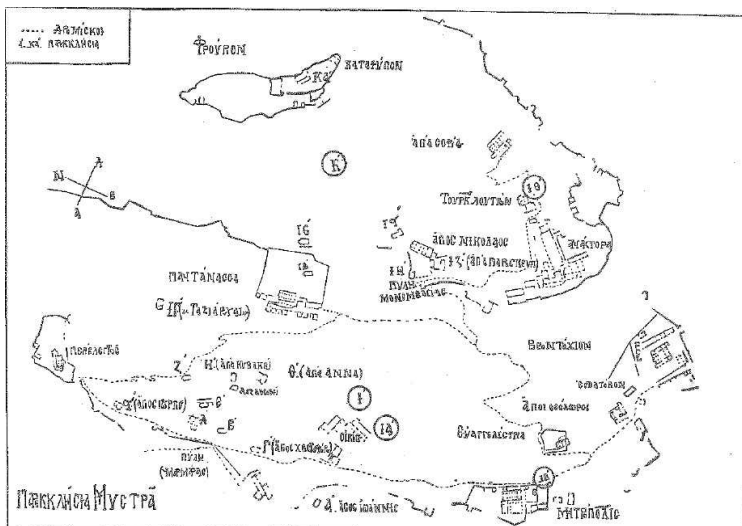
ΧΑΡΤΕΣ, ΣΧΕΔΙΑ

Χαρτ.1. Χάρτης Λακωνίας

Σχ.2. Σχέδιο Ν. Δρανδάκη με τις θέσεις των ναών της Μάνης

Σχ.3. Τοπογραφικό σχέδιο Ν. Δρανδάκη με τις θέσεις των παρεκκλησίων του Μυστρά

ΠΙΝΑΚΕΣ

Γράμματα Νιχίτα (1074-1075)	Ἐπιγραφές Φανερωμένης ἔπάνω σειρά	κάτω σειρά
4444	α α α	φ φ φ
B B B	β	
Δ Δ Δ	δ	Δ
Ε Ε Ε	ε ε	ε
Η Η Η Η	η η	Η Η
θ θ θ	θ θ θ	θ
κ κ κ	κ	κ κ κ
λ λ λ	λ	
Μ Μ Μ	μ μ	μ μ μ
Ν Ν Ν	ν	ν ν ν
ο ο ο	ο ο ο	ο ο
π π π	π	
ρ ρ ρ	ρ ρ ρ	ρ
ς ς ς ς	ς ς	ς ς
τ τ τ	τ τ	τ τ
υ υ υ	υ υ	υ υ υ
φ φ	φ φ	
χ χ	χ	χ
ψ		
δ δ δ		δ
		ε

Πιν.1. Συγκριτικός πίνακας επιγραφής ναού Φανερωμένης